

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЕРЕЗНІКОВ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 343.348

ДИСЕРТАЦІЯ

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАРУГИ НАД
МОГИЛОЮ, ІНШИМ МІСЦЕМ ПОХОВАННЯ АБО НАД ТІЛОМ
ПОМЕРЛОГО**

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. В. Березніков

Науковий керівник – Сотула Олександр Сергійович, доктор юридичних наук,
професор

АНОТАЦІЯ

Березніков О. В. Кримінально-правова характеристика наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Херсонський державний університет. – Івано-Франківськ, 2025.

Дисертація постає комплексним монографічним дослідженням питань кримінальної відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом в Україні.

Робота складається із чотирьох розділів. Перший розділ присвячено загальним засадам становлення й розвитку законодавства про наругу над могилою на теренах сучасної України й інших європейських країн. Законодавство про наругу над могилами на території України пройшло довгий і складний шлях розвитку, починаючи з часів Київської Русі до сучасності, і відображає різні етапи історичного, соціального, політичного та культурного розвитку країни. У цьому роботі розглянуто основні етапи формування та розвитку законодавства про наругу над могилами в Україні, проаналізовано ключові законодавчі акти та зміни, що відбувалися протягом століть.

Сучасне законодавство враховує нові виклики, пов'язані з політичними, національними та релігійними мотивами кримінальних правопорушень. Прийняті зміни спрямовані на посилення відповідальності за наругу над могилами та пам'ятниками, що відображає суспільну потребу в захисті моральних цінностей та пам'яті про загиблих. Однак, незважаючи на значний прогрес, залишається необхідність у подальшому вдосконаленні норм для забезпечення належного рівня охорони моральних цінностей в частині глибокого шанування пам'яті померлих та прагнення суспільства захистити місця поховань від осквернення та наруги, чіткого визначення

термінів та об'єктів кримінально-правової охорони, що забезпечить ефективне правозастосування.

Компаративний аналіз кримінального законодавства різних країн романо-германської правової системи щодо наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого виявляє значну схожість у формулюванні норм, характері відповідальності та загальному принципі суворого покарання за такі діяння. Однак, є відмінності в деталях і техніко-юридичній конструкції відповідних кримінально-правових норм.

Другий розділ присвячено проблематиці кримінально-правової оцінки об'єктивних ознак наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, що передбачене ст. 297 КК України, постають суспільні відносини, які гарантують повагу до гідності померлих осіб, включаючи їхні тіла, місця поховання та ритуальні предмети. У разі самовільного розкопування, пошкодження, руйнування або в інший спосіб знищення могил чи інших місць поховання, або незаконного заволодіння тілом (останками чи прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого, або вчинення дій, передбачених ч. 1 або 2 ст. 297 КК України з корисливих мотивів додатковим безпосереднім об'єктом цього кримінального правопорушення виступають відносини власності. Окрім іншого, у випадку вчинення кримінального правопорушення із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, а також за умови настання тяжких наслідків (ч. 3, 4 ст. 297 КК України), додатковим безпосереднім об'єктом посягання стає здоров'я людини.

Можна виділити дві групи потерпілих, залежно від відповідних предметів цього кримінального правопорушення: потерпілі, які є власниками територій, пов'язаних з місцями поховання; потерпілі, які є власниками пам'ятників, намогильних споруд та інших кладовищеньських будівель.

Померлі люди, чий тіла зазнали наруги, не вважаються потерпілими, а їхні останки є предметом кримінального правопорушення.

Пропонується внести зміни до Закон України «Про поховання та похоронну справу». Так, назву статті 1 цього Закону слід змінити на «Поняття похоронної справи» та замість слів «Поховання – діяльність...» вставити «Похоронна справа – діяльність...». Також до цього Закону пропонуються авторські визначення термінів «поховання померлого» та «утримання місця поховання». Пропонується внести зміни до Закону України «Про поховання та похоронну справу», щоб уточнити визначення намогильних споруд і класифікацію будівель на кладовищах. Визначається, що не можуть бути предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, скелетовані, муміфіковані чи заспиртовані останки людини, які використовуються в музеях та навчальних закладах. У разі, якщо такі останки становлять історичну чи культурну цінність, їх охорона регламентується ст. 298 КК України, яка встановлює відповідальність за знищення, пошкодження або руйнування об'єктів культурної спадщини.

Складним є питання щодо класифікації як тіл померлих трупів мертвонароджених дітей, викиднів та ембріонів, вилучених з утроби матері, чий життя завершилися до їхнього повного вигнання або вилучення з організму матері. Померлі в утробі матері заслуговують на шанобливе ставлення суспільства та повинні стати елементом похоронної справи, оскільки вони належать до людського роду. Особливо це стосується дітей, які народилися мертвими на пізніх термінах вагітності, після двадцяти двох тижнів вагітності. Наруга над тілами таких дітей є так само аморальною і соціально небезпечною, як і наруга над тілами людей, які померли біологічною смертю. Тому, щоб забезпечити кримінально-правовий захист принципу гідного ставлення до тіл мертвонароджених дітей, які досягли двадцяти двох тижнів внутрішньоутробного розвитку, необхідно включити

до предмету злочинної наруги, передбаченої ст. 297 КК України, поняття «тіло людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності».

Розглянувши різні підходи до тлумачення термінів, використовуваних у ч. 2 ст. 297 КК України, і беручи до уваги власні міркування, ми зробили висновок, що основними спільними характеристиками злочинного впливу на братську могилу чи могилу Невідомого солдата тощо в межах цієї статті КК України є: втрата ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події, обмеження їхнього використання та можливість відновлення. Незаконний вплив на такі споруди може здійснюватися будь-яким способом – механічним, фізичним, хімічним тощо – і при цьому не впливає на правову кваліфікацію кримінального правопорушення. Виходячи з визначених критеріїв, ми можемо уніфікувати формулювання цих термінів і запропонувати власні визначення:

осквернення – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується паплюженням їх духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і неможливістю використання за призначеною метою;

руйнування – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується значною зворотною втратою ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і значним обмеженням використання за призначеною метою, з можливістю відновлення.

Третій розділ присвячено суб'єктивним ознакам наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого. Враховуючи критерії, закладені законодавцем у правову конструкцію суб'єкта кримінального правопорушення, слід вважати, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 297 КК України (наруга над могилою, іншим місцем поховання або тілом

померлого), є фізична осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку – громадянин України, іноземець, особа без громадянства або особа з подвійним громадянством. Це відповідає тяжкості та суспільній небезпеці цього кримінального правопорушення.

Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого, за загальноприйнятою думкою, є кримінальним правопорушенням з формальним складом, яке може бути вчинене лише умисно. З огляду на чинне теоретичне розуміння та законодавче визначення форм вини, уявити необережне кримінальне правопорушення з формальним складом неможливо, оскільки ознака необережної вини, за законом, пов'язана із настанням суспільно небезпечних наслідків, які, у свою чергу, не є складовою об'єктивної сторони формальних складів кримінального правопорушення.

Відсутність кваліфікуючого мотиву расової, релігійної або ж національної нетерпимості у ст. 297 КК України не дозволяє належним чином кваліфікувати відповідні дії та призначати справедливе покарання. Тому, з огляду на поширеність випадків наруги над місцями поховань з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, їх підвищену суспільну небезпеку, необхідність диференціації відповідальності та заповнення прогалин у законодавстві, вважаємо за доцільне доповнити ст. 297 КК України цим мотивом як кваліфікуючою ознакою. Це дозволить забезпечити більш ефективну кримінально-правову охорону поховань та посилити запобігання злочинам на ґрунті такої нетерпимості.

Четвертий розділ присвячено аналізу проблем відмежування складу злочину, передбаченого ст. 297 КК України, від суміжних кримінально-правових складів. Аналіз наруги над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого у співвідношенні з суміжними кримінальними правопорушеннями засвідчив, що основні відмінності між ст. 297 КК України та нормами, закріпленими у статтях 194, 178, 179 і 298 КК України, полягають у різниці безпосереднього об'єкта, предмета посягання, характеру

діяння, а також окремих аспектів об'єктивної та суб'єктивної сторін складу злочину.

Спеціальна кримінально-правова норма є окремим видом норми у порівнянні із ширшою загальною нормою кримінального права. У випадку ст. 297 КК України, такою загальною нормою є ст. 194 КК України (Умисне знищення або пошкодження майна), яка виступає як загальна, тоді як спеціальними щодо неї є ст. 178 КК України (Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків), ст. 179 КК України (Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь), ст. 297 КК України (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини).

З урахуванням наведених положень і висновків сформульовано пропозиції *de lege ferenda* щодо вдосконалення кримінального законодавства, яке регулює відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого. Автор пропонує внести ці зміни до чинного Кримінального кодексу України та Закону України «Про поховання та похоронну справу».

Ключові слова: кримінальне правопорушення, злочин, моральність, наруга, могила, померлий, власність, заволодіння, крадіжка, об'єкт культурної спадщини, земельна ділянка.

SUMMARY

Bereznikov O. V. Criminal law characterization of desecration of a grave, other burial sites, or a body. – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 "Law". –Kherson State University. – Ivano-Frankivsk, 2025.

This dissertation is a comprehensive monographic study of issues related to criminal liability for the desecration of graves, other burial sites, or bodies in Ukraine. The work consists of four chapters. The first chapter is devoted to the

general principles of the formation and development of legislation on the desecration of graves in the territory of modern Ukraine and other European countries. Legislation on the desecration of graves in Ukraine has undergone a long and complex process of development, starting from the times of Kievan Rus to the present day, reflecting various stages of the historical, social, political, and cultural development of the country. This work examines the main stages of the formation and development of legislation on the desecration of graves in Ukraine, analyzing key legislative acts and the changes that have occurred over the centuries.

Modern legislation takes into account new challenges associated with political, national, and religious motives for criminal offenses. The adopted changes are aimed at strengthening responsibility for the desecration of graves and monuments, reflecting the societal need to protect moral values and the memory of the deceased. However, despite significant progress, there remains a need for further improvement of norms to ensure an adequate level of protection of moral values, particularly in terms of deeply respecting the memory of the deceased and society's desire to protect burial sites from desecration and violation. This includes the clear definition of terms and objects of criminal law protection, which will ensure effective law enforcement.

A comparative analysis of the criminal legislation of various countries within the Romano-Germanic legal system concerning the desecration of graves, other burial sites, or the body of a deceased person reveals significant similarities in the formulation of norms, the nature of liability, and the general principle of strict punishment for such acts. However, there are differences in the details and the technical-legal construction of the relevant criminal law provisions.

The second chapter is dedicated to the issues of the criminal law assessment of the objective elements of desecration of graves, other burial sites, or the body of a deceased person.

The primary immediate object of the criminal offense provided for in Article 297 of the Criminal Code of Ukraine is the social relations that ensure respect for the dignity of deceased persons, including their bodies, burial sites, and ritual

objects. In cases of unauthorized damage, excavation, destruction, or other means of desecration of graves or other burial sites, or the illegal appropriation of a body (remains, ashes) of the deceased, an urn with the ashes of the deceased, or objects located on (in) the grave, at another burial site, on the body (remains, ashes) of the deceased, or the commission of actions provided for in part 1 or 2 of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine for selfish motives, the additional immediate object of this criminal offense is property relations. Furthermore, if this criminal offense is committed with the use of violence or the threat of its use, or if it causes serious consequences (part 3, 4 of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine), the additional immediate object of this criminal offense is human health.

Two groups of victims can be identified, depending on the relevant objects of this criminal offense: victims who are the owners of the territories associated with burial sites; and victims who are the owners of monuments, gravestones, and other cemetery structures. Deceased persons whose bodies have been desecrated are not considered victims, and their remains are the object of the criminal offense.

It is proposed to amend the Law of Ukraine "On burial and funeral services." The title of Article 1 of this Law should be changed to "Concept of funeral services," and the phrase "Burial – activity..." should be replaced with "Funeral services – activity...". Additionally, the author proposes definitions of the terms "burial of the deceased" and "maintenance of the burial site" to be included in this Law. The proposed amendments also aim to clarify the definitions of gravestone structures and the classification of buildings in cemeteries within the Law of Ukraine "On burial and funeral services."

It is determined that skeletal, mummified, or preserved human remains used in museums and educational institutions cannot be considered objects of the criminal offense provided for in Article 297 of the Criminal Code of Ukraine. However, if such remains have historical or cultural value, their protection falls under Article 298 of the Criminal Code of Ukraine, which provides for liability for the destruction, damage, or deterioration of cultural heritage objects.

The classification of the bodies of deceased stillborn children, miscarriages, and embryos removed from the mother's womb, whose lives ended before their full expulsion or removal from the mother's body, remains a complex issue. Deceased in the womb deserve respectful treatment from society and should be considered part of the funeral service, as they belong to the human race. This is particularly true for children who were stillborn in late stages of pregnancy, after twenty-two weeks of gestation. Desecration of the bodies of such children is as immoral and socially dangerous as desecration of the bodies of those who died a biological death.

Therefore, to ensure criminal law protection of the principle of respectful treatment of the bodies of stillborn children who reached twenty-two weeks of intrauterine development, it is necessary to include the term "the body of a human, stillborn after twenty-two weeks of pregnancy" in the object of the criminal offense of desecration, as provided for in Article 297 of the Criminal Code of Ukraine.

Having examined various approaches to interpreting the terms used in Part 2 of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine, and considering our own reflections, we concluded that the primary common characteristics of criminal influence on a mass grave or the grave of the Unknown Soldier, etc., within the scope of this article of the Criminal Code of Ukraine are: the loss of their spiritual and valuable qualities associated with the memory of the heroic deeds of the deceased and the collective memory of significant events, the limitation of their use, and the possibility of restoration. The method of illegal influence on these structures can be any (mechanical, physical, chemical, etc.) and does not affect the qualification of the criminal offense. Based on the defined criteria, we can standardize the formulation of these terms and propose our own definitions:

Desecration – this is an unlawful impact on the burial sites listed in Part 2 of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine in any manner, characterized by the defilement of their spiritual and valuable qualities associated with the memory of the heroic deeds of the deceased and the collective memory of significant events, rendering them unusable for their intended purpose.

Destruction – this is an unlawful impact on the burial sites listed in Part 2 of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine in any manner, characterized by significant reversible loss of their spiritual and valuable qualities associated with the memory of the heroic deeds of the deceased and the collective memory of significant events, and significantly limiting their use for their intended purpose, with the possibility of restoration.

The third chapter is dedicated to the subjective elements of the desecration of a grave, other burial sites, or the body of a deceased person. Considering the criteria established by the legislator in the legal framework of the subject of a criminal offense, it can be asserted that the subject of the desecration of a grave, other burial sites, or the body of a deceased person, according to Article 22 of the Criminal Code of Ukraine, is a physically accountable person, namely, a citizen of Ukraine, a foreign citizen, a stateless person, or a person with dual citizenship who has reached the age of sixteen. This corresponds to the gravity and societal danger of this criminal offense.

Desecration of a grave, other burial site, or the body of a deceased person, according to the widely accepted view, is a criminal offense with a formal composition that can only be committed intentionally. Without changing the theoretical understanding and legislative definition of forms of guilt, it is impossible to conceive of a negligent criminal offense with a formal composition, since the legislative definition of negligence focuses on the socially dangerous consequences of the act, which are not included in the structure of the objective side of formal compositions of criminal offenses.

The absence of a qualifying motive of racial, national, or religious intolerance in Article 297 of the Criminal Code of Ukraine does not allow for the proper qualification of such actions and the imposition of just punishment. Therefore, given the prevalence of cases of desecration of burial sites motivated by racial, national, or religious intolerance, their heightened societal danger, the need for differentiated liability, and the need to fill legislative gaps, it is considered appropriate to supplement Article 297 of the Criminal Code of Ukraine with this

motive as a qualifying characteristic. This would ensure more effective criminal-legal protection of burial sites and strengthen the prevention of crimes based on such intolerance.

The fourth chapter is dedicated to the issues of distinguishing desecration of a grave, other burial sites, or the body of a deceased person from related criminal offenses. The study of desecration of a grave, other burial sites, or the body of a deceased person in comparison with other related, similar criminal offenses revealed that the main differences between Article 297 of the Criminal Code of Ukraine and other acts provided for in Articles 194, 178, 179, 298 of the Criminal Code of Ukraine lie in the differences in objects, subjects of the criminal offense, content, and certain peculiarities of the objective and subjective elements of these criminal offenses.

A special criminal law norm is a distinct type of norm compared to the broader general norm of criminal law. In the case of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine, such a general norm is Article 194 of the Criminal Code of Ukraine (Intentional Destruction or Damage of Property), which serves as the general norm, while Article 178 of the Criminal Code of Ukraine (Damage to Religious Structures or Cult Buildings), Article 179 of the Criminal Code of Ukraine (Illegal Possession, Desecration, or Destruction of Religious Shrines), and Article 297 of the Criminal Code of Ukraine (Illegal Conduct of Excavation at an Archaeological Heritage Site, Destruction, Damage, or Ruination of Cultural Heritage Objects) are specific norms in relation to it.

Based on the presented provisions and conclusions, recommendations de lege ferenda (for the improvement of criminal legislation on the desecration of a grave, other burial sites, or the body of a deceased person) are proposed, which the author suggests should be incorporated into the current Criminal Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On burial and funeral affairs".

Keywords: *criminal offense, crime, morality, desecration, grave, deceased, property, appropriation, theft, cultural heritage object, land plot.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях внесених до оновленого переліку фахових видань з юридичних дисциплін МОН України, зареєстрованих та проіндексованих у міжнародних наукометричних каталогах і базах даних:

1. The substrate of criminal-legal influence / Kozachenko O., Sotula O., Biblenko V., Giulyakov K., Bereznikov O. *Cuestiones Políticas*. Vol. 39 N° 68 (Enero–Junio 2021). P. 441–462. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/issue/view/3580/N%C3%BAmero%20completo> (Last accessed: 09.03.2021).

2. Березніков О. В. Моральність як об'єкт кримінально-правової охорони для кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №. 1. С. 349–351. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2023/84.pdf (дата звернення: 31.01.2023).

3. Березніков О. В. Польський досвід криміналізації наруги над могилою. *Юридичний вісник*. 2023. №. 4. С. 146–152. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2023/19.pdf (дата звернення: 31.01.2024).

4. Березніков О. В. Становлення і розвиток законодавства про наругу над могилою на теренах сучасної України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2024. Випуск 2. С. 9–12. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/issue/view/17> (дата звернення: 26.06.2024).

Статті у наукових виданнях іноземних держав:

5. Bereznikov O. Criminal liability for desecration of a grave: comparative studies. *Studia nad bezpieczeństwem*. 2023. NR 8. S. 45–60. DOI: <https://doi.org/10.34858/SNB.8.2023.004>.

6. Bereznikov O. Legal aspects of protecting burial sites and human remains: a criminal-legal analysis in Ukraine. *Łódzkie Studia Humanistyczne*. 2025. NR 1. S. 18–23. DOI <https://doi.org/10.32782/2956-333X/2025-1-4>.

Публікації у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та семінарів:

7. Березніков О. В. Предмет кримінального правопорушення у статтях 297 та 298 КК України: питання співвідношення. *Кримінально-правова правотворчість: визначення та значення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 28 травн. 2021 р. Одеса : НУ «ОЮА», ПРЦ НАПрН України, 2021. С. 139–141.

8. Bereznikov O. V. Criminal responsibility for desecration over the grave, other place of burial or over the body of the dead: problems of improvement and correlation. *Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 03–04 лист. 2022 р. м. Івано-Франківськ: Херс. держ. ун-т, 2022. С. 342–346. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu/server/api/core/bitstreams/6b4c75e3-3b13-4caa-925a-38342d19217a/content> (дата звернення: 31.01.2024).

9. Березніков О. В. Діалектика моралі та моральності: виклики для сучасної юридичної науки. *Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та глобалізаційний аспекти* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 24 квіт. 2025 р. м. Івано-Франківськ : Херс. держ. ун-т, 2025. С. 470–474.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Становлення і розвиток законодавства про наругу над могилою на теренах сучасної України та інших країн Європи.....	15
1.1. Етапи формування законодавства про наругу над могилою на теренах України.....	15
1.2. Еволюція сучасного вітчизняного законодавства про наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	21
1.3. Компаративний аналіз законодавства окремих зарубіжних країн про наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого....	44
РОЗДІЛ 2. Об’єктивні ознаки наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	63
2.1. Об’єкт наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	63
2.2. Предмет наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	90
2.3. Об’єктивна сторона наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	108
РОЗДІЛ 3. Суб’єктивні ознаки наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	134
3.1. Суб’єкт наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	134

3.2. Суб'єктивна сторона наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.....	148
---	-----

РОЗДІЛ 4. Відмежування наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого від суміжних складів кримінальних правопорушень.....	169
---	------------

ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
ДОДАТКИ.....	234

Перелік умовних позначень

ВРУ – Верховна Рада України

КК – Кримінальний кодекс

КК УРСР 1960 року – Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 року

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

ООН – Організація Об'єднаних націй

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – стаття

ч. – частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Захист моральних цінностей є однією з основних функцій кримінального права, оскільки вони визначають рівень духовного здоров'я суспільства. Одним із найважливіших аспектів моральності є повага до померлих і місць їхнього поховання. В українському законодавстві цю сферу регулює, зокрема, ст. 297 Кримінального кодексу (надалі – КК) України, відповідно до якої передбачена відповідальність за осквернення могили, іншого місця поховання чи наругу над тілом померлого.

Це кримінальне правопорушення є суспільно небезпечним, оскільки посягає на базові етичні принципи суспільства, завдаючи шкоди не тільки конкретним особам, але й моральності та суспільному добробуту в цілому.

Ст. 297 КК України визначає наругу над могилою як один із видів кримінальних правопорушень, що підривають громадський порядок та моральність. Однак, в умовах сучасного суспільства, де духовні цінності часто відходять на другий план через матеріальні інтереси та соціальні конфлікти, актуальність проблеми захисту поховань лише зростає. Часті випадки вандалізму на кладовищах, осквернення могил та інші форми наруги над місцями поховання викликають значний суспільний резонанс і потребують ефективної правової реакції.

Згідно з інформацією, наданою Генеральною прокуратурою України, у країні було обліковано кримінальних правопорушень за статтею 297 КК України: у 2023 році – 353; у першому півріччі 2024 – 263 [64]. Така кількість видається незначною, однак, у кримінально-правовій теорії і практиці залишається невирішеним цілий ряд проблем, пов'язаних з правовою характеристикою злочинного діяння, передбаченого ст. 297 КК України, зокрема, поняття та правовий статус предметів злочинного посягання у цій нормі; відмежування цього складу від суміжних кримінальних правопорушень; розуміння мотивів вчинення цього злочинного діяння тощо.

Крім того, існує проблема недостатньої правової обізнаності громадян щодо відповідальності за такі дії, що сприяє їх поширенню.

У сфері кримінального права простежується зацікавлення дослідженням кримінально-правових механізмів забезпечення шанобливого ставлення до померлих і місць їхнього поховання. У цьому сенсі викликають значне наукове зацікавлення студії таких дослідників, як Р. В. Асейкін, О. М. Бандурка, Н. О. Горб, К. В. Гуляков, С. Ф. Денисов, О. О. Дудоров, В. В. Кузнецов, С. Г. Кулик, Л. С. Кучанська, А. В. Ландіна, В. А. Ломако, П. С. Матишевський, В. О. Навроцький, Б. М. Одайник, О. С. Островський, С. П. Репецький, А. В. Савченко, Н. О. Семчук, О. С. Сотула, Є. Л. Стрельцов, Л. С. Філіппова, В. Д. Чабанюк, М. І. Хавронюк, В. В. Юсупов та інші. Попри значну кількість наукових досліджень з цієї і суміжної тематики, питання залишається надзвичайно актуальним. Це пояснюється тим, що багато аспектів все ще не отримали достатньо уваги, що робить необхідним проведення комплексного аналізу об'єктивних і суб'єктивних характеристик наруги над могилою, інших місць поховання або над тілом померлого. Також важливо розглянути дискусійні питання, пов'язані з кваліфікацією кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, та можливості використання напрацювань української кримінально-правової науки в процесі боротьби з подібними злочинними діями проти моральності.

Це акцентує увагу на необхідності монографічного дослідження правової ефективності та перспектив удосконалення законодавства і практики застосування кримінально-правових норм, спрямованих на забезпечення шанобливого ставлення до померлих та місць їхнього поховання. Варто зазначити, що останнє ґрунтовне дослідження з цього питання було здійснене у 2005 році Н. О. Горб [48]. Необхідно також уточнити та поглибити окремі теоретичні положення як за цією, так і за суміжними темами, що і стало підґрунтям для вибору теми цього дослідження. Важливим аспектом дослідження є також аналіз відповідного

законодавства за допомогою порівняльно-правового метода, оскільки досвід інших країн може бути корисним для вдосконалення українського законодавства у цій сфері. Наприклад, у багатьох європейських країнах існує більш широкий перелік кваліфікуючих виявів зневаги до могили, іншого поховального місця чи тіла померлого, що в поєднанні з ефективною превентивною роботою правоохоронних органів дозволяє знизити кількість таких суспільно небезпечних діянь.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу та права Херсонського державного університету «Теорія та практика реформування галузевого законодавства України» (державний реєстраційний номер 0118U006817) як складової наукової теми № 86/16 Південного регіонального центру НАПрН «Актуальні напрямки розвитку юридичної науки для подальшого розвитку регіонів України», затвердженої Президією Національної академії правових наук 18 жовтня 2013 року.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний кримінально-правовий аналіз проблем відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого, а також формування на цій основі науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення відповідної норми Кримінального кодексу України та підвищення ефективності застосування кримінального законодавства.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

охарактеризувати історико-правові й міжнародно-правові аспекти кримінальної відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого;

виявити важливі юридичні ознаки наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого;

запропонувати детальний кримінально-правовий аналіз складу злочину наруги над могилою, іншим поховальним місцем чи тілом померлого;

ураховуючи тенденції розвитку кримінального законодавства про наругу над могилою чи над іншим місцем поховання або над тілом померлого, опрацювати й науково обґрунтувати конкретні рекомендації щодо його вдосконалення та практики застосування.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які становлять зміст похоронної справи, і які виникають у зв'язку із посяганням на могилу, інше місце поховання, тіло померлого.

Предмет дослідження – кримінально-правова характеристика наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети й вирішення завдань дослідження в роботі використано такі загальнонаукові й спеціально-наукові методи: *діалектичний* – застосовано у всіх розділах дисертації, у їхньому взаємозв'язку, а також для формування висновків і пропозицій за темою дослідження; *історико-правовий* – використано для виявлення історичного розвитку законодавства, яке передбачало відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого (підрозділ 1.1, 1.2); *порівняльно-правовий* – використано для зіставлення положень законодавства України про наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого з відповідними положеннями кримінального законодавства країн Європи (розділи 1.3); *логіко-семантичний* – застосовано для глибшого аналізу поняттєвого апарату (підрозділи 1.1; 1.2.; 1.3; 2.1; 2.2; 2.3; 3.1; 3.2); *догматичний* – використано з метою виявлення можливостей покращення норм статті 297 КК України (розділи 2; 3); *системного аналізу* – застосовано для з'ясування внутрішньої структури й місця кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 КК України (розділ 2,3,4).

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закони України, а також інші нормативно-правові акти. Задля здійснення порівняльного дослідження автор проаналізував (у перекладах) зарубіжне законодавство про наругу над

могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого. Історичний підхід до дослідження зумовив необхідність вивчення розвитку кримінально-правових норм, у тому числі КК УРСР 1960 року. Окрім цього, у роботі було проаналізовано важливі для дослідження положення постанов вищих судових інстанцій.

Емпіричну основу становлять матеріали практики судів України щодо справ про кримінальне правопорушення, передбачене ст. 297 КК України (184 вироки). Було використано статистичні звіти й огляди судової практики Верховного Суду України, а також довідки, огляди й статистичні відомості Генеральної прокуратури України.

Застосований у роботі комплексно-системний підхід до вивчення аналізованої проблеми, передбачав ознайомлення з науковими здобутками різних сфер: філософії, психології, медицини, кримінології, загальної теорії права.

Наукова новизна одержаних результатів. За своєю суттю та змістовим наповненням дисертація є цілісним і системним науковим дослідженням, що охоплює кримінально-правовий і порівняльно-правовий аналіз кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України. Внесок автора полягає у напрацюванні теоретично виважених рекомендацій щодо оптимізації чинних кримінально-правових положень (ст. 297 КК України) та підвищення ефективності захисної та регулюючої функції кримінального права в досліджуваній царині, що охоплює елементи наукової новизни та має значення для науки кримінального права й практичного застосування цієї норми, зокрема:

вперше:

запропоновано авторське визначення осквернення поховання як поняття, вживаного в кримінально-правовому контексті. Отже, осквернення – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується паплюженням їх духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки

померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і неможливістю використання за призначеною метою;

запропоновано авторське визначення руйнування поховання як поняття, вживаного в кримінально-правовому контексті. Отже, руйнування – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується значною зворотною втратою ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і значним обмеженням використання за призначеною метою, із можливістю відновлення;

запропоновано авторське визначення поховання померлого як поняття, вживаного в кримінально-правовому контексті. Поховання померлого слід розуміти як цілісний процес, що передбачає виконання обрядових заходів і ритуалів від моменту констатації смерті до захоронення останків у землю або колумбарну нішу, розвіювання праху над визначеною територією, зберігання урни з прахом вдома або в іншому місці, спеціально не призначеному для зберігання такого роду предметів, а також облаштування місця поховання згідно із звичаями та традиціями, які не суперечать законодавству;

запропоновано авторське визначення утримання місця поховання як поняття, вживаного в кримінально-правовому контексті. Отже, утримання місця поховання – це комплекс заходів, спрямованих на підтримання належного стану та охорону місця поховання, яке включає регулярне прибирання, догляд за могильною спорудою, рослинністю та іншими елементами декору, відновлення та ремонт пошкоджених частин, а також забезпечення збереження та дотримання естетичних, культурних і релігійних норм, пов'язаних з місцем поховання. Ці заходи можуть здійснюватися як родичами померлого, так і спеціалізованими організаціями чи особами, уповноваженими відповідно до законодавства. Утримання місця поховання триває протягом тривалого часу, аж до повного зникнення матеріальних слідів поховання, і виходить за межі ритуалу поховання;

запропоновано забезпечити кримінально-правовий захист принципу гідного ставлення до тіл мертвонароджених дітей, які досягли двадцяти двох тижнів внутрішньоутробного розвитку, для чого необхідно включити до предмету злочинної наруги, передбаченої ст. 297 КК України, поняття «тіло людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності». Померлі в утробі матері заслуговують на шанобливе ставлення суспільства та повинні стати елементом похоронної справи, оскільки вони належать до людського роду. Особливо це стосується дітей, які народилися мертвими на пізніх термінах вагітності, після двадцяти двох тижнів вагітності. Наруга над тілами таких дітей є так само аморальною і соціально небезпечною, як і наруга над тілами людей, які померли біологічною смертю;

вдосконалено:

поняття намогильних споруд, під якими слід розуміти архітектурні чи скульптурні конструкції, що містять пам'ятні написи й встановлюються для вшанування пам'яті померлих. До таких споруд відносяться пам'ятники (надгробки) у вигляді стел, обелісків, плит, скульптур, хрестів, а також склепи, пантеони, мавзолеї з внутрішніми приміщеннями та інші стаціонарні елементи, наприклад, огорожі, квітники, столи та лавки. Квіти, вінки, лампадки та інші предмети, залишені на похованнях, слід вважати предметами ритуальної належності, а не спорудами;

уточнено, що будівлі, призначені для організації поховань та утримання місць поховань, включають лише ті, що розташовані на території кладовищ і використовуються для проведення похоронних або поминальних церемоній, такі як каплиці, крематорії, зали для прощання та ритуальні зали. Інші будівлі на кладовищах, такі як адміністративні приміщення, охоронні будівлі, склади для зберігання інвентарю та магазини ритуальних товарів, не слід відносити до цієї категорії;

обґрунтовано, що не можуть бути предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, скелетовані, муміфіковані чи заспиртовані останки людини, які використовуються в

музеях та навчальних закладах, оскільки вони служать освітнім та науковим цілям і втрачають свою ритуальну функцію, стаючи частиною матеріальної культури. Якщо ж такі останки мають історичну або культурну цінність, їх захист підпадає під ст. 298 КК України, яка встановлює відповідальність за умисне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток культурної спадщини;

набуло подальшого розвитку:

позиція, згідно з якою основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, визнаються суспільні відносини, що забезпечують повагу до гідності померлих, включаючи охорону їхніх тіл, місць поховання та пов'язаних із ними ритуальних предметів. Це визначення охоплює не лише традиційні моральні та етичні норми, але й враховує сучасні ритуальні практики. Повага до померлих є важливим аспектом суспільної моралі, що відображає рівень цивілізованості суспільства та сприяє збереженню соціальної гармонії. Порушення цих норм завдає моральної шкоди родичам та близьким померлих, моральному здоров'ю суспільства і може спричинити конфлікти на етнічному та релігійному ґрунті:

позиція, що ч. 3 ст. 297 КК України повторює зміст ч. 2 цієї норми щодо предмету злочинного посягання, що призводить до юридичної колізії і створює неоднозначність у правозастосуванні. Крім того, після 2023 року значно розширився перелік поховань героїв, за посягання на які встановлюється відповідальність у ч. 2 ст. 297 КК України, проте у ч. 3 цієї ж статті цей перелік залишився без змін, що робить ч. 3 менш релевантною та актуальною у порівнянні з ч. 2 ст. 297 КК України. З огляду на вищезазначене, доцільно розглянути можливість виключення фрагменту з ч. 3 ст. 297 КК України, який дублює положення ч. 2 цієї ж кримінально-правової норми.

Пропонується:

усе зазначене вище дозволило розробити й запропонувати нову редакцію статті про наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого в Кримінальному кодексі України та доповнення до Закону України «Про поховання та похоронну справу».

Практичне значення положень і висновків, що містяться в роботі:

у сфері теоретичних досліджень – головні положення наукової студії можуть використовуватися при подальшому вивченні проблематики наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого (ст. 297 КК України); проведення несанкціонованих пошукових чи археологічних робіт, що спричиняє шкоду об’єктам культурної та історичної цінності (ст. 298 КК України); завдання пошкоджень релігійним спорудам чи культовим будинкам (ст. 178 КК України); незаконного утримування, осквернення чи знищення релігійних святинь (ст. 179 КК України) тощо;

у правотворчості – рекомендації, сформульовані в межах цього дослідження, мають потенціал бути реалізованими в подальшому законодавчому удосконаленні Кримінального кодексу України;

у правозастосуванні – практична реалізація запропонованих рекомендацій дозволить підвищити якість правозастосування, забезпечити точніше тлумачення норм, коректну кваліфікацію діянь і ефективніше запобігання злочинам (Акт упровадження матеріалів дисертаційного дослідження у процес підготовки суддів та працівників апарату Кілійського районного суду Одеської області від 20 серпня 2024 року; Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у процес підготовки працівників Миколаївської обласної прокуратури від 18 квітня 2025 року);

у навчальному процесі – під час викладання курсів із кримінального права й кримінології, під час укладання відповідних розділів освітніх і методичних видань, а також у межах професійної підготовки та перепідготовки суддів і співробітників правоохоронних органів (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес у Херсонському державному університеті від 10 квітня 2025 року № 03-

32/475; Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес Вищої школи безпеки внутрішньої в Лодзі (Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Łodzi) м. Лодзь, Польща від 2 квітня 2025 року).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота становить самостійне завершене наукове дослідження. Визначені та обґрунтовані в дисертації наукові положення та пропозиції слід вважати особистим внеском здобувача та самостійним доробком автора.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були апробовані під час обговорення дисертації та окремих її розділів на засіданнях кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу та права Херсонського державного університету.

Основні положення, теоретичні й практичні висновки дисертаційної роботи викладено також у доповідях на міжнародних науково-практичних конференціях: *«Кримінально-правова правотворчість: визначення та значення»* (Одеса, 2021), *«Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів»* (Івано-Франківськ, 2022), *«Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та глобалізаційний аспекти»* (Івано-Франківськ, 2025) та ін.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у дев'яти наукових публікаціях, чотири з яких – у вітчизняних та зарубіжних фахових наукових виданнях. Сформульовані в дисертації положення, узагальнення, висновки, рекомендації, пропозиції обґрунтовані автором на підставі особистих досліджень у результаті опрацювання та аналізу наукових та емпіричних джерел.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, які включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (260 найменувань) на 32 сторінках, 7

додатків (на 15 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 253 сторінки, основний текст дисертації – 206 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НАРУГУ НАД МОГИЛОЮ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН ЄВРОПИ

1.1. Етапи формування законодавства про наругу над могилою на теренах України

Розпочинаючи ретроспективний аналіз та порівняльно-правовий вітчизняного та міжнародного законодавства щодо наруги над могилою, треба зазначити, що відношення давніх людей до осквернення могил було дуже строгим і негативним. Могили та поховання завжди мали особливе значення в різних культурах і цивілізаціях, адже вони були місцем спокою душ померлих. Осквернення могил розглядалося як велике прокляття, що могло призвести до різноманітних негативних наслідків, включаючи божественне покарання, соціальне вигнання чи навіть смертну кару. У деяких випадках вірили, що осквернення могил може призвести до нещастя для всього суспільства, оскільки це вважалося порушенням священного спокою предків.

Почнемо наше дослідження з часів Київської Русі. Об'єднання різних слов'янських князівств довкола Києва призвело до створення нової держави, яку ми зараз знаємо як Київську Русь. Ця назва була придумана пізніше, а в той час територію називали просто «Руссю» або «Руською землею», а в 12 столітті вже використовували термін «Вкраїна» [108, с. 24]. Процес становлення Київської Русі міг би відбуватися інакше або тривати невизначено довго, якби не підтримка з боку церкви, зокрема її вплив на державну політику і кримінальне право в кінці X-XI століть.

Християнізація Русі, яка спочатку відбувалася під тиском, суттєво трансформувала всі аспекти життя у державі, що формувалася. В цей період кримінально-правова система Київської Русі відчувала вплив візантійського права, де не було чіткого розділення між світською та церковною владою.

Але найбільш значущою зміною для суспільства та права Київської Русі стало прийняття християнства з Греції і зміна релігійного світогляду від язичництва до православ'я [50, с. 360].

Положення, які стосуються наруги над могилами та зневажливого ставлення до тіл померлих, уперше знайшли своє відображення в «Руській Правді» – правовому кодексі, який слугував основним джерелом регулювання правових, соціальних та економічних відносин у Київській Русі. Цей збірник норм поєднував елементи місцевого звичаєвого права, традиційної правосвідомості населення та окремі положення візантійського законодавства. Хоча реальна правозастосовна практика відступала від візантійських канонів, саме такий синкретизм правових джерел відіграв важливу роль у формуванні вітчизняної правової системи та розвитку нових концепцій. Так, у пізніших редакціях «Руської Правди» були закріплені положення, спрямовані на захист пам'яті померлих, наприклад, заборона на знищення хрестів і наругу над місцями поховань. Ці норми мали як сакральне (церковне), так і світське (майнове) значення. Вони були кодифіковані, зокрема, у статті 9 Статуту князя Володимира, яка стосувалася злочинів проти церкви та, поряд із релігійним аспектом, містила елементи порушення права власності.

У згаданій нормі не конкретизовано, що саме вважалося діями «опоганення мертвих» та «порубання хрестів», відповідно, важко надати точний кримінально-правовий опис цих дій. Очевидно, що така правова неоднозначність пов'язана з тим, що «Руська Правда» становила собою першу спробу систематизації та узагальнення чинних звичаєвих норм, охоплюючи широке коло правовідносин тогочасного суспільства. Водночас не всі види правопорушень були детально врегульовані або чітко окреслені в правовому значенні. Як зазначали ще дореволюційні вчені-правники, під формулюванням про осіб, які «опоганювали мертвих і руйнували хрести», імовірно, розумілися ті, хто здійснював крадіжки одягу чи інших речей із тіл померлих, а також особи, які навмисно знищували або пошкоджували

надмогильні знаки. Таке трактування відображає поєднання елементів моральної, релігійної та майнової шкоди, властивих ранньому середньовічному праву [50, с. 372].

У правовій системі Київської Русі злочин упродовж XI-XIII століть поступово трансформувався з поняття, що ототожнювалося переважно з особистою шкодою (фізичною, матеріальною або моральною), до ширшого розуміння як порушення встановленого правопорядку. Якщо в ранньому періоді правопорушення сприймалося переважно як дія, що завдає безпосередньої шкоди особі, то згодом у поняття злочину почали включати також посягання на норми звичаєвого й писаного права, святотатство, непокору князівській волі, порушення християнських норм та зазіхання на громадський порядок. Злочини того часу часто визначалися термінами «образа» або «гріх», що відображало тісний зв'язок правової та релігійної свідомості. Їхня кваліфікація базувалась як на князівському законодавстві, так і на церковно-моральних уявленнях про допустиму поведінку [104, с. 105].

Після того, як Київська Русь утратила політичну незалежність, українські землі стали частиною Литовського князівства, головним законодавчим актом якого був Литовський Статут, що мав кілька редакцій: 1529, 1566 та 1588 року [207, с. 3].

На українських землях, зокрема й у тих регіонах, що перебували в складі Речі Посполитої, Литовський Статут був основним джерелом українського права на території Гетьманщини та ліг в основу кодексу «Права, по которым судится малороссийский народ». На території Правобережної України документ мав чинність аж до моменту скасування указом царя Миколи Першого, що сталося 25 червня 1840 р. Окремі законоположення Литовського Статуту увійшли в збірник законів Російської імперії й мали юридичну силу в Полтавській і Чернігівській губерніях аж до 1917 р. [207, с. 3].

Усі три редакції Литовського Статуту були укладені панівною на той час «руською» канцелярською мовою – своєрідною мовною сумішшю церковно-слов'янської, української та білоруської. Перші дві редакції існували лише в рукописній формі, тоді як третю було надруковано у Вільні [59, с. 1303].

Слід зауважити, що у вищезгаданому джерелі права не містилося окремої статті, яка б прямо передбачала покарання за грабіж тіл померлих. Водночас у цьому кодексі існувала норма, яка встановлювала санкції за церковну крадіжку, що, імовірно, могла охоплювати й подібні дії в окремих випадках. З огляду на це для з'ясування питання про те, чи розглядалося посягання на тіла померлих та місця поховань як злочин, необхідним видається звернення до пізніших нормативних джерел, зокрема Литовських статутів та правових актів, що ґрунтувалися на них. Саме в цих документах можна простежити подальший розвиток правового регулювання відповідальності за вчинення такого роду діянь.

Підтвердженням наявності правової позиції щодо недопустимості осквернення могил у межах Польсько-Литовського князівства є положення Статуту Казимира III від 25 квітня 1367 року, що стосувалося єврейського населення Львова та руських земель. Указаний документ значною мірою ґрунтувався на положеннях калійського привілею Болеслава Побожного від 16 серпня 1264 року [243, с. 623–624]. Зокрема, у ньому містилося положення, яке засвідчувало прагнення захистити гідність померлих та недоторканність їхніх місць поховання, що свідчить про раннє правове осмислення цієї проблематики в тогочасному правовому полі: «Хто оскверняє кладовища чи єврейські могили, *juxta consuetudinem terrae* [за звичаєм землі] має бути покараний, а його речі мають бути конфісковані» [149, с. 383].

Звільнення українських земель від польсько-шляхетського панування та подальша еволюція феодальних відносин зумовили необхідність істотного оновлення правової системи, у тому числі й систематизації та кодифікації

українського законодавства з урахуванням соціально-економічних інтересів козацької еліти. Козацька старшина, яка поступово перетворювалася на привілейований прошарок, прагнула офіційно закріпити свої станові права, серед яких і право на підданство селян та контроль над залежним козацтвом. Імперська влада, зі свого боку, підтримувала кодифікаційні ініціативи, водночас переслідуючи стратегічну мету – уніфікацію українського права з російською правовою системою, що була орієнтована на захист інтересів панівного стану. Такий стан речей знайшов відображення в царському указі від 28 серпня (9 вересня) 1728 року, що в історії став відомий під назвою «Рішучі пункти гетьману Данилу Апостолу» [189, с. 623–634]. Із-поміж представників козацької старшини було сформовано окрему кодифікаційну комісію, яка 1743 року завершила підготовку проєкту зводу законів, що отримав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ» [232].

XXIV глава цього нормативного акту стосується злочинів злодійства, а також покарань злодіїв. Значна частина матеріалу була запозичена Комісією з Литовському Статуту, який, із точки зору змістової частини був ближчим до українського життя та побуту. Певні моменти запозичили також із німецького права. Як і в попередніх розділах Кодексу, українське звичаєве кримінальне право, сформоване переважно практикою народних – зокрема копних – судів, при кодифікації основних джерел слугувало для Комісії важливим матеріалом, що доповнював, конкретизував, розширював і пристосовував ці джерела до реальних умов українського суспільного життя та побуту [232, с. 104].

В арт. 22 вміщені правила, що стосуються злочину святокрадства й обкрадання мертвих в могилах. Ці правила взяті з «Хелмінського Права» Кушевича (кн. 5, розд. 63), однак Комісія замінила кару биття в пренгіра, встановлену «Хелмінським Правом», на кару на горло [232, с. 105].

Із 1687 року для Лівобережної України почався новий етап історичного розвитку, який у дослідницькій літературі нерідко окреслюється як «московський період» її існування (1687-1764 pp.) [108, с. 91].

1845 року в результаті масштабної систематизації імперського законодавства було ухвалено Уложення щодо кримінальних і виправних покарань, яке містило норми загального характеру у сфері кримінального права, а також визначало відповідальність за окремі види злочинів.

У цьому документі було встановлено кримінальні покарання для осіб, винних у святотатстві, розкопуванні могил та пограбуванні тіл померлих. (статті 256–257 Уложення про покарання кримінальні та виправні). У статті 256 Уложення наголошено, що особи, які вчинили розкопування могили з метою пограбування тіла або осквернення похованого, підлягали покаранню у вигляді позбавлення всіх станових прав і заслання на каторжні роботи строком від десяти до дванадцяти років. Однак якщо могилу було розкопано не для грабежу й не для осквернення, а з метою певних забобонних дій, то винні, після втрати всіх станових прав, могли бути відправлені у заслання. За умови доведення, що розкопування могили не мало будь-яких злих намірів, а було вчинено через дурощі або ж у стані алкогольного сп'яніння, то особа, що вчинила таке порушення, засуджувалася до ув'язнення у виправному домі на термін від шести місяців до одного року [15].

Кримінальне уложення, прийняте 22 березня 1903 р., також містило норми, які передбачали накладання санкцій за певні діяння, пов'язані з оскверненням тіл померлих або місць поховань. Наприклад, розділ II «Про порушення постанов, що охороняють віру», містив статтю 79, де вказувалося, що особа, винна крадіжці чи оскверненні померлого (похованого чи не похованого) може бути покараною: ув'язненням у виправному домі терміном, що не перевищує трьох років. У разі, якщо винний вчинив над тілом померлого дії, що принижують моральність, передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі у виправному домі на строк не менше трьох років. Якщо ж зазначені в цій нормі діяння були вчинені під впливом забобонів, через необережність, через неосвіченість або в нетверезому стані, передбачалося м'якше покарання – ув'язнення в тюрмі на строк до шести місяців [15].

Об'єктивний бік вищеназваної статті передбачав вчинення крадіжки або осквернення дією померлого. Щодо викрадення тіла померлого – незалежно від того, було воно похованим чи ні, – таке діяння не підпадало під класичне визначення крадіжки майна. Проте воно не могло залишитися без правової реакції, оскільки посягає не лише на інтереси родини, близьких і знайомих померлого, а й, особливо у випадках розкопування могили, порушує публічний порядок та право на повагу до померлих. Саме тому кримінальні санкції за наругу над тілом померлого є виправданими й були закріплені у статті 79 Кримінального уложення 1903 року [15].

Після повалення самодержавства 1917 року питання кримінально-правового захисту тіл померлих та місць їхнього поховання не здобуло належного нормативного закріплення в законодавстві радянської держави. На нашу думку, така ситуація зумовлювалася трансформацією правової системи відповідно до ідеологічних засад нової соціалістичної політики. Традиційно повага до померлих, вшанування могил предків та здійснення обрядових дій над їхніми тілами тісно пов'язувалися з релігійно-моральними засадами християнського вчення. Однак після соціалістичної революції, що відбулася в державі, почала активно впроваджуватись ідеологія секуляризації, яка передбачала повне відокремлення церкви від держави. Унаслідок реалізації цієї політики значна кількість культових споруд, цвинтарів, релігійних предметів та цінностей зазнали руйнування або були знищені.

І тільки після 1953 р. постала необхідність масштабної реорганізації загальносоюзного кримінального законодавства. Верховною Радою СРСР було ухвалено Закон «Про затвердження Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» 25 грудня 1958 р. Далі всі республіки СРСР упродовж 1959-1961 років прийняли й надали чинності відповідним кримінальним кодексам. Крім того, на підставі зазначеного Закону 28 грудня 1960 року було прийнято Кримінальний кодекс Української РСР, який набрав чинності 1 квітня 1961 року. Необхідно підкреслити, що кодекс був

створений у результаті законодавчої ініціативи та роботи українських правників [98]. У зазначеному нормативно-правовому акті – Кримінальному кодексі УРСР 1960 року – у Розділі X Особливої частини, що присвячений злочинам проти громадської безпеки, порядку й здоров'я населення [99], статтею 212 було передбачено кримінальну відповідальність за глум над могилою, а також за викрадення предметів, розміщених у могилі або на її поверхні [99]. Упродовж понад сорока років свого застосування Кримінальний кодекс УРСР, ухвалений 28 грудня 1960 року, зазнав істотних змін і доповнень. До Кримінального кодексу УРСР було внесено понад сто нових статей, а значну частину його норм неодноразово редаговано та доповнено. У зв'язку із цим Верховна Рада України 1992 року ухвалила рішення про необхідність розроблення проєкту нового Кримінального кодексу України [208, с. 613].

Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України була створена робоча група, до складу якої увійшли провідні науковці та практики країни [168]. До грудня 1993 року цією групою було підготовлено перший варіант проєкту Кримінального кодексу України [212].

У подальшому проєкт Кримінального кодексу України був широко обговорюваний на конференціях та семінарах юристів, засобах масової інформації. Окрім цього, до процесу підготовки проєкту активно долучалися наукові та освітні юридичні установи України, правоохоронні та правозастосовні органи, а також окремі фахівці-юристи, які надсилали відповідні пропозиції. Проєкт було піддано термінологічній експертизі Інститутом української мови НАН України. 1996 року його винесли на обговорення під час робочої наради експертів Ради Європи, де проєкт здобув позитивну оцінку [208, с. 613].

1.2. Еволюція сучасного вітчизняного законодавства про порушення над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого

У зв'язку з ухваленням Конституції України 1996 року та необхідністю врахування зауважень і пропозицій, отриманих від практичних працівників, проєкт Кримінального кодексу України було обговорено з представниками Генеральної прокуратури, Служби безпеки, Міністерства юстиції, Верховного Суду України й Міністерства внутрішніх справ. 1997 року проєкт повторно розглядався експертами Ради Європи. Крім того, на спеціальній нараді в Гаазі (Нідерланди) документ було обговорено з представниками Нідерландів, Португалії, Італії, Швеції та низки інших держав. Згодом проєкт, за участю тих самих експертів, а також представників судових і правоохоронних органів України, був обговорений на науково-практичних конференціях і семінарах, що проходили в Харкові [57]. Це дало змогу розробникам проєкту 1998 року представити Верховній Раді України проєкт нового Кримінального кодексу, який був добре обґрунтований, відповідав сучасним вимогам та рівню розвитку юридичної науки [166].

У процесі підготовки проєкту нового кримінального кодексу незалежної України були створені і інші альтернативні проєкти. Так, у травні 1997 р. був оприлюднений для громадського обговорення проєкт КК України, підготовлений під керівництвом професора В. М. Смітєнка на замовлення Комісії Верховної Ради України з питань правопорядку й законності та який уніс депутат О. Б. Матковський [184].

В Особливій частині даного проєкту КК України була розміщена доволі розлога Глава 23, яка мала назву «Карані діяння проти сім'ї, моралі та статевої недоторканності» [184, с. 10–11]. У главі, серед іншого, була представлена ст. 190 «Осквернення пам'яті покійних у місцях поховання». Ця норма була доволі альтернативна по відношенню до основного проєкту містила низку цікавих пропозицій.

Так, ч. 1 ст. 190 Проєкту містила диспозицію, яка передбачала відповідальність за незаконне, із порушенням установленого порядку, перепоховання померлого, підпоховання в могилу або знищення місця поховання, вчинені протягом одного року після накладення

адміністративного стягнення за аналогічне порушення, передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на строк до шести місяців або штрафу в розмірі до тридцяти мінімальних заробітних плат [184, с. 11]. Ніякі інші проекти не мали подібного роду варіантів злочинної поведінки.

Ч. 2 ст. 190 Проекту встановлювала відповідальність за глум над могилою, руйнування місця поховання, його самовільну забудову або інше незаконне господарське використання, а також за викрадення предметів, розміщених у могилі чи на її поверхні, передбачалося покарання як позбавлення волі на термін до трьох років або штрафу в розмірі до двохсот мінімальних заробітних плат [184, с. 11].

Мала місце і ч. 3 ст. 109 Проекту, яка визначала, що публічна посадова особа чи функціонер, згідно з наказом або розпорядженням яких вчинено дії, передбачені частинами 1 і 2 цієї статті підлягала покаранню у вигляді позбавлення волі на строк від одного до чотирьох років з додатковим обмеженням – позбавленням права обіймати певні посади терміном до п'яти років [184, с. 11].

Проаналізувавши наведений текст кримінально-правової норми з цього Проекту, можна зробити висновок, що проект КК України, підготовлений у 1997 році авторським колективом під керівництвом В. М. Смітєнка, містив інноваційні положення щодо кримінальної відповідальності за наругу над могилами та тілами померлих. Зокрема, він вводив відповідальність за незаконне перепоховання, підпоховання в могилу, знищення могили після адміністративного покарання за подібне порушення, а також за глум над могилою, її зруйнування, незаконну забудову, господарське використання та викрадення предметів з могили. Окрім того, передбачалася відповідальність для посадових осіб, які наказали чи дозволили такі дії. Ці пропозиції відрізнялися від інших проектів та мали на меті забезпечити більш ефективний захист моральних цінностей суспільства та повагу до пам'яті померлих.

8 вересня 1998 року під час першого читання проєкту Кримінального кодексу Верховна Рада взяла до уваги також альтернативний проєкт, запропонований народним депутатом М. Н. Пилипчуком. Однак, із великою більшістю голосів було обрано проєкт, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України [166]. У подальшому, проєкт було ухвалено й під час другого читання та остаточно – 5 квітня 2001 року [94]. Отже, основою нового Кримінального кодексу України став проєкт № 1029 від 12 травня 1998 р. підготовлений за ініціативою Кабінету Міністрів України [185].

Проєкт передбачав норму, яка передбачала відповідальність за наругу над могилою і складалася з однієї частини 6 [185]. В саме такому вигляді ця норма була відображена у новому КК України, у Розділі XII Особливої частини «Злочини проти громадського порядку та моральності»: «Стаття 297. Наруга над могилою

Наруга над могилою чи іншим місцем поховання, тілом померлого або урною з прахом, а також викрадення предметів, які знаходяться на місці поховання чи на тілі покійного, тягне за собою кримінальну відповідальність у вигляді штрафу до ста «неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або арешту на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк» [97].

Доволі довгий час дана норма перебувала без змін, хоча спроби змінити та доповнити ст. 297 КК України мали місце. Так, 18 лютого 2009 р. до Верховної Ради України надійшов законопроект № 4076 під назвою «Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за наругу над могилою або знищення, руйнування або пошкодження пам'яток-об'єктів культурної спадщини з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі» [175].

У пояснювальній записці до зазначеного законопроекту наголошувалося, що його метою є створення правових механізмів для посилення ролі держави, судових та правоохоронних органів у протидії злочинам, спрямованим на розпалювання національної, релігійної чи расової

ворожнечі й ненависті, приниження національної гідності й честі, образу релігійних почуттів, а також на вчинення суспільно небезпечних дій із метою привернення уваги до релігійних чи політичних або інших поглядів злочинців. Законопроект також мав на меті попередження подібних правопорушень [175].

На думку авторів, Проект повинен був усунути існуючі прогалини в кримінальному законодавстві. У Проекті були передбачені зміни й доповнення до Кримінального кодексу України. Так, ст. 297 доповнювалася частиною другою з метою додаткової кваліфікації діянь, які розуміються як наруга над могилою, діями, що спрямовані на розпалювання расової, національної чи релігійної ворожнечі й ненависті, приниження національної честі та гідності, образу релігійних почуттів, або ж вчинені з метою привернення уваги громадськості до певних релігійних, політичних чи інших переконань особи. За вчинення таких суспільно небезпечних діянь пропонувалося встановити покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'яти років [175].

На момент розроблення проєкту кримінальна відповідальність за діяння, вчинені з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі, а також з метою привернення уваги громадськості до релігійних або політичних чи інших переконань винної особи, була закріплена, зокрема в статтях 161 «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії», 258 «Терористичний акт» та 442 «Геноцид» КК України 2001 р.

Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України, розглянувши поданий законопроект, висловило свою позицію про недоцільність його прийняття, оскільки реалізація запропонованих у проєкті новел, не даючи очевидного поліпшення змісту закону, ускладнить застосування чинних норм кримінального права [175].

Розглядаючи положення проєкту, експерти вважали, що слід брати до уваги, що п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України вже передбачено вчинення злочину з

мотивів расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату визнається обставиною, що обтяжує покарання, яку суд має обов'язково враховувати при призначенні за наявності відповідних підстав. Окрім цього, на думку експертів, за наявності у КК України злочину, передбаченого ст. 161 КК України, при вчиненні будь-якого злочину, коли дії обвинувачуваного поєднується з розпалюванням расової, національної або релігійної ворожнечі дії винного необхідно додатково кваліфікувати за ст. 161 КК України. Застосування додаткової кваліфікації дає змогу повніше відобразити специфіку злочинних діянь у правовій оцінці та забезпечити призначення справедливого покарання за сукупністю вчинених злочинів. У такому контексті доповнення зазначених вище статей Кримінального кодексу положеннями про кваліфікуючу ознаку у вигляді вчинення злочину з мотивів расової, національної чи релігійної ворожнечі видається надмірним і може призвести до правової невизначеності у випадках практичного застосування відповідних норм [175].

У контексті цього наукового дослідження, вважаємо, що аргументи Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України щодо недоцільності прийняття даного законопроекту щодо відповідальності за наругу над могилою мали під собою недостатнє підґрунтя.

На нашу думку, спостерігається тенденція до ускладнення злочинних проявів та їх мотивів, що вимагає від законодавця більш деталізованих норм, які б відображали ці специфіки. Удосконалення статті про наругу над могилою може бути відповіддю на такі виклики, адже воно забезпечить більшу правову визначеність і підвищить ефективність кримінальної юстиції. Такий підхід є релевантним і для України, особливо з урахуванням європейської інтеграції.

В подальшому були створені законопроекти, які все ж таки призвели до змін у ст. 297 КК України. Так, 4 березня 2008 року був представлений «Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України

щодо посилення відповідальності за наругу над могилою та іншими місцями поховання» [173].

Метою підготовки законопроекту, за задумом авторів, було приведення ст. 297 КК України у відповідність з положеннями та термінологією, яка застосовується в існуючому законодавстві, зокрема Законах України «Про поховання та похоронну справу» та «Про захист суспільної моралі». Законопроектом також пропонувалися зміни до Закону України «Про поховання та похоронну справу», які б описували кваліфікаційні ознаки цього злочину. Вперше пропонувалося дати чітке визначення поняття «наруги над могилою, іншим місцем поховання чи тілом (останками, прахом)» [173].

На відміну від редакції норми, чинної на той момент, положення законопроекту більш чітко окреслювали об'єктивну сторону складу злочину, зосереджуючи увагу на охороні суспільних відносин у сфері моралі, зокрема щодо виявлення шанобливого ставлення до померлих та місць їх поховання. До диспозиції ст. 297 КК України пропонувалося ввести, з метою уникнення різнотлумачення, існуючу у чинному законодавстві термінологію, яка конкретизує склад злочину. Зокрема, це стосувалося існуючих у Законі України «Про поховання та похоронну справу» термінів «місце поховання», «могила», «надмогильні споруди» тощо. Було запропоновано поняття «тіла похованого», як цілісного, так і окремих його частин або праху будь-якої людини після настання її біологічної смерті [173].

На відміну від редакції норми, чинної на той момент, у проєкті було запропоновано запровадити посилену кримінальну відповідальність за наругу над могилою, якщо вона вчинена повторно, за попередньою змовою групою осіб, із застосуванням насильства або погроз його застосування, а також із політичних, ідеологічних мотивів, на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості, ворожнечі або ненависті до певної соціальної групи. Відповідні обставини були передбачені як кваліфікуючі ознаки у частині

другій статті 297 Кримінального кодексу України (ця пропозиція, як і у попередньому законопроекті була відхилена).

У диспозицію частини третьої статті 297 КК України було внесено положення, що передбачає посилену кримінальну відповідальність за вчинення цього злочину у разі настання тяжких наслідків.

В Законі України «Про поховання та похоронну справу» вперше в чинному законодавстві пропонувалося чітко визначення поняття «наруги над могилою, іншим місцем поховання чи тілом (останками, прахом)», що на думку авторів, надавало змогу більш чітко здійснювати кваліфікацію цього злочину в ході досудового слідства та судового розгляду [173].

Зважаючи на наведені у пояснювальній записці до цього Проекту факти, Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України підтримало ідею вдосконалення вказаної статті КК України. Однак, на думку експертів, сам текст законопроекту не був позбавлений недоліків, які полягали в такому: «1. У ч. 3 пропонованої проектом нової редакції ст. 297 КК України передбачено відповідальність за наругу над могилою, якою спричинено «тяжкі наслідки». Під “тяжкими наслідками”, якщо вони мають немайновий характер, у статтях КК України найчастіше розуміють настання смерті або тяжкого тілесного ушкодження. При цьому розмір покарання, передбачений у зазначеному положенні проекту, є значно вищим, ніж покарання, передбачені у ст. 121 КК України, і дещо меншим, ніж покарання за умисне вбивство у ч. 1 ст. 115 КК України. Між тим, дії, про які йдеться у ч. 1 ст. 297 України в редакції проекту, самі по собі не можуть спричинити ні смерті людини, ні заподіяння їй тяжких тілесних ушкоджень. Якщо ж внаслідок застосування одночасно з цими діями насильства громадянину заподіяно смерть або тяжкі тілесні ушкодження, дії винного мають кваліфікуватись як сукупність злочинів, передбачених ст. 297 та статтями 121 або 115 КК України, з відповідним збільшенням можливого максимального строку покарання за правилами ч. 2 ст. 70 КК України. Передбачене у ч. 3 ст. 297 в редакції проекту покарання є меншим, ніж те, яке може бути

призначене за сукупністю ст. 297 та ст. 115 КК України. Тому варто взагалі вилучити ч. 3 ст. 297 КК України, а натомість скоригувати покарання, передбачене у ч. 2 ст. 297 КК України, у бік збільшення» [173].

Експерти зауважували, що «2. У законопроекті не враховано, що наруга може бути вчинена не над прахом, а щодо урни з прахом, і що може мати місце викрадення урни з прахом, а не праху з урни. 3. Зважаючи на характерну для останнього часу тенденцію зростання кількості злочинів цього виду, доцільно, на нашу думку, переглянути розмір штрафу за діяння, передбачене частиною першою статті 297 КК України. 4. У ч. 2 ст. 297 України в редакції проекту передбачається відповідальність за відповідні дії, вчинені “з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, ворожнечі чи ненависті по відношенню до певної соціальної групи”. Внаслідок цього виникає конкуренція між положеннями цієї статті та статті 161 КК України. З огляду на це варто розглянути можливість вилучення відповідних формулювань у ч. 2 ст. 297 України і одночасного посилення покарань, передбачених у ст. 161 КК України. Окрім цього, у частині другій статті 297 КК України, на наш погляд, обґрунтованіше було б вжити слово “погрози” замість слова “загрози”, оскільки в КК України зазвичай застосовується саме словосполучення “погроза застосування насильства” (у статтях 149, 152, 153, 157, 162, 186, 187 КК України та інших). Також варто з урахуванням зарубіжного досвіду додати у цій частині слова “вчинені з корисливих або хуліганських мотивів” та “або вчинені щодо братської могили чи могили невідомого солдата”» [173].

Також зазначалося, що Проектом передбачалося внесення до Закону України «Про поховання та похоронну справу» доповнень, які мають «роз’яснити» зміст формулювань, вжитих у ст. 297 КК України. Однак, на думку експертів, доречність ухвалення подібних доповнень є сумнівною, адже наразі судова практика вже розуміє діяння, про які йдеться в ст. 297 КК України, саме так, як їх і описано в зазначених положеннях проекту, у чому можна переконатися, розглянувши будь-який науково-практичний коментар

до Кримінального кодексу України. У той же час надати вичерпно повний перелік усіх дій, які підпадають під ст. 297 КК України, не видається можливим, тож вносити передбачені в проєкті доповнення до Закону «Про поховання та похоронну справу», на погляд експертів, було не варто. Тому за результатами розгляду в першому читанні законопроект було повернуто суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання.

З урахуванням думки експертів Проєкт був доопрацьований, і Верховна Рада України вперше з моменту прийняття нового Кримінального кодексу України Законом України від 19 березня 2009 р. № 1166-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» внесла зміни до ст. 297 КК України [151].

Було розширено зміст частини першої статті 297 КК України, якою передбачено кримінальну відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання, тілом (останками, прахом) померлого або урною з прахом, а також за незаконне заволодіння тілом (останками, прахом), урною з прахом померлого чи предметами, що знаходяться на (у) могилі, в іншому місці поховання або на тілі (останках, прахові) померлого. Частина друга цієї статті передбачає кримінальну відповідальність за ті самі дії, що й у частині першій, але за обтяжуючих обставин: вчинення повторно, за попередньою змовою групою осіб, із корисливих або хуліганських мотивів, щодо братської могили чи могили Невідомого солдата, а також із застосуванням насильства або з погрозою його застосування. Водночас частина третя цієї статті встановлює кримінальну відповідальність за діяння, передбачені частинами першою або другою, у разі настання тяжких наслідків [151].

Крім того, в Закон України «Про поховання та похоронну справу» вносилося розширене поняття терміну «наруга над могилою, іншим місцем поховання» [165].

На нашу думку, є певні зауваження до цієї редакції ст. 297 КК України. Зокрема, у частині, де йдеться про кваліфікуючі ознаки, такі як вчинення

наруги над могилою або тілом померлого щодо братських могил чи могил невідомих солдатів, маємо суттєві застереження. Проблема полягає в тому, що не всі дії, описані в першій частині цієї статті, можуть бути застосовані до таких специфічних могил, а також у відсутності чітких визначень цих понять, що ускладнювало застосування цієї статті в реальній судовій практиці.

Щодо змін у Законі України «Про поховання та похоронну справу», які стосувалися визначення термінів наруги над могилою та тілом померлого, то такий підхід може бути недоречним. Спроба створити вичерпний перелік форм наруги навряд чи відповідає реальним потребам правозастосування, оскільки не враховує всі можливі сценарії таких діянь. Згідно з Конституцією України, більш доцільним було б вносити зміни до ст. 297 КК України, виходячи з узагальнень судової практики. Також, враховуючи різноманітність дій, які можуть бути кваліфіковані як наруга, включення їх усіх безпосередньо в текст статті є нецільовим. Краще дозволити судам визначати специфіку кожного випадку наруги окремо, з огляду на конкретні обставини.

Далі, протягом 2009-2012 років було підготовлено декілька законопроектів, спрямованих на удосконалення ст. 297 КК України.

Так, у квітні 2009 р. до розгляду було подано «Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над пам'яттю радянських воїнів-визволителів)» [178].

За задумом авторів законопроекту, відзначаючи перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, яка мала велике історичне значення і власне вирішила хід Другої світової війни, не слід забувати про доблесних захисників Вітчизни. Прийняття цього законопроекту вкрай необхідне і своєчасне, адже за останній період злочинні дії щодо руйнування військових святинь значно збільшились [178].

Законопроект має на меті збільшити відповідальність за злочини, пов'язані з наругою над символами та місцями пам'яті про радянських

визволителів у роки Другої світової війни. Тому пропонувалося внести зміни до ст. 297 КК України. У запропонованому законопроекті пропонувалося вперше дати чітке визначення поняття «наруга над пам'яттю радянських воїнів-визволителів», що, на думку авторів, надавало можливості більш чітко кваліфікувати подібні злочини.

Цей законопроект викликає значну кількість зауважень. Автори законопроекту стверджували, що вони вперше вводять чітке тлумачення того, що вважати наругою над пам'яттю радянських воїнів, але на ділі в тексті законопроекту такого визначення не знайти. Це робить зміни, які вони пропонували, досить розмитими і неясними, що є неприпустимим для кримінального законодавства. Також не зрозуміло, які саме, на їх думку, дії мають вважатися наругою і що конкретно має бути захищено кримінальним законом, адже пам'ять, згідно з психологічними теоріями, це процес, який включає запам'ятовування та відтворення досвіду людиною.

Якщо метою законопроекту було збільшити відповідальність за осквернення місць поховань воїнів часів Другої світової війни, то потрібно було відзначити, що такі дії вже охоплюються існуючими статтями КК України, якими передбачено більш жорсткі покарання, ніж ті, що були запропоновані в законопроекті. Отже, запропоновані зміни навіть зменшували відповідальність за такі злочини, що суперечило цілям законопроекту та основним завданням кримінального законодавства.

Крім того, нова редакція статті могла б призвести до правової колізії з іншою частиною ст. 297 КК України, яка вже встановлювала відповідальність за наругу над братськими могилами та могилами Невідомого солдата. Така ситуація могла б створити небажану конкуренцію між нормами і заплутати правозастосування.

Очікувано, що цей законопроект було відхилено та знято з розгляду.

28 лютого 2011 р. на розгляд надійшов «Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення

кримінальної відповідальності за наругу над могилами учасників боротьби за свободу й незалежність України, жертв репресій та геноциду)» [179].

Законопроект мав на меті (про це йдеться в тексті Пояснювальної записки до документу) посилити відповідальність за злочини, пов'язані з наругою над місцями поховань учасників боротьби за свободу й незалежність України, постраждалих унаслідок репресій комуністичного режиму, у тому числі жертв геноциду українського народу 1932-33 років. Для реалізації вказаної мети законопроектом пропонувалося внести зміни до ч. 2 ст. 297 КК України, відповідно до яких диспозиція вказаної норми доповнювалася такими предметами злочину, як місце «поховання учасника національно-визвольної боротьби за незалежність України, жертви політичних репресій тоталітарного комуністичного режиму або жертви геноциду українського народу 1932-1933 років» [179].

Однак, і цей законопроект викликає цілий ряд зауважень щодо його положень.

Передусім слід зазначити, що розглянутий законопроект є альтернативою до попереднього проекту, який також стосується змін у ст. 297 КК України. Обидва проекти мають спільний недолік: вони не визначають конкретно, кого або що саме має захищати змінена стаття. Не дуже зрозуміло, хто вважається учасником визвольних змагань, жертвою репресій чи Голодомору, і чи потрібно офіційне визнання цього факту, або ж достатньо згадки на могилі.

Також виникають питання щодо дій, які можуть бути кваліфіковані як наруга. Наприклад, якщо хтось вчиняє акт наруги над могилою людини, яка померла під час Голодомору, але інформація про це не вказана на могилі, і злочин вчинено не з метою осквернення пам'яті жертви Голодомору, а з хуліганських мотивів. Невизначеність у термінології та відсутність чіткості в таких випадках є неприйнятною для кримінального законодавства.

Існує також питання про вибір категорій осіб, наруга над могилами яких вважається більш суспільно небезпечною. Не зрозуміло, чому наруга

над могилами радянських воїнів має каратися суворіше, ніж наруга над могилами жертв нацистських концтаборів або тих, хто загинув у інших військових конфліктах, наприклад в Афганістані. Відсутність пояснень або аргументації на підтримку такого вибору у Пояснювальній записці цього Проекту лишає це питання відкритим.

На нашу думку, те, наскільки суспільно небезпечним є діяння, каране за ст. 297 КК України, не залежить від особи, до якої належить осквернена могила або зневажені останки, а від характеру вчиненого акту та його мотивів. Тому ми вважаємо, що українські законодавці цілком логічно відмовилися від змін, запропонованих у цьому законопроекті.

Після відхилення законопроекту № 4362 від 04 квітня 2009 р. народні депутати-комуністи не полишили спроб запровадити зміни у ст. 297 КК України, пов'язані з пам'яттю про Другу світову війну. Так, 17 лютого 2012 р. був представлений законопроект № 10077 під назвою «Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять, тих хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців)» [180].

Проектом пропонувалося внести зміни до статті 297 Кримінального кодексу України шляхом доповнення її новою частиною другою, яка передбачала посилену, порівняно з частиною першою, кримінальну відповідальність за осквернення або знищення пам'ятників, встановлених на вшанування осіб, що боролися з нацизмом у роки Другої світової війни – зокрема радянських воїнів-визволителів, жертв нацистських переслідувань, учасників партизанського та підпільного руху, а також воїнів-інтернаціоналістів і миротворців. Як кримінальну відповідальність було запропоновано встановити обмеження волі на строк від трьох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк [180].

Експерти Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України, розглянувши поданий проєкт, зауважили, що «у Пояснювальній записці до законопроекту основним аргументом на користь криміналізації вказаних діянь слугує посилення на Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 2010 року «Неприпустимість певних видів практики, які сприяють ескалації сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості». Проте, у законопроекті не враховано мету вказаної Резолюції, а саме запровадження основоположних принципів щодо недопущення проявів расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості. У контексті пункту 5 цієї Резолюції, (в якому йдеться про недопустимість осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять про тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, а також незаконної ексгумації або перенесення останків таких осіб) зазначені дії, на наш погляд, слід розглядати як один із проявів зазначеної вище нетерпимості. У свою чергу, вказані у пункті 5 Резолюції діяння, якщо вони вчинюються на ґрунті такої нетерпимості, наразі кваліфікуються в Україні за сукупністю злочинів – як наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого (відповідна частина статті 297 КК України) та порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань (відповідна частина статті 161 КК України)» [180]. У зв'язку з цим експерти визначилися, що підстав для запровадження у КК України окремого складу злочину, тим більше у редакції, запропонованій проєктом, немає.

Слід погодитися, що ухвалення запропонованого варіанту ч. 2 ст. 297 КК України могло призвести до внутрішньої колізії з третьою частиною тієї ж статті в редакції того ж законопроекту. Так, у поточній версії статті друга частина включала покарання за наругу над масовими похованнями або могилою невідомого солдата.

Крім того, формулювання, яке використовувалося в Проекті Закону для визначення об'єктивної сторони злочину в ч. 3 ст. 297 КК України було недоречним з точки зору законотворчої техніки. Використання в тексті сполучника «і» замість «або» при згадці дій, визначених першою та другою частинами, накладало вимогу на сукупність ознак обох частин, що робило практичне застосування цієї норми нереалістичним та ускладнює роботу правоохоронних органів.

Що стосується санкції ч. 3 ст. 297 КК України в новій редакції, яка передбачала обмеження волі на термін від п'яти до семи років або позбавлення волі на той самий строк, то це суперечило вимогам ч. 2 ст. 61 КК України. Згідно з цією статтею, обмеження волі може бути призначено терміном лише від одного до п'яти років, що вказувало на юридичну неконсистентність пропонованих змін.

Отже, експерти прийшли до думки, що прийняття законопроекту є недоцільним.

Майже одночасно з попереднім законопроектом на розгляд до Верховної Ради України надійшов «Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над місцями поховання учасників національно-визвольної боротьби за свободу і незалежність України, жертв репресій тоталітарного комуністичного режиму та геноциду 1932-33 років)» [181]. Законопроектом пропонується запровадити зміни до другої частини ст. 297 КК України, відповідно до яких диспозиція вказаної норми доповнювалася такими предметами злочину, як місце поховання осіб, які брали участь у національно-визвольній боротьбі за незалежність України, а також жертв політичних репресій тоталітарного комуністичного режиму та геноциду 1932-1933 років [181].

Ситуація обтяжувалася тим, що на розгляді знаходився законопроект № 10077 від 17 лютого 2012 р., в якому також пропонувалося викласти ст. 297 КК України у новій редакції. Крім того, ВР України вже розглядала

аналогічні законопроекти (зокрема, № 8150 від 22 лютого 2011 р., № 8150-1 від 28 лютого 2011 р.), і вони не були підтримані парламентаріями.

Тут слід зауважити, що основним недоліком всіх цих законопроектів була відсутність чітко визначеного об'єкту кримінально-правової охорони, на захист якого і були б спрямовані пропоновані ними зміни до ст. 297 КК України. Ті ж самі недоліки містив й новий законопроект.

Із тексту законопроекту не зрозуміло, кого точно слід вважати учасником боротьби за незалежність України, жертвою політичних репресій або ж Голодомору. Не ясно, чи потрібне офіційне визнання статусу жертви, або достатньо вказівки на могилі. Також виникає питання, чи вважатиметься наругою дії, скоєні стосовно могили людини, яка померла під час Голодомору, але без вказівок про це на могилі, особливо якщо дії мали хуліганський характер. Така неоднозначність у термінах є неприйнятною для кримінального законодавства.

Також виникає питання, чому законопроект виокремлює певну категорію осіб, наруга над могилами яких вважається більш злочинною, ніж над іншими, наприклад, над могилами жертв нацизму чи учасників інших війн.

Ми вважаємо, що суспільна небезпека діянь, описаних у ст. 297 КК України, залежить від умислу та дій особи, а не від того, кому належить могила. Тому ми погоджуємося з висновком українського законодавця, що немає достатніх підстав для внесення запропонованих змін до закону.

04 вересня 2012 р. народними депутатами-комуністами був поданий на розгляд законопроект № 11167 під назвою «Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять, тих хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців)» [182]. Цей Проект був повністю

тотожній законопроекту, який вносився на розгляд Верховної ради 17 лютого 2012 р. (№ 10077). Через це в Проекті залишилися ті самі вади, які були у попередньому законопроекті. Очікувано, що цей Проект було відхилено.

Подібна ситуація склалася навколо законопроекту № 11167-1 від 14 вересня 2012 р. під назвою «Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над місцями поховання учасників національно-визвольної боротьби за свободу і незалежність України, жертв репресій тоталітарного комуністичного режиму та геноциду 1932-33 років)» [183]. Справа в тому, що Верховна Рада України вже розглядала аналогічні законопроекти (№ 8150 від 22 лютого 2011 р., № 8150-1 від 28 лютого 2011 р., № 10249 від 22 березня 2012 р., № 10077 від 17 лютого 2012 р.), які не були підтримані парламентом. Тому Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України рекомендувало за результатами розгляду законопроект відхилити.

Далі перейдемо до тих законопроектів, які були реалізовані та протязі 2014-2019 років.

Народні депутати-комуністи наполегливо просуvalи законопроект про удосконалення ст. 297 КК України шляхом встановлення більш суворой кримінальної відповідальності за осквернення об'єктів, встановлених на вшанування осіб, які брали участь у боротьбі проти нацизму в період Другой світової війни. 30 травня 2013 р. було надано на розгляд законопроект № 2178а «Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другой світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців)» [156].

У своєму Проекті автори посилалися на Закони України «Про охорону культурної спадщини» [164], «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» [172].

Треба відмітити, що Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України відреагувало відповідним чином, зауваживши, що даний законопроект є повністю тотожним законопроекту № 1041 від 12 грудня 2012 р., висновок на який вже надавався Головним науково-експертним управлінням 8 січня 2013 р. Тому Головне управління, розглянувши поданий проект, повторило вже висловлені зауваження і рекомендувало законопроект відхилити.

Однак, в даному випадку законопроект пройшов всі необхідні процедури і 16 січня 2014 р. Законом України «Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців» [157] у ст. 297 КК України було внесено зміни. Так, ч. 2 ст. 297 КК України передбачала відповідальність за «осквернення або руйнування братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців» [92], ч. 3 ст. 297 КК України за «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з корисливих чи хуліганських мотивів, або щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, або поєднані із застосуванням насильства чи погрозою його застосування» [92], і, нарешті, ч. 4 ст. 297 КК України

передбачала відповідальність за «дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, якщо вони спричинили тяжкі наслідки» [92]. Зауваження до цих змін вже були викладені вище.

Але вже 28 січня 2014 р. Закон України від 16 січня 2014 р. № 728-VII на підставі Закону України № 732-VII втратив чинність у зв'язку з визнанням законів, ухвалених 16 січня 2014 року з порушенням установленної процедури їх розгляду та прийняття, такими, що втратили юридичну силу [150].

Того ж дня набув чинності Закон України «Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців» [158], який фактично і дослівно повторював положення Закону України від 16 січня 2014 р. № 728-VII [157].

22 листопада 2018 р. до ст. 297 КК України вносяться незначні зміни, пов'язані із запровадженням у законодавство України поняття «кримінальний проступок», що відповідно вимагало певних змін як у КК України, так і КПК України. Був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень», в якому зазначалося, що в абзаці другому ч. 1 ст. 297 КК України слова «до двохсот» замінено словами «від однієї тисячі до чотирьох тисяч» [152].

18 жовтня 2018 р. на розгляд ВР України внесли Проект Закону України від № 9217 «Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконні дії стосовно державних нагород, незаконне носіння військової форми одягу та наругу над місцем поховання захисника суверенітету та територіальної цілісності України та деяких інших осіб» [174]. У тексті Пояснювальної записки до законопроекту зазначено, що

«у січні 2014 події Революції Гідності призвели до перших смертей учасників Революції. У квітні 2014 року розпочався військовий конфлікт на сході України, Указом Президента України» [174] «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014 було розпочато проведення антитерористичної операції. Законом України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 впроваджено заходи здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації. Під час зазначених подій загинула значна кількість осіб.

До того ж, у квітні 2015 Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», яким визначено правовий статус таких осіб. Учасників боротьби за незалежність України у XX столітті визнано головними суб'єктами боротьби за відновлення державної незалежності України.

Водночас, у засобах масової інформації все частіше можна побачити інформацію про знищення пам'ятних знаків та руйнування могил учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, учасників Революції Гідності та учасників антитерористичної операції» [174].

На думку авторів, встановлення кримінальної відповідальності а осквернення або знищення пам'ятників, споруджених на вшанування «борців за незалежність України у XX столітті, учасників Революції Гідності, а також осіб, які захищали суверенітет, територіальну цілісність і незалежність України, зокрема брали безпосередню участь в антитерористичній операції та здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки, оборони, відсічі й стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій і Луганській

областях, є особливо актуальним у сучасних умовах. До того ж, у назві законопроекту вживається термін «захисники України», який передбачений Указом Президента України №806/2014 від 14 жовтня 2014 року «Про День захисника України» [160].

Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України було висловлено низку суттєвих зауважень та вказано, що за результати розгляду законопроекту в першому читанні вимагають повернути суб'єктам права законодавчої ініціативи на доопрацювання. Так, перший заступник керівника Головного управління С. О. Гудзинський слушно зауважив, що «пропозиція вказати у диспозиції ч. 2 ст. 297 КК «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» на агресію проти України лише Російської Федерації виглядає невдалою. Звертаємо увагу, що закон про кримінальну відповідальність має бути сталим, прийматися на тривалий період часу. Не можна повністю виключати, що агресія Російської Федерації проти України може й не обмежитися виключно Донецькою та Луганською областями, до того ж агресія проти України може мати місце й з боку інших країн» [174]. Законопроект було повернуто суб'єктам права законодавчої ініціативи на доопрацювання.

Після доопрацювання Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України зробило доволі розлогий аналіз запропонованих змін до ст. 297 КК України.

Якщо стисло, то основними зауваженнями до тексту Проекту № 9217 стало те, що пропозиції щодо ч. 2 ст. 297 КК України, які стосуються визнання держави-агресора, не відповідали конституційним нормам про повноваження ВР України та Президента України. Згідно з Конституцією України, ВР України має підтвердити рішення Президента України про застосування армії при агресії, а Президент України – визначити первинні оборонні заходи до розгляду ВР України. Також, це суперечило Закону України «Про оборону України», який встановлює процедуру протидії

агресії, де Президент України може оголосити мобілізацію та воєнний стан, а також використовувати армію до затвердження цих дій ВР України.

Крім того, в діючому варіанті ч. 3 ст. 297 КК України викладено злочини, що мають кваліфікуючі ознаки, а також зазначено характеристики, які повторюють елементи злочину, описані у другій частині тієї самої статті. Ці повторювані характеристики описують дії, пов'язані з «оскверненням або руйнуванням пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців». З урахуванням загальноприйнятої практики формулювання правил у КК України, на думку експертів, було б доцільним вилучити з тексту ч. 3 ст. 297 КК України словосполучення «або щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців».

Нажаль, слушні пропозиції експертів не були прийняті до уваги, і 6 червня 2019 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконні дії стосовно державних нагород, незаконне носіння військової форми одягу, наругу над місцем поховання захисника суверенітету та територіальної цілісності України та деяких інших осіб» [153], згідно з яким ч. 2 ст. 297 КК України було викладено в такій редакції:

«2. Осквернення або руйнування братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, а також осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і

стримування збройної агресії Російської Федерації або іншої держави, визнаної Верховною Радою України агресором, учасників Революції Гідності, борців за незалежність України у XX столітті, – караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк» [153]. Ч. 3 ст. 297 КК України зміг не зазнала.

5 квітня 2023 року до ВР України на розгляд було подано Проект Закону України № 9185 «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань в умовах воєнного стану» [176], який був підготовлений відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 року № 1153-р «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках» [171].

Проектом Закону передбачалося запровадження в систему кримінальних покарань нового виду основного покарання – пробаційного нагляду, який полягає у здійсненні комплексного впливу на правопорушника без його ізоляції від суспільства протягом строку від 1 до 5 років (від 1 до 2 років – для неповнолітніх). Пропонувалося доповнити санкції статей (частин статей) Особливої частини Кримінального кодексу України покаранням у виді пробаційного нагляду як альтернативою обмеженню волі. Крім того, передбачалося замінити покарання у вигляді арешту пробаційним наглядом у тих санкціях, де арешт наявний, за винятком кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями.

Відповідні зміни повинні були відбутися і у ст. 297 КК України, і згідно до п. 82 Закону України від 23 серпня 2023 р. № 3342-IX «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» [155], в абзаці другому ч. 1 ст. 297 КК України

слова «арештом на строк до шести місяців» було замінено словами «пробаційним наглядом на строк до трьох років» [155].

1.3. Компаративний аналіз законодавства окремих зарубіжних країн про порушення над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого

У зв'язку з відсутністю повного та змістовного порівняльно-правового аналізу проблематики порушення над могилою доцільним видається здійснити дослідження кримінально-правового регулювання відповідних діянь – порушення над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого – у законодавстві країн романо-германської правової сім'ї (системи). Використання порівняльно-правового методу в цьому контексті сприятиме виявленню ефективних підходів, які можуть бути застосовані для вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

Дослідження зарубіжних законодавчих норм щодо покарання за порушення над тілами померлих та місцями їх поховання показує, що кримінальні кодекси країн даної правової системи відзначаються високим рівнем техніко-юридичної деталізації.

Кримінальний кодекс Німеччини включає кілька положень, які регулюють відповідальність не лише за дії щодо тіла померлого та місця його поховання, а й за зневагу до пам'яті про нього.

Зокрема, ч. 1 ст. 168 КК ФРН передбачає покарання за незаконне вилучення тіла померлого або його частин, мертвого плоду, його частин чи попелу померлого з правомірного володіння, а також за вчинення над ними «образливих дій» [259, с. 267]. Ч. 2 ст. 168 КК ФРН передбачає відповідальність за «руйнування катафалка, місця громадського поминання чи поховання, або за вчинення там образливих дій» [259, с. 267].

Згідно зі ст. 189 КК ФРН, відповідальність настає за дії, що зганьбили пам'ять померлого [259, с. 307].

Законодавство Німеччини щодо кримінальної відповідальності також охоплює дії, пов'язані з пошкодженням або руйнуванням місць поховання, таких як стіни скорботи для урн з прахом, пам'ятники та надгробні плити. Відповідно до ст. 304 КК ФРН, об'єктами суспільного надбання вважаються:

- об'єкти, що належать чинним релігійним громадам держави;
- надгробні пам'ятники;
- речі, призначені для богослужінь;
- громадські та природні пам'ятки;
- публічно виставлені предмети науки, мистецтва та ремесла;
- предмети, що використовуються для громадських потреб та прикраси площ, будівель чи доріг [259, с. 407].

Кримінальне законодавство Австрії також заслуговує на увагу з точки зору правових норм, які пов'язані з незаконними діями з похованнями та тілами померлих. У ст. 190 «Наруга над могилою» КК Австрії встановлено, що відповідальність настає за вилучення тіла, його частин або попелу померлого в особи, яка має на це законне право, а також за вилучення їх з місця поховання або іншого місця, призначеного для прощання. Також передбачається покарання за зловживання тілом, осквернення трупа, попелу або місць поховання чи прощання [238]. Ч. 2 ст. 190 КК Австрії додатково регламентує відповідальність за розкрадання прикрас з місць поховання чи прощання, класифікуючи це як крадіжку за обтяжливих обставин згідно зі ст. 128 КК Австрії [238].

Порівняльно-правовий аналіз кримінальних кодексів Німеччини, Австрії та України щодо норм, які стосуються померлих і місць їх поховання, виявляє певну схожість у формулюванні норм, характері відповідальності та загальному принципі суворого покарання за такі злочини. Так само як і на думку вітчизняного законодавця, злочини проти моральності, зокрема, спрямовані проти шанобливого ставлення до померлих, несуть величезну

суспільну небезпеку, оскільки підривають уявлення про доброчесність, духовність та моральність.

Кримінальне законодавство Франції відповідні норми містять в розділі 5 КК Франції «Про посягання на повагу до померлих». Ст. 225-17 КК Франції встановлює, що «будь-який злочин проти недоторканності тіла померлого, незалежно від способу його вчинення, а також будь-яке порушення або осквернення могил, пам'ятників або гробниць, споруджених на згадку про померлих, підлягає кримінальному покаранню» [101, с. 211]. Важливо зазначити, що згідно з приміткою до цієї статті, покарання може бути подвоєне, якщо злочин супроводжувався посяганням на недоторканність трупа.

Напевно, поява цієї норми була пов'язана з міграційною політикою Європи, спрямованою на захист емігрантів, потік яких того часу був стабільним і невеликим. Так, у ст. 218 КК Франції зазначено, що якщо злочинні дії, передбачені ст. 217 КК Франції, були вчинені через належність померлих до певної етнічної групи, нації, раси чи релігії, термін покарання збільшується втричі, якщо злочин зазначено у ч. 1 ст. 217 КК Франції, а якщо у ч. 2 ст. 217 КК Франції, то в п'ять разів [101, с. 209].

Також варто звернути увагу на ст. 433-21-1 КК Франції, яка передбачає відповідальність за організацію похорону, що суперечить волі померлого або судовому рішення, якщо відповідні воля або рішення були заздалегідь відомі. Вважаємо, що цей вид кримінального правопорушення не становить значної суспільної небезпеки: «суспільна небезпека за кримінальним законодавством Франції означає здатність вчинку завдати істотної шкоди правам, що охороняються законом, або створювати загрозу заподіяння шкоди» [101, с. 321]. Іншими словами, злочин повинен завдати комусь або чомусь шкоди, але ця шкода повинна бути конкретною, адже людина має довести, що їй було завдано шкоди, що в даному діянні складає певні труднощі.

Дещо детальніше розглянемо відповідні норми в кримінальному законодавстві Польщі, яке за своєю структурою та елементами є доволі подібним до вітчизняних норм про «наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» [13].

У статті 262 Кримінального кодексу Польщі закріплено два різні склади кримінального правопорушення: «наруга над трупом, людським прахом або місцем спочинку померлого» (§ 1 ст. 262 КК Польщі) та «пограбування трупа, могили чи іншого місця спочинку померлого» (§ 2 ст. 262 КК Польщі) [244]. Необхідно зазначити, що впродовж XX століття відповідне діяння традиційно включалося до складів злочинів, передбачених кримінальними кодексами Польщі (ст. 168-169 КК Польщі 1932 р., ст. 197 КК Польщі 1969 р., ст. 262 КК Польщі 1997 р.).

У Кримінальному кодексі Республіки Польща 1997 року статтю 262 віднесено до розділу XXXII, що регламентує злочини проти громадського порядку, і це доводить, що «законодавець встановив, що поведінка, зазначена в цих положеннях, порушує громадський порядок як родовий об'єкт охорони» [258, с. 20].

Варто зауважити, що поняття злочинного посягання у випадку наруги над могилою в Кримінальному кодексі Польщі 1997 року відрізняється від підходу, закладеного у КК Польщі 1969 року, де подібні діяння регламентувалися статтею 197 і були віднесені до розділу, присвяченого злочинам проти свободи совісті та релігії. У процесі обґрунтування урядового проєкту Кримінального кодексу Польщі 1997 року свого часу було зазначено, що «наруга над трупом або його пограбування, як діяння, що посягають на законні інтереси, відмінні від свободи совісті та віросповідання, караються за ст. 262 цієї глави» [250, с. 196]. Дослідник із Польщі Z. Migros із цього приводу говоорить, що «включення розглянутих положень до групи злочинів проти громадського порядку зумовлено тим, що інколи людські трупи не є предметом релігійного обряду, а протилежне рішення суперечило

б конституційному принципу рівності перед законом незалежно від релігійних переконань» [249, с. 196].

Що стосується безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого статтею 262 Кримінального кодексу Польщі, то в доктрині кримінального права Польщі існують різні підходи щодо його тлумачення. Погляди науковців щодо того, які саме суспільні відносини потребують першочергового захисту в межах цієї норми, не є однотайними:

«гарантія поваги до людських останків і місця спочинку померлих» (M. Wojarski) [254, с. 796];

«почуття людей, пов'язаних з культом мертвих, особливо близьких до померлого» (R. Góral) [241, с. 423];

«шана і пошана до мертвих і місць їх спочинку» (K. Wiak) [242, с. 773];

«шана, пошана і мир загиблим і місцям їхнього вічного спочинку» (Z. Świąkowski) [247, с. 1424];

«повага до людських трупів і місць їх поховання та захист їх поваги та пошани їхніх близьких» (E. W. Pływaczewski, A. Sakowicz) [245, с. 517];

«повага і шана до останків померлих і місць їх спочинку, а потім також почуття близьких покійних людей і можливі релігійні почуття» (D. Gruszecka) [248, с. 944];

«людської гідності також після його смерті, що виявляється в необхідності шанувати його останки та місця спочинку, а у випадку ст. 262 § 2 також, певною мірою, право власності та інші права на речі, що належать особам, які є, наприклад, спадкоємцями померлого або адміністраторами місця спочинку, або, нарешті, родичами, які, навіть прикрашаючи могилу, не відмовитися від прав власності на предмети, які вони там розміщують» (A. Michalska-Warias) [246, с. 425];

«авторитет місця спочинку, а в § 2 – недоторканність (хоча не право власності) об'єктів, що належали покійному, а також матеріальну недоторканність місця спочинку тіла» (J. Śliwowski) [257, с. 426].

Трохи окремо стоїть позиція дослідника А. Rybak, який переконаний, що «шукати об'єкт захисту в недоторканності місць відпочинку чи самих трупів неправильно, оскільки бувають ситуації, коли трупи можна переміщати і це не осудливо, а навіть корисно, бажано і культурно прийнятно, а також можуть бути заборані клітини, тканини та органи (в межах та на умовах, передбачених законодавством)» [256, с. 100]. Дослідник цілком справедливо відзначає, що «суть цього блага не в людських почуттях, пов'язаних з трупом, адже однаково захищені тіла і місця спочинку людей, яких після смерті ніхто не пам'ятає, і тих, про яких пам'ятають їхні найближчі родичі та друзі, а торгівля тканинами, клітинами та органами неприпустима навіть тоді, коли померла людина не залишає нікого, хто б про неї пам'ятав» [256, с. 100]. Урешті-решт А. Rybak формулює компромісний висновок, що охоронюваним об'єктом (благом) як вважає дослідник, є людська гідність, яка не втрачається навіть після смерті особи. Саме тому тіло померлого та місце його поховання підлягають правовому захисту як об'єкти, що потребують належної поваги та шанобливого ставлення [256, с. 100]. Натомість у наукових роботах іншої дослідниці – Т. Gardocka – критично оцінено таку позицію. Учена зауважує, що «важко прийняти таке рішення на суворо правових підставах, оскільки в жодному іншому правовому аспекті гідність померлої особи не захищається безпосередньо, а лише шляхом захисту почуттів близьких людей до померлого» [239, с. 274]. Дещо подібні думки висловлен і також J. Makarewicz, який акцентує увагу на тому, що «шанування трупів пов'язане з культом мертвих, а не з повагою до людського тіла» [248, с. 265]. Позиція R. A. Stefański стала більшою мірою об'єднавчою для цієї полеміки: «діяння, передбачене статтею 262 прямо не порушує людську гідність, але робить це опосередковано. Повага та шана до трупів, людського праху та місця спочинку померлих впливає з людської гідності, але це не означає, що об'єктом захисту є людська гідність, але це культ мертвих, що походить від культури та традиції» [258, с. 21-22].

Зміст об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого § 1 ст. 262 КК Польщі, охоплює дії, що становлять наругу над тілом, прахом або місцем поховання особи. У науковій студії R. Dębski наголошено, що образа полягає «у відсутності поваги, демонстрації зневажливого ставлення до тіла, праху чи місця спочинку померлого, а не в пасивному невиявленні належної поваги (наприклад, байдуже проходження повз людського трупа)» [253, с. 150].

У польській науковій літературі наводиться кілька можливих прикладів дій, що можуть кваліфікуватися як образа тіла померлого, праху або місця поховання:

L. Reiper: «осквернення і будь-яке пошкодження трупа, закидання його фекаліями, розміщення образливих написів на ньому або поряд з ним, знущання над трупом або його частинами, тобто торкання або переміщення частин тіла з образливими чи глузливими висловлюваннями, наприклад «виношувалися злочинні думки». під цим черепом», «небіжчик часто оперував цією рукою в чужих кишнях» [252, с. 360];

R. A. Stefański: «словесні образи, непристойні демонстративні жести, обливання надгробка брудом або фарбою, плювання, зміна положення тіла та призначення могили, розкопування могили, розбивання пам'ятника, викидання труни чи тіла з могили» [258, с. 24];

E. W. Pływaczewski, A. Sakowicz: «розкопування могили, розкидання компонентів» [245, с. 518];

A. Michalska-Varias: «викидання тіла з труни, висипання праху з урни, забруднення могили, малювання образливих слів або символів на надгробку, пошкодження могили, калічення тіла, залишення тіла як їжу для диких тварин, кидання тіла в септик або інший резервуар для стічних вод» [245, с. 425];

Z. Świąkałski: «викидання трупів чи попелу з труни чи урни на підлогу чи землю, незаконне вилучення їх із могили, могили чи іншого місця постійного зберігання, забезпечення їх фізіологічних потреб, влаштування алкогольних напоїв, вживання наркотиків, гра в карти на могилі чи на труп

або урну, плюватися, руйнувати місце поховання, руйнувати скульптури, пам'ятники чи прикраси, встановлені на могилі чи поруч із нею, розміщувати образливі написи чи малюнки, смітити, топтати, кидати предмети чи класти на тіло, прах чи місце спочинку невідповідні предмети ; обзивання, образливі імена та інші форми провокаційної поведінки, невідповідні до місця, де знаходиться тіло, людський прах або місце спочинку померлого» [247, с. 1425].

У польській кримінально-правовій доктрині висловлюється також позиція, відповідно до якої наруга над тілом померлого може полягати у вчиненні статевого акту з трупом або інших дій сексуального характеру, а також у використанні частин тіла померлого (наприклад, черепа, кінцівок) для виготовлення будь-яких предметів. Не виключається й можливий зв'язок наруги над тілом померлого з окультними або сатаністськими практиками, що, у разі їх вчинення, також підпадають під ознаки складу злочину, передбаченого статтею 262 Кримінального кодексу Польщі [251, с. 61]. У випадку, якщо винний вступив у статевий зв'язок із тілом особи, помилково вважаючи її живою, але непритомною, діяння не кваліфікується як наруга над трупом. Натомість такі дії розглядаються як замах на злочин, передбачений статтею 198 Кримінального кодексу Польщі (статевий акт із особою, позбавленою можливості висловити свою волю), що «не був доведений до кінця з причин, не залежних від винного» [246, с. 430].

Порушення недоторканності тіла померлого та місцем його поховання може виявлятися, зокрема, у формі викрадення тіла. Відомим є випадок, який у 2010 році розглядав суд у місті Любачув (Польща), коли група осіб здійснила викрадення тіла померлого терориста-смертника з могили, після чого обезголовила його та спалила в автомобілі. Метою таких дій було інсценування загибелі одного з правопорушників задля уникнення повторного ув'язнення та отримання грошової компенсації [261].

Предметом злочину, передбаченого § 1 статті 262 Кримінального кодексу Польщі, виступає тіло померлої особи, людські останки (прах) або

місце поховання померлих. Положенням § 2 Постанови Міністра охорони здоров'я Республіки Польща від 7 грудня 2001 року «Про поводження з людськими трупами та останками» [255] визначено, під трупами слід розуміти тіла померлих осіб, а також мертвонароджених дітей незалежно від строку вагітності.

Людський прах зазвичай трактується як матеріальні залишки, що утворюються в результаті кремації тіла померлої особи. На переконання дослідниці А. Michalska-Warias, тлумачення термінів «труп» і «людський прах» є обґрунтованим, оскільки воно передбачає включення до поняття трупа також окремих частин людського тіла, таких як викопаний із землі череп чи фрагменти кісткової системи. Що стосується людського праху, то під ним слід розуміти попіл, який утворився внаслідок спалювання тіла, не лише шляхом офіційної кремації, але й внаслідок інших форм згоряння, наприклад, у відкритому вогні. Таке розширене тлумачення є наслідком різних цільових установок у застосуванні термінів «труп» і «людські останки» в окремих законодавчих актах. Зокрема, відмінність між цими поняттями, зафіксована в постановах, зумовлена необхідністю дотримання різних «технічних» вимог щодо поводження з ними [246, с. 426].

Пограбування, про яке йдеться в § 2 статті 262 Кримінального кодексу Польщі, слід розуміти як посягання на тіло померлого, могилу або інше місце поховання з метою протиправного заволодіння предметами, що там знаходяться. У польській кримінально-правовій доктрині пограбування тіла тлумачиться як привласнення не лише речей, що знаходилися на тілі померлого (зокрема, ювелірних виробів, дорогоцінних годинників тощо), а й предметів, які були розміщені поруч із ним за ініціативою родичів (наприклад, пам'ятні сувеніри). Крім того, до таких дій відносять привласнення об'єктів, що є частиною самого тіла або перебувають у постійному фізичному зв'язку з ним, зокрема зубних коронок із дорогоцінних металів, імплантів або протезів [246, с. 426]. Пограбування могили або іншого місця спочинку померлого слід розуміти як протиправне

заволодіння елементами, що є частиною поховального об'єкта, зокрема скульптурами, встановленими на могилі, металевими конструкціями чи надгробними плитами [247, с. 1425]. Оскільки законодавець чітко вказує, що пограбування може стосуватися саме «могили або місця спочинку померлого», польські науковці обґрунтовано вважають, що предметом злочину за § 2 ст. 262 КК Польщі може бути лише таке поховальне місце, у якому дійсно перебуває тіло або прах померлого. Відповідно, у разі, якщо пограбуванню піддається порожня могила або символічне місце спочинку, вчинене кваліфікується як крадіжка за статтею 278 КК Польщі [246, с. 427].

Отже, статтю 297 Кримінального кодексу України «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» у чинній редакції КК України віднесено до кримінальних правопорушень, що посягають на громадський порядок та моральність. Кримінальне законодавство Республіки Польща передбачає схожий склад злочину, закріплений у статті 262 Кримінального кодексу, яка внесена до розділу XXXII – «Злочини проти громадського порядку» КК Польщі 1997 року. Це свідчить про те, що польський законодавець розглядає відповідну поведінку як таку, що посягає насамперед на громадський порядок, який і виступає родовим об'єктом кримінально-правової охорони. Об'єктивний бік діяння, передбаченого § 1 статті 262 Кримінального кодексу Польщі, полягає в оскверненні тіла померлого, людського праху або місця його поховання. У польській кримінально-правовій доктрині висловлюється припущення, що наруга над тілом померлого може полягати, зокрема, у вчиненні статевого акту або інших дій сексуального характеру з трупом, а також у використанні частин тіла померлого (наприклад, черепа чи кінцівок) для виготовлення будь-яких предметів чи об'єктів. Не виключається можливість вчинення наруги над тілом померлого у контексті окультних практик, зокрема ритуалів сатаністського характеру, що також підпадають під ознаки складу злочину, передбаченого статтею 262 Кримінального кодексу Польщі. Наруга над тілом

та місцем його поховання може проявлятися і у формі викрадення тіла, що розглядається як кримінально каране діяння в межах відповідної норми.

Предметом злочину, передбаченого § 1 статті 262 Кримінального кодексу Польщі, є тіло померлої особи, людський прах або місце поховання померлих. Згідно зі спеціалізованим законодавством Польщі, під трупами розуміються тіла як померлих осіб, так і мертвонароджених дітей – незалежно від строку вагітності.

Пограбування, про яке йдеться у § 2 статті 262 Кримінального кодексу Польщі, полягає в протиправному заволодінні тілом померлого, могилою або місцем його поховання з метою привласнення. Згідно з позицією польської доктрини, таке пограбування охоплює не лише присвоєння речей, що перебували безпосередньо на тілі померлого (наприклад, ювелірних виробів чи одягу), а й предметів, які знаходилися поруч із ним (зокрема, покладених родичами сувенірів). Крім того, до об'єкта посягання можуть належати елементи, що перебувають у постійному фізичному зв'язку з тілом, як-от зубні коронки, імпланти або протези.

Відповідні положення про кримінальну відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого містяться в законодавстві більшості країн колишнього СРСР.

Кримінальне законодавство зазначених країн передбачає відповідальність за посягання на недоторканність могили, іншого місця поховання або тіла померлого, що кваліфікується як кримінально каране діяння (ст. 245 КК Азербайджану [86, с. 167], ст. 258 КК Грузії [87, с. 155], ст. 275 КК Казахстану [86, с. 377], ст.ст. 311–313 КК Литви [88, с. 124–125], ст. 222 КК Молдови [89, с. 311], ст. 243 Таджикистану [90, с. 199], ст. 134 Узбекистану [91, с. 94]).

Ст. 245 КК Азербайджанської Республіки під назвою «Наруга над могилою» складається з однієї частини: «Наруга над могилою або трупом» [86, с. 167].

Ст. 258 КК Грузії має назву «Неповажне ставлення до померлого» і складається з трьох частин. Основною відмінністю від ст. 297 КК України є те, що у ст. 258 КК Грузії не використовується слово «наруга», а лише «осквернення». Ч. 1 даної статті визначає: «Осквернення тіла або місця поховання, а також руйнування або пошкодження надмогильної пам'ятки або іншої споруди» [87, с. 155]. Ч. 2 ст. 258 КК Грузії передбачає покарання за «Розкрадання предметів, поміщених у поховання або на поверхні місця поховання», а ч. 3 визначає відповідальність за «ті ж дії, вчинені групою осіб або з мотивів расової, релігійної, національної чи етнічної нетерпимості, а також із застосуванням насильства чи загрозою його застосування» [87, с. 155].

У КК Республіки Казахстан ст. 275 «Наруга над тілами померлих та місцями їх поховання» складається з двох частин. Варто зазначити, що ч. 2 даної статті передбачає кваліфікований склад злочину, якщо діяння вчинені: «неодноразово; групою осіб, групою осіб за попередньою змовою або організованою групою; з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі із застосуванням насильства або загрозою його застосування» [86, с. 377].

Ст. 222 КК Республіки Молдова має назву «Наруга над могилою». Ч. 1 ст. 222 КК Республіки Молдова передбачає відповідальність за «наругу різними способами над могилою, пам'ятником або поховальною скринькою, а також наругу над трупом, включаючи викрадення предметів, що знаходяться у могилі або на ній» [89, с. 311]. Ч. 2 ст. 222 КК Республіки Молдова передбачає покарання за ті ж дії, якщо вони вчинені: «двома чи більше особами; на ґрунті соціальної, національної, расової чи релігійної ворожнечі або ненависті» [89, с. 311].

Ст. 243 КК Республіки Таджикистан також складається з двох частин. У пункті «а» ч. 2 ст. 243 КК Республіки Таджикистан відсутня кваліфікуюча ознака «групою осіб», тоді як пункт «б» передбачає більш суворе покарання за діяння, вчинені з «мотивів національної, расової, місцевої чи релігійної

ненависті або ворожнечі» [90, с. 199]. Окремий пункт «в» виділяє злочини, вчинені щодо «скульптурних або архітектурних споруд, присвячених боротьбі з фашизмом або жертвам фашизму, а також могил учасників боротьби з фашизмом» [90, с. 199].

КК Узбекистану містить ст. 134 «Наруга над могилою». Ця стаття складається з однієї частини, яка передбачає відповідальність за «наругу над могилою або трупом, а також вилучення предметів, що знаходяться на трупі, на могилі або в похованні» [91, с. 94]. Законодавець Узбекистану вважає доречним використання терміну «вилучення», а не «розкрадання» предметів, оскільки в такому діянні не буде ознак розкрадання, через те, що предмети, які знаходяться на трупі або при трупі, нікому не належать і піддані тлінню разом з тілом покійного. Тому найбільш прийнятним є вказівка саме на кваліфікуючу ознаку «вилучення».

У КК Литовської Республіки є три статті, що стосуються цієї тематики. Ст. 311 «Наруга над останками померлих» визначає: «Особа, яка незаконно вилучила останки померлого або їх частину, або знущала з останків померлого чи чинила наругу над ними» (ч. 1 ст. 311 КК Литовської Республіки), «Особа, яка незаконно розкопала могилу і вчинила наругу над останками померлого або взяла речі, що там знаходилися» (ч. 2 ст. 311 КК Литовської Республіки) [88, с. 124].

Ст. 312 КК Литовської Республіки «Наруга над могилою» передбачає: «Особа, яка зруйнувала або вчинила іншу наругу над могилою або надмогильною спорудою» (ч. 1 ст. 312 КК Литовської Республіки), «Особа, яка вчинила акт вандалізму на цвинтарі або з расових, національних чи релігійних мотивів вчинила наругу над могилами» (ч. 2 ст. 311 КК Литовської Республіки) [88, с. 125]. Варто зазначити, що коли ч. 2 ст. 311 КК Литовської Республіки закріплює норму про притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне вилучення речей з могили, то використовується термін «взяв», а не «викрав», що свідчить про те, що литовські законодавці, як і узбецькі, не відносять такі дії до розкрадань.

Третьою кримінально-правовою нормою є ст. 313 КК Литовської Республіки «Глум над пам'яттю про померлого», яка складається з трьох частин: «Особа, яка з метою глум над покійним або його близькими порушила церемонію похорону, вчинила кримінальний проступок» (ч. 1 ст. 313 КК Литовської Республіки), «Особа, яка розголосила хибні вигадки про померлого, здатні викликати зневагу людей чи похитнути вшанування його пам'яті» (ч. 2 ст. 311 КК Литовської Республіки), «За дії, передбачені частинами 1 і 2 цієї статті, особа відповідає у разі, якщо є скарга потерпілої особи чи заява її законного представника, або вимога прокурора» (ч. 3 ст. 311 КК Литовської Республіки) [88, с. 125]. Особливу увагу привертає ч. 2 даної статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за розголошення хибних вигадок про померлого, здатних викликати зневагу людей, тобто за наклеп щодо померлого. Кримінальні закони інших зазначених держав не передбачають кримінальної відповідальності за подібні дії.

Компаративний аналіз кримінального законодавства різних країн романо-германської правової системи стосовно посягання на недоторканність могили, іншого місця поховання або тіла померлого виявляє значну схожість у формулюванні норм, характері відповідальності та загальному принципі суворого покарання за такі діяння. Однак, є відмінності в деталях і техніко-юридичній конструкції відповідних кримінально-правових норм.

Кримінальні кодекси Німеччини, Австрії та Франції включають положення, які регулюють відповідальність за дії щодо тіла померлого та місця його поховання, а також за зневагу до пам'яті про нього. У Німеччині покарання передбачене за незаконне вилучення тіла померлого або його частин, а також за руйнування місця поховання та вчинення образливих дій. В Австрії відповідальність настає за вилучення тіла, його частин або попелу померлого з правомірного володіння, зловживання тілом, осквернення трупа або місць поховання. У Франції передбачена відповідальність за злочини

проти недоторканності тіла померлого та осквернення могил, пам'ятників або гробниць.

Кримінальне законодавство Польщі також передбачає два окремі склади злочину: наругу над тілом померлого, людським прахом або місцем його поховання, а також пограбування тіла, могили чи іншого місця поховання померлого. Це підкреслює важливість громадського порядку, моральності та пошани до померлих.

Кримінальні кодекси Казахстану, Молдови та Таджикистану також передбачають відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого. У Казахстані законодавство включає кваліфікуючі ознаки, такі як вчинення злочину неодноразово, групою осіб або з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті. У Молдові передбачено покарання за наругу різними способами над могилою, пам'ятником або поховальною урною, а також за викрадення предметів з могили. У Таджикистані передбачені більш суворі покарання за діяння, вчинені з мотивів національної, расової, місцевої чи релігійної ненависті або ворожнечі.

Кримінальний кодекс Узбекистану містить статтю, яка передбачає відповідальність за наругу над могилою або трупом, а також вилучення предметів з могили. Використовується термін «вилучення», що підкреслює відсутність ознак розкрадання.

Кримінальний кодекс Литви містить три статті, що стосуються цієї тематики. Ст. 311 передбачає відповідальність за наругу над останками померлих, ст. 312 – за наругу над могилою, а ст. 313 – за глум над пам'яттю про померлого. Особливу увагу привертає стаття, яка передбачає відповідальність за розголошення хибних вигадок про померлого, здатних викликати зневагу людей.

Зважаючи на аналіз законодавства інших країн, можна зробити висновок, що кримінальне законодавство України також потребує вдосконалення для ефективнішого регулювання відповідальності за наругу

над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого, зокрема у випадках, коли такі дії вчиняються з мотивів національної, расової або релігійної ненависті. Про це піде мова при дослідженні суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України.

Загалом проведений аналіз показав доволі близькі позиції як українських, так і провідних європейських науковців-правників, що створює передумови для оперативної адаптації українського кримінального законодавства до стандартів права Європейського Союзу.

Висновки до розділу 1

Законодавство про наругу над могилами на території України пройшло довгий і складний шлях розвитку, починаючи з часів Київської Русі до сучасності, і відображає різні етапи історичного, соціального, політичного та культурного розвитку країни. У цьому документі ми розглянемо основні етапи формування та розвитку законодавства про наругу над могилами в Україні, аналізуючи ключові законодавчі акти та зміни, що відбувалися протягом століть.

I етап (XI-XVII століття) – давньоруський. Перші норми щодо наруги над могилами з'явилися в «Руській Правді» – основному джерелі правових, соціальних та економічних відносин у Київській Русі. Цей документ поєднував місцеві звичаї, традиції та візантійське право. Християнізація Русі суттєво вплинула на формування цих норм, оскільки релігійний світогляд змінився від язичництва до православ'я. Законодавство того часу розглядало наругу над могилами як великий гріх і злочин, що порушує священний спокій предків.

Після втрати Київською Руссю політичної самостійності українські землі опинилися у складі Великого князівства Литовського, правова система якого базувалася переважно на положеннях Литовських статутів 1529, 1566 та 1588 років, що були основними кодифікованими актами того часу.

Литовський Статут містив норми, які регулювали покарання за святотатство та грабіж мертвих тіл. Також у Польсько-Литовському князівстві діяли норми, що передбачали покарання за осквернення єврейських кладовищ, як це зазначено у Статуті Казімежа III від 1367 року.

II етап (XVII століття – 1917 рік) – імперський. Звільнення українських земель від польсько-шляхетського панування та їх подальший перехід під юрисдикцію Московської держави зумовили необхідність суттєвих трансформацій у правовій системі та оновлення законодавства. У 1743 році був завершений проект збірника законів «Права, по которым судится малороссийский народ». У Російській імперії Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року та Кримінальне уложення 1903 р. передбачали покарання за розкопування могил та пограбування мертвих тіл.

III етап (1917-1991 роки) – радянський. Після 1917 року кримінально-правові норми щодо наруги над могилами не знайшли свого відображення в законодавстві СРСР, що було пов'язано з політикою відокремлення держави від церкви. Проте у 1960 році Кримінальний кодекс УРСР включив статтю 212, яка передбачала відповідальність за глум над могилою.

IV етап (1991 рік – до сьогодні) – сучасний етап, почався з утвердження незалежності України. Прийняття нового Кримінального кодексу України 2001 року включало статтю 297, яка передбачала відповідальність за наругу над могилою, викрадення предметів з могили або тіла померлого. Протягом 2009-2019 років до цієї статті вносилися зміни, спрямовані на уточнення та розширення відповідальності за такі дії.

Багато законопроектів пропонували зростання відповідальності за осквернення могил учасників боротьби за незалежність України, а також жертв репресій і геноциду. Проте не всі з них були прийняті через різні причини, включаючи недостатню аргументацію та можливі правові колізії.

Прийняті зміни до ст. 297 КК України передбачали підвищення відповідальності за наругу над пам'ятниками, спорудженими в пам'ять про борців проти нацизму, учасників АТО та інших категорій. Так, у 2014 році

був прийнятий закон, який встановлював відповідальність за осквернення або знищення пам'ятників, споруджених на честь радянських воїнів-визволителів та учасників партизанського руху. У 2019 році до цієї статті були внесені зміни, які включали захист пам'ятників борців за незалежність України у XX столітті, учасників Революції Гідності та захисників суверенітету України.

Отже, сучасне законодавство враховує нові виклики, пов'язані з політичними, національними та релігійними мотивами злочинів. Прийняті зміни спрямовані на посилення відповідальності за наругу над могилами та пам'ятниками, що відображає суспільну потребу в захисті моральних цінностей та пам'яті про загиблих. Однак, незважаючи на значний прогрес, залишається необхідність у подальшому вдосконаленні норм для забезпечення належного рівня охорони моральних цінностей в частині глибокого шанування пам'яті померлих та прагнення суспільства захистити місця поховань від осквернення та наруги, чіткого визначення термінів та об'єктів кримінально-правової охорони, що забезпечить ефективне правозастосування.

Компаративний аналіз кримінального законодавства різних країн романо-германської правової системи щодо наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого виявляє значну схожість у формулюванні норм, характері відповідальності та загальному принципі суворого покарання за такі діяння. Однак, є відмінності в деталях і техніко-юридичній конструкції відповідних кримінально-правових норм.

Кримінальні кодекси Німеччини, Австрії та Франції включають положення, які регулюють відповідальність за дії щодо тіла померлого та місця його поховання, а також за зневагу до пам'яті про нього. У Німеччині покарання передбачене за незаконне вилучення тіла померлого або його частин, а також за руйнування місця поховання та вчинення образливих дій. В Австрії відповідальність настає за вилучення тіла, його частин або попелу померлого з правомірного володіння, зловживання тілом, осквернення трупа або місць поховання. У Франції передбачена відповідальність за злочини

проти недоторканності тіла померлого та осквернення могил, пам'ятників або гробниць.

Законодавство Польщі також містить два склади такого злочину: наруга над тілом померлого, прахом людини чи місцем поховання, і пограбування тіла, могили або іншого місця поховання померлого. Це підкреслює важливість громадського порядку, моральності та пошани до померлих.

Кримінальні кодекси Казахстану, Молдови та Таджикистану також передбачають відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого. У Казахстані законодавство включає кваліфікуючі ознаки, такі як вчинення злочину неодноразово, групою осіб або з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті. У Молдові передбачено покарання за наругу різними способами над могилою, пам'ятником або поховальною урною, а також за викрадення предметів з могили. У Таджикистані передбачені більш суворі покарання за діяння, вчинені з мотивів національної, расової, місцевої чи релігійної ненависті або ворожнечі.

Кримінальний кодекс Узбекистану містить статтю, яка передбачає відповідальність за наругу над могилою або трупом, а також вилучення предметів з могили. Використовується термін «вилучення», що підкреслює відсутність ознак розкрадання.

Кримінальний кодекс Литви містить три статті, що стосуються цієї тематики. Стаття 311 передбачає відповідальність за наругу над останками померлих, стаття 312 – за наругу над могилою, а стаття 313 – за глум над пам'яттю про померлого. Особливу увагу привертає стаття, яка передбачає відповідальність за розголошення хибних вигадок про померлого, здатних викликати зневагу людей.

Зважаючи на аналіз законодавства інших країн, можна зробити висновок, що кримінальне законодавство України також потребує вдосконалення для ефективнішого регулювання відповідальності за наругу

над могилами, іншими місцями поховання чи над тілом померлого, зокрема, вчинення такого діяння через національну, расову або ж релігійну ненависть. Про це піде мова при дослідженні суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України.

В цілому проведений аналіз показав доволі близькі позиції як українських, так і науковців-правників із Європи, що створює підґрунтя для поступової гармонізації українського кримінального законодавства з правовими системами держав – членів Європейського Союзу.

РОЗДІЛ 2

ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ НАРУГИ НАД МОГИЛОЮ, ІНШИМ МІСЦЕМ ПОХОВАННЯ АБО НАД ТІЛОМ ПОМЕРЛОГО

2.1. Об'єкт наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого

Відповідно до статті 1 Кримінального кодексу України, загальним об'єктом кримінальних правопорушень є комплекс найважливіших суспільних відносин, зокрема, таких, як права й свободи людини та громадянина, право власності, громадський порядок і безпека, навколишнє природне середовище, а також конституційний лад України [82, с. 105]. Родовим об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, виступає сукупність однорідних за соціальною та економічною природою суспільних відносин, що потребують кримінально-правової охорони в силу своєї загальної цінності для забезпечення громадського порядку та моральності й об'єднуються в межах єдиної системи правових норм [82, с. 105].

Родовий об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, згідно до концепцією В. Я. Тація є об'єктом, який «охоплює певне коло суспільних відносин, що є тотожними або однорідними за своєю соціальною і економічною сутністю» [82, с. 105]. Саме ця характеристика родового об'єкта покладена в основу структурування Особливої частини Кримінального кодексу України, що дозволяє законодавцю логічно та обґрунтовано об'єднувати кримінально-правові норми, спрямовані на охорону тотожних або однорідних за своєю природою суспільних відносин [82, с. 106].

Систематизація кримінальних правопорушень проти громадського порядку й моральності та становлення відповідальності за них має важливе значення як теоретично, так і практично. Це дозволяє упорядкувати ці кримінальні правопорушення і розглядати їх як логічно узгоджену систему, а

також визначати їх основні риси, що відрізняють їх від інших кримінальних правопорушень. Систематизація кримінального законодавства здійснюється на двох рівнях: на першому рівні відбувається поділ кримінальних правопорушень і відповідних кримінально-правових норм на розділи з їх послідовним розміщенням; другий рівень передбачає формування класифікаційних підгруп всередині кожного розділу залежно від характеру посягань та об'єктів правової охорони. Родовий об'єкт злочину є критерієм для такої систематизації. Цей підхід лежить в основі класифікації всіх злочинів і поділу норм Особливої частини КК України на розділи.

Родовий об'єкт постає як частина загального об'єкту кримінальних правопорушень і за суттю становить суспільні відносини, на які здійснює вплив однорідна група кримінальних правопорушень. Родовий об'єкт є більш конкретним у порівнянні з загальним об'єктом і має додаткові ознаки [21, с. 238]. При визначенні родового об'єкта для групи кримінальних правопорушень, які включені до розділу XII Особливої частини Кримінального кодексу України, ми виходимо саме з такого розуміння родового об'єкта.

Отже, у чинному КК України ст. 297 КК України «Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» належить до кримінальних правопорушень, спрямованих проти громадського порядку й моральності, що згруповані в окремий розділ XII Особливої частини Кримінального кодексу України [92]. Що стосується спеціалізованого законодавства України, то суспільні відносини у сфері поховання та організації похоронної справи регулюються Законом України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 року [165].

Більшість спеціалістів із кримінального права вважають, що основу для об'єднання окремих складів кримінальних правопорушень у певні групи та розміщення цих груп в Особливій частині КК України репрезентує родовий об'єкт зазначених кримінальних правопорушень, а сама назва розділу Особливої частини КК України має відбивати характер і специфіку родового

об'єкту. Отже, кримінальна відповідальність за «наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» [91] передбачена в ст. 297 КК України і, відповідно, знаходиться в Розділі XII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності». Це означає, що всі діяння, передбачені в цьому розділі, включаючи досліджуване кримінальне правопорушення, несуть загрозу громадському порядку та моральності, які є для них родовим об'єктом.

Таким чином, родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених у розділі XII Особливої частини Кримінального кодексу України, виступають суспільні відносини, що забезпечують дотримання громадського порядку та моральності. Залежно від безпосереднього об'єкта посягання, кримінальні правопорушення, передбачені у розділі XII Особливої частини Кримінального кодексу України, поділяються на дві групи: кримінальні правопорушення проти громадського порядку (статті 293-296 КК України) та кримінальні правопорушення проти моральності (статті 297-304 КК України). Таким чином, законодавець відніс «наругу над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого» [91] до категорії кримінальних правопорушень проти моральності.

Якщо в родовому об'єкті є дві окремі складові, важливо зазначити, що окрім традиційної вертикальної систематизації об'єктів кримінальних правопорушень, існує також видовий об'єкт таких діянь. У системі видовий об'єкт можна вважати таким, що умовно перебуває між родовим та безпосереднім об'єктом. Видовий об'єкт стосується групи суспільних відносин, що за обсягом є меншою за групу, яку включає в себе родовий об'єкт кримінальних правопорушень, але більшою за ті суспільні відносини, що на них посягає суб'єкт кримінального правопорушення безпосередньо при вчиненні конкретного кримінального правопорушення.

Як і в нашому випадку, поняття видового об'єкту може бути відображене в назві розділу Особливої частини КК України. Відповідно, всередині кожного розділу цієї Особливої частини КК України видовий

об'єкт використовується для подальшої систематизації суспільних відносин за складовими родового об'єкту. Таке розуміння дає змогу акцентувати на багатокomпонентності родового об'єкта, властивого розділу XII Особливої частини Кримінального кодексу України, що узгоджується з позицією правознавців щодо складного характеру родового об'єкта кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності..

Об'єднання норм, що передбачають кримінальну відповідальність за правопорушення проти громадського порядку та моральності, в межах одного розділу Особливої частини Кримінального кодексу України, а також відповідне спільне визначення їх родового об'єкта, було здійснено лише в чинному КК України, починаючи з моменту його ухвалення [100].

Л. С. Кучанська вважає, що об'єднання норм про відповідальність за злочини проти громадського порядку та моральності зумовлене не стільки законодавчою традицією, скільки специфікою суспільного ставлення до цих цінностей [112, с. 52]. Натомість С. П. Репецький зауважує, що законодавець уже здійснював спроби виокремити норми про злочини проти моральності в окрему групу, а тому об'єднання їх з нормами про посягання на громадський порядок в межах одного розділу Кримінального кодексу України не є достатньо обґрунтованим [187, с. 38]. Досліджуючи злочини, спрямовані на порушення громадського порядку й моральності, В. В. Кузнецов взагалі доходить висновку, що об'єднання родових об'єктів цих злочинів є штучним. Зокрема, дослідник зазначає, що окремі злочини не посягають на моральність загалом, а лише на певні її аспекти, у зв'язку із чим родовим об'єктом таких кримінальних правопорушень доцільно вважати окремі сфери суспільних відносин у царині моральності [106, с. 137].

М. І. Хавронюк слушно зауважує, що громадський порядок і моральність становлять дві відносно самостійні групи суспільних відносин, які перетинаються лише в окремих випадках – зокрема тоді, коли порушення моральних норм супроводжується посяганням на громадський порядок [56, с. 703].

Отже, громадський порядок і моральність є складовими частинами родового об'єкта досліджуваного кримінального правопорушення. Суспільна небезпечність діянь, передбачених розділом XII Особливої частини Кримінального кодексу України, полягає в тому, що вони або завдають, або ж потенційно можуть завдати суттєвої шкоди громадському порядку та моральним засадам суспільного співжиття. Таким чином, сукупність цих відносин визначає родовий об'єкт зазначених кримінальних правопорушень [83, с. 359].

Моральність як частина родового об'єкту охоплює багато кримінально-правових норм, але кримінальні правопорушення, передбачені цими нормами, не посягають на всі аспекти суспільної моральності, що захищаються кримінальним законом, а лише на окремі елементи моральних засад суспільства [12]. Тому доцільно виділити три видові об'єкти злочинів проти моральності, використовуючи класифікацію, запропоновану В. А. Ломако:

«1) моральність у сфері духовного і культурного життя суспільства (статті 297, 298, 299 і 300 КК України);

2) моральність у сфері статевих відносин (статті 301, 302 і 303 КК України);

3) моральність у сфері морального і фізичного розвитку неповнолітніх (ч. 2 ст. 299, частини 2 і 3 ст. 300, частини 2 і 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ст. 304 КК України)» [83, с. 327].

Через це неприйнятною є думка А. В. Ландіної, що деякі кримінальні правопорушення, які посягають на моральність, мають однаковий безпосередній об'єкт посягання, а отже, і суспільна небезпечність цих діянь є однаковою. Вчена робить висновок, що кримінальні правопорушення, передбачені статтями 297-300 КК України, «мають один об'єкт посягання: моральність поведінки з культурними та духовними пам'ятками, ставлення до історичної спадщини, традицій, духовного розвитку та особистих почуттів

людини» [114, с. 43-44]. Очевидно, що така позиція не є достатньо прийнятною.

На сьогодні в кримінально-правовій науці та законодавстві відсутнє чітко сформульоване нормативне або доктринальне визначення поняття моральності. Наявні ж тлумачення цього терміна містяться переважно у вітчизняних словниках та енциклопедичних виданнях філософського або загального спрямування. Однак здебільшого ці дефініції не містять принципових розбіжностей і трактують мораль як систему «норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства» [199, с. 799], у той час як моральність інтерпретовано як «відповідність поведінки людей нормам моралі» [199, с. 800].

У сучасній юридичній науці досі залишається невирішеною проблема дослідження понять моралі та моральності, зокрема їхнього співвідношення й правового визначення як юридичних категорій. Незважаючи на окремі спроби осмислення цих питань, комплексних спеціалізованих досліджень у цій сфері фактично не проводилося, за винятком дисертаційного дослідження Н. О. Горб, виконаного 2005 року [48], при цьому саме поняття «мораль» здебільшого запозичується науковцями з філософської дисципліни. З огляду на відсутність у філософії універсального визначення моралі, вітчизняні правознавці здебільшого обирають ті дефініції, які найбільше відповідають потребам юридичної науки та практики. Так, професор О. М. Костенко наголошував, що «моральність у загальному розумінні – це термін, яким визначається явище діалектичного зв'язку права й моралі» [72, с. 7]. Надалі дослідники цього питання переважно не розмежовували суттєво поняття «моральність» і «мораль», розглядаючи їх як близькі за змістом або навіть тотожні категорії [48]. Якщо говорити про законодавчий рівень, то тут поняття «мораль» було вперше запропоноване в Законі України «Про захист суспільної моралі» від 2003 року: «Суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, які склалися в суспільстві на основі традиційних

культурних і духовних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість» [163].

Проте й після такого трактування моральності як категорії, що відрізняється від поняття моралі, у науково-практичних студіях фактично збігалось з визначенням моралі: «Суспільна мораль – це погляди, уявлення і правила, що визначають поведінку, духовні та моральні якості, необхідні людині в суспільстві, та відповідні правила, що визначають умови нормального громадського життя людей» [85, с. 327].

У вітчизняній науці були спроби розмежувати між поняттями мораль та моральність: «Мораль – це комплекс норм і цінностей, що дозволяють усвідомлювати себе передусім представником і виразником інтересів визначених соціальних спільнот – країн, націй, державних утворень, класів, станів, партій... Моральність – це система нормативних приписів, що стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, свобода і гідність кожної людини, незалежно від її приналежності до будь-якої із спільнот або положення в середині системи соціальної ієрархії» [10, с. 281–282]. Проте очевидним стало таке: «Обидва поняття майже ідентичні за змістом (автор вказав, що моральність, подібно до моралі, носить нормативний характер), а різняться вони лише тим, що моральність носить всезагальний характер, а та чи інша мораль притаманна лише якимось чітко визначеним спільнотам. Тож і тут визначення моральності, як категорії, відмінної від моралі, відсутнє» [114, с. 32].

В. О. Навроцький переконує, що «моральність – це громадська мораль, оскільки термін «моральність» зазвичай вживають паралельно з терміном «мораль». Причому мораль інтерпретують як відповідні правила поведінки людей у суспільстві, а моральність – як духовні якості, необхідні для життя людини в суспільстві та виконання правил моралі. Моральність розглядають як суспільні відносини, які покликані забезпечити утвердження поведінки людей у суспільстві на основі загальноприйнятих правил взаємної поваги,

сором'язливості, розрізнення соціального й інтимного аспектів життя, поваги до цінностей, які наслідують інші члени суспільства, виховання молодого покоління в дусі поваги до моральних цінностей суспільства» [2, с. 446]. На переконання науковця, «моральність передбачає: 1) наявність правил (передусім неправового характеру), які визначають вимоги до поведінки людей у суспільстві, їх духовні й душевні якості; 2) результат дотримання таких правил поведінки, які не викликають почуття сорому в самого себе чи/та оточуючих» [2, с. 446].

Виходячи з наведених трактувань, А. В. Ландіна запропонувала таке визначення: «Моральність – це порядок відносин між людьми в суспільстві, встановлений нормами моралі» [114, с. 34].

І. М. Качур пропонує розуміти суспільну моральність як сукупність суспільних відносин, які включають звичаї, погляди та правила поведінки, що формуються під впливом культурних і духовних традицій суспільства. Ці суспільні відносини відображають домінуючі уявлення більшості членів суспільства про добро, зло та справедливість, яких дотримуються добровільно, без зовнішнього примусу [66, с. 508].

І. О. Бандурка підкреслює індивідуальний характер моральності як аспект поведінки особи, вказуючи, що мораль є категорією суспільного значення, тоді як моральність має індивідуальний характер. Вона визначає внутрішнє ставлення особи, її визнання та міру реалізації норм моралі [8, с. 24].

М. І. Хавронюк також наголошує на співвідношенні індивідуального та суспільного аспектів моральності, зазначаючи, що моральність включає стан і результат дотримання правил, які мають етичний та правовий характер. Зазначені норми встановлюють вимоги до поведінки особи в суспільстві, регулюють прояви її духовних і морально-етичних якостей, а також охоплюють принципи взаємної поваги, скромності та шанобливого ставлення до культурних та інших загальновизнаних цінностей суспільства [56, с. 703].

О. М. Ємець висунув пропозицію щодо внесення змін до назви Закону України «Про захист суспільної моралі» на «Про захист суспільної моралі та моральності» й запровадити в цей нормативно-правовий акт термін «моральність», під яким слід розуміти «внутрішню установку людини діяти певним чином чи утриматись від конкретних дій керуючись власним розумінням духовних і культурних цінностей, особистим усвідомленням добра і зла, честі та гідності, своїх обов'язків перед спільнотою, совісті та справедливості» [60, с. 186].

У монографії «Суспільна моральність як об'єкт злочинних посягань» А. В. Савченко та С. П. Репецький висловили пропозицію винести кримінальні правопорушення проти суспільної моральності в окремий розділ Особливої частини КК України, зокрема Розділ XII-1 (як варіант – змінити назву Розділу XII Особливої частини КК України на «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та суспільної моральності») [193].

Л. С. Кучанська вважає доцільним розширити систему кримінальних правопорушень проти моральності, передбачених розділом XII Кримінального кодексу України, включивши до неї також такі діяння: осквернення релігійних святинь (ст. 179 КК України); посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень або здійснення релігійних обрядів (ст. 181 КК України); учинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України); розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України); злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлено опіку чи піклування (ст. 166 КК України) [112, с. 122]. На думку В. П. Бойченка, об'єктом кримінально-правового впливу у випадку вчинення правопорушень проти моралі слід вважати:

1) суспільні відносини, які захищені кримінально-правовою охороною (через вплив на які реалізовано охоронну функцію кримінального права);

2) суспільні відносини, що виникають під час вчинення кримінального правопорушення (через які реалізовано регулятивну функцію кримінального права);

3) суспільні відносини, що захищені кримінально-правовою охороною та суспільні відносини, що виникають під час вчинення злочину (реалізовано виховну функцію кримінального права);

4) суспільні відносини, що захищаються кримінально-правовою охороною, а також суспільні відносини, які виникають під час вчинення кримінального правопорушення (через яких реалізується превентивна, або попереджувальна, функція кримінального права).

На переконання науковця, таке розуміння меж реалізації об'єкта кримінально-правового впливу зумовлене необхідністю конкретизації функціонального призначення кримінального права та уточнення сфер його охоронного впливу [19, с. 547].

Безперечно, класифікація функцій кримінального права має певну умовність, адже виховна й превентивна функції, як свідчить аналіз, реалізуються опосередковано через охоронну та регулятивну. У зв'язку із цим деякі науковці не визнають доцільності їх виокремлення як самостійних функцій. Не заглиблюючись у дискусії щодо цього питання, важливо на даному етапі дослідження виділити окрему охоронну функцію кримінального права, що впорядковує суспільні відносини від моменту набуття чинності законом про кримінальну відповідальність до моменту вчинення злочину. У разі визнання моральності самостійним об'єктом кримінально-правової охорони постає логічне питання: чому окремі склади злочинів, які так само посягають на моральні засади суспільства (зокрема, передбачені статтею 181 КК України), розміщені в інших розділах Кримінального кодексу. Очевидно, що на сьогодні відсутнє чітке, концептуально обґрунтоване пояснення такого підходу.

Таким чином, суспільна мораль має ключове значення як умова збереження фундаментальних засад і нормативних уявлень, що склалися в

межах історичного розвитку суспільства та забезпечують його культурну й соціальну стабільність [19, с. 547].

Цілком справедливою та принциповою можна вважати думку Б. М. Одайника, який стверджує, що «моральність – це порядок поведінки, тому що позиція особи по відношенні до норм моралі визначається як раз через її активну поведінку, яку вона у своїй свідомості співвідносить з цими нормами. Мораль виступає в даному випадку в якості умовного бар'єру, за яким будь-яка дія сприймається і особою, і суспільством як аморальна. Як приклад, можна навести більшість складів злочинів розділу XII КК України, де суб'єктом усвідомлюється, що його поведінка має публічний характер і протирічить моральним нормам, які склалися в суспільстві. Більш того, він розраховує або ж допускає, що його поведінка буде негативно оцінена оточуючими» [138, с. 8].

Це підтверджується судовою практикою. Так, 1 травня 2021 року громадянин В., реалізуючи свій кримінально протиправний умисел і свідомо ігноруючи моральні засади суспільства щодо поваги до померлих та місць їх поховання, попри загальноприйняті соціальні норми та правила поведінки, демонструючи відверту зневагу до загальнолюдських цінностей, умисно, усвідомлюючи протиправність своїх дій, вчинив наругу над могилою. Зокрема, він наніс хаотичні лінії та плями блакитною фарбою на гранітні надгробки темного кольору, що позначали місця поховання померлих А. та Д., після чого залишив місце вчинення кримінального правопорушення [41].

Не заперечуючи загалом проти наведених у науці визначень, вважаємо за доцільне використання авторського розуміння терміна «моральність» у кримінально-правовому контексті. Під моральністю у розуміємо сукупність правил поведінки, які склалися в суспільстві на основі усталених соціокультурних і духовних цінностей, моральних ідеалів та переконань.

У правозастосовній практиці вирішальне значення має встановлення безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, під яким слід розуміти конкретні суспільні відносини, що охороняються відповідною

кримінально-правовою нормою і яким заподіюється шкода внаслідок вчинення діяння, що має ознаки складу цього правопорушення. Отже, як загальний, родовий, так і безпосередній об'єкт кримінально-правової охорони становлять виключно суспільні відносини, а не матеріальні блага чи абстрактні цінності, що лише опосередковано відображаються в межах таких відносин [214, с. 46]. М. І. Бажанов свого часу зазначав, що «безпосередній об'єкт – це суспільні відносини, яким завдає шкоди конкретний злочин, тобто це об'єкт окремого конкретного злочину» [6, с. 32].

Водночас деякі вітчизняні науковці підкреслюють, що безпосереднім об'єктом слід вважати саме порушені суспільні відносини, тобто ті, які вже зазнали негативного впливу внаслідок конкретного кримінального правопорушення або були поставлені в реальні умови небезпеки. Як зазначав М. Й. Коржанський, на відміну від загального, родового та видового об'єктів, яким шкода може бути завдана опосередковано, саме безпосередній об'єкт завжди зазнає прямого посягання в результаті вчинення злочину: «На рівні видового, родового і загального об'єктів соціальна шкода заподіюється тільки через пошкодження або загрозу пошкодження безпосереднього об'єкта. Видовий, родовий і загальний об'єкти страждають лише в тій частині, в якій шкода заподіюється безпосередньому об'єкту. У конкретному своєму прояві окремі суспільні відносини як безпосередній об'єкт пошкоджуються злочином або навіть анулюються зовсім. Видовий об'єкт може бути пошкодженим лише в одиничних своїх проявах, але не може бути анульований, оскільки неможливо взагалі знищити злочинним шляхом відносини даного виду, наприклад, відносини власності, життя, здоров'я людей та інші суспільні відносини як такі» [69, с. 163].

На думку М. Й. Коржанського, безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення може виступати «реалізація суспільної можливості певної поведінки або суспільної можливості певного стану учасника суспільних відносин» [69, с. 157].

Розв'язанням суперечностей у наукових поглядах може стати підхід Є. Л. Стрельцова, який вважає, що до моменту здійснення злочинного діяння суспільні відносини виступають як об'єкт кримінально-правової охорони, а після вчинення кримінального правопорушення вони стають об'єктом самого кримінального правопорушення [218, с. 81]. Застосування такої логічної конструкції дозволяє усунути проблемні питання, пов'язані з розмежуванням між об'єктом кримінально-правової охорони та об'єктом кримінального правопорушення — дискусією, що тривалий час точиться в сучасній кримінально-правовій науці. У межах цього дослідження ми поділяємо позицію Є. Л. Стрельцова, вважаючи її переважною для обґрунтування власного підходу до розуміння безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України.

У науці кримінального права широкого поширення набула класифікація безпосередніх об'єктів кримінального правопорушення «по горизонталі» [82, с. 107]. Вона здійснюється на рівні безпосереднього об'єкта та передбачає виділення трьох його різновидів: основного, додаткового та факультативного безпосереднього об'єкта [134, с. 11]. Застосування такої класифікації є важливим для розмежування між одиничним багатооб'єктним злочином і сукупністю кримінальних правопорушень, що, у свою чергу, сприяє більш точній індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності й покарання.

М. І. Бажанов наголошував, що «злочин зазвичай має один основний об'єкт. Однак, існують злочини, які впливають одразу на два об'єкти (двохоб'єктні злочини). У таких випадках один об'єкт є основним, а інший — додатковим. Основний об'єкт — це ті суспільні відносини, які є частиною родового об'єкта і саме їм завдається шкода злочином в першу чергу. Таким чином, саме основний об'єкт як частина родового визначає, до якої глави Особливої частини Кримінального кодексу належить злочин. Додатковий об'єкт — це ті суспільні відносини, яким також завдається шкода разом з основним об'єктом. Цьому об'єкту завдається шкода, оскільки він разом з

основним об'єктом визначає характер злочину» [6, с. 32]. Науковець також підкреслював, що додатковий об'єкт може бути або факультативним або обов'язковим. Відповідно, обов'язковий об'єкт – це додатковий об'єкт, який існує перманентно, а факультативний – це такий об'єкт, який може бути присутнім, але не обов'язково, тобто може бути відсутнім [6, с. 33].

Невизначеність навколо існування додаткового факультативного об'єкта викликала появу альтернативних поглядів. Наприклад, висловлює позицію про доцільність відмови від виокремлення факультативного безпосереднього об'єкта, аргументуючи це тим, що «випадкове пошкодження інших цінностей під час злочину не робить їх об'єктом злочину, оскільки вони не відображають сутності цього елементу складу злочину. Наприклад, якщо під час вбивства з використанням вогнепальної зброї пошкоджено одяг жертви, це не означає, що додатковим факультативним об'єктом цього злочину є власність. Крім того, факультативний об'єкт не може розглядатися як ознака складу злочину, оскільки він не завжди зустрічається у конкретних злочинних діях, а така ознака повинна бути притаманна всім злочинам цього виду. Отже, так званий факультативний об'єкт не має кваліфікуючого значення і долучати його до системи видів об'єктів злочину недоцільно» [222, 85].

Цій позиції заперечує І. І. Чугуніков, який стверджує, що в ситуації Є. В. Фесенка з вбивством це справедливо, проте «питання факультативного об'єкта виникає лише тоді, коли охорона певних суспільних відносин як додатково- факультативних прямо передбачена диспозицією статті Особливої частини» [230, с. 215].

На нашу думку, основний безпосередній об'єкт злочину – це ті суспільні відносини, на завдання шкоди яким було спрямоване кримінальне діяння, і на основі яких об'єднуються кримінально-правові норми в розділі Особливої частини КК України. Додатковий безпосередній об'єкт – це суспільні відносини, які не є основним фокусом кримінального правопорушення, але яким також завдається шкода. Обидва ці об'єкти мають

однакове значення для визначення кваліфікації кримінального правопорушення, проте відіграють різні ролі у систематизації кримінального закону.

Факультативний додатковий об'єкт злочину, через його необов'язковість, не є необхідним елементом основного складу кримінального правопорушення, але його присутність може вплинути на кваліфікацію кримінального правопорушення, якщо він передбачений законом як кваліфікуюча обставина. У будь-якому разі, додатковий факультативний об'єкт може підвищити ступінь суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення.

Щоб детально охарактеризувати безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, необхідно провести глибокий аналіз основного безпосереднього та додаткового об'єктів цього кримінально-правового діяння. Суспільні відносини, що становлять безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, найкраще відображають його природу та специфічні ознаки. Структура кримінально-правової норми в КК України побудована таким чином, що в ній немає прямих вказівок на безпосередній об'єкт конкретного кримінального правопорушення, тому для його визначення необхідний ретельний аналіз складу певного кримінального правопорушення [82, с. 107].

«Наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» [91] вважають двооб'єктним кримінальним правопорушенням. Такі правопорушення характеризуються тим, що суспільні відносини, які лежать в їх основі, перебувають у тісному взаємозв'язку: відносини, що становлять додатковий об'єкт посягання, фактично є складовою або активним елементом основних суспільних відносин, які виступають як основний безпосередній об'єкт.

М. І. Панов зазначав, що часто суспільні відносини, які виступають як безпосередній об'єкт, відзначаються складною структурою та містять як необхідні компоненти, так і інші види суспільних відносин, що мають

характеризуються ознаками додаткового обов'язкового або ж додаткового факультативного об'єкта [142, с. 109–110].

Традиційно, у випадках, коли кримінальне правопорушення посягає на два об'єкти, основним визнається той із них, який визначає соціальну спрямованість правопорушення, структуру відповідного складу злочину, а також його місце в системі Особливої частини кримінального закону. Цю практику відзначив О. В. Мандро, який зауважує, що у випадку двооб'єктних кримінальних правопорушень «рішення про те, який безпосередній об'єкт є основним, а який додатковим, приймається не на основі важливості правоохоронюваного блага, а з огляду на його зв'язок з родовим об'єктом» [122, с. 212].

О. С. Сотула наголошує на важливості двооб'єктного характеру злочину, підкреслюючи, що склад такого кримінального правопорушення охоплює ознаки двох обов'язкових об'єктів – основного та додаткового, кожен з яких зазнає кримінально-правового захисту. Основним об'єктом є ті суспільні відносини, яким безпосередньо завдається шкода внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Додатковий об'єкт становлять суспільні відносини, що зазнають прямого або опосередкованого впливу з боку винної особи в процесі посягання на основний об'єкт з метою досягнення певних протиправних цілей або задоволення власних інтересів [205, с. 49].

Аналіз спеціальної літератури, присвяченої дослідженню основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, свідчить про наявність певних розбіжностей у поглядах науковців щодо змісту цього поняття.

Із моменту прийняття нового Кримінального кодексу України у 2001 році вітчизняні науковці неодноразово намагалися сформулювати чітку та узгоджену позицію щодо визначення безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 КК України.

Одні вважають, що це суспільні відносини, які забезпечують моральні основи пам'яті про померлих. Інші дотримуються думки, що це сукупність суспільних відносин, які підтримують моральні засади суспільства у сфері збереження спадщини минулого та підтримання зв'язку між поколіннями. Пам'ять у цьому контексті означає здатність не забувати минуле. Така позиція може бути підтвердження у судовій практиці. Так, 19 листопада 2019 року обвинувачений Л. зайшов на територію кладовища, розташованого в с. Тартак Гайсинського (Чечельницького) району Вінницької області. Знаходячись на території кладовища, він, усвідомлюючи, що могили є місцем поховання людей, з хуліганських мотивів безпричинно, з особливим цинізмом, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, демонструючи зневажливе ставлення до суспільних відносин, що забезпечують загальноприйняті, усталені в суспільстві моральні принципи й традиції, а також релігійні положення стосовно поховання людей та вияву поваги до їх пам'яті, умисно шляхом розхитування руками надгробних пам'ятників з хрестами, покидав їх на землю, пошкодивши їх, чим здійснив наругу над могилами шести похованих осіб [28].

Однак виникає питання: чи можна говорити про такий об'єкт охорони стосовно тіл нещодавно померлих людей, осквернення яких досить часто зустрічається в судовій практиці? Наприклад, 23 серпня 2021 року громадянин А. разом зі своєю сестрою Т., перебуваючи у будинку розпивали алкогольні напої та в подальшому громадянин А. ліг спати, а прокинувшись, виявив Т. на підлозі в своїй кімнаті за без ознак життя. Відразу після того, як громадянин А. переконався, що Т. мертва, у нього виник умисел на знищення трупа та слідів перебування останньої у своєму домі задля уникнення у майбутньому осуду з боку суспільства, а саме, осуду з приводу того, що смерть Т. є наслідком спільного надмірного вживання алкоголю у нього вдома, а також з метою уникнення процедурних моментів щодо виклику до себе у господарство представників правоохоронних органів задля вилучення трупа для подальшого його поховання. Усвідомлюючи, що в таких випадках

необхідно сповіщати про смерть людини відповідні державні органи, громадянин А., зневажаючи моральні засади суспільства в частині поваги до померлих, не повідомив правоохоронним органам, медичним працівникам та рідним про настання смерті Т., об'єктивно маючи для цього таку можливість, зневажаючи пам'ять померлої і в подальшому, демонструючи свою байдужість, з метою реалізації свого протиправного плану, громадянин А., діючи умисно, порушуючи ст. ст. 6, 26 Закону України «Про поховання та похоронну справу», якими передбачено право громадян на поховання їхнього тіла після смерті, зневажаючи моральні засади суспільства щодо поваги до померлих і їх права на поховання, вирішив сховати труп своєї сестри Т. З цією метою, громадянин А. виніс труп своєї сестри Т. з домоволодіння, і шляхом волочіння по присадибній ділянці кинув труп у криницю глибиною близько 3 метрів та засипав його ґрунтом [34].

На сьогодні найбільш поширеним є підхід, згідно з яким об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, визнаються суспільні відносини, що забезпечують дотримання похоронних звичаїв і традицій, шанобливе ставлення до честі померлих, збереження пам'яті про них, а також спокій їхніх тіл і місць поховання. Таке розуміння об'єкта цього кримінального правопорушення переважає і в судовій практиці.

Так, в цілому така позиція поділяється, але є певні відмінності у трактуванні окремих складових такого розуміння. Зокрема, В. В. Налуцишин розуміє безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України як «громадську мораль в частині забезпечення поваги до померлих, місць їхнього поховання» [80, с. 292].

Більш традиційним є визначення, запропоноване В. А. Ломако, що об'єктом цього кримінального правопорушення слід вважати «суспільні відносини, що забезпечують загальноприйняті моральні принципи прояву поваги до пам'яті та праху покійних» [83, с. 369].

В. О. Навроцький в цілому повторюючи визначення В. А. Ломако, дає йому авторське тлумачення, згідно з яким об'єкт кримінального правопорушення у ст. 297 КК України стосується моральних норм суспільства, «що пов'язані з повагою до померлих і місць їхнього поховання. Це завдає моральної шкоди родичам і близьким померлих, порушує громадський порядок, може спричинити міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, а також негативно впливає на виховання підлітків. Ставлення до померлих є одним із найбільш яскравих показників різниці між цивілізованістю та дикістю і відображає ставлення особи до інших соціальних цінностей» [136, с. 899].

Така точка зору певною мірою підтримується авторами Науково-практичного коментаря КК України під загальною редакцією В. Я. Тація (та ін.), виданого у 2013 році, де зазначається, що: «Суспільна небезпечність цього діяння полягає в тому, що такі дії грубо порушують суспільні відносини, які підтримують загальноприйняті моральні норми та релігійні традиції стосовно поховання померлих та вияву поваги до пам'яті та праху покійних. Вчинення такого злочину завдає найбільшої моральної шкоди родичам і близьким померлих, а також негативно впливає на виховання людей у питаннях їх ставлення до загальнолюдських цінностей» [93, с. 587].

Н. О. Горб при визначенні безпосереднього об'єкту діяння, що передбачено ст. 297 КК України, робить акцент на певних прижиттєвих характеристиках померлого. Вчена вважає, безпосереднім об'єктом цього кримінального правопорушення є суспільні відносини «в сфері моральності в частині шанобливого ставлення до померлих та місць їхнього поховання незалежно від статі, раси, національності, соціального походження, прижиттєвих політичних чи релігійних переконань померлих» [49, с. 10].

В. В. Кузнецов пов'язує розуміння основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого у ст. 297 КК України з іншим законодавством, що регулює питання ставлення до могили, іншого місця поховання, тіла померлого. Вчений наголошує, що це є «суспільні

відносини у сфері моральних норм, зокрема стосовно шанування померлих та їхніх місць поховання. Відповідно до ст. 298 Цивільного кодексу України кожен повинен виявляти повагу до тіла померлої людини та до місця її поховання. У разі глуму над тілом людини, яка померла, або над місцем її поховання члени її сім'ї, близькі родичі мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди» [76, с. 161].

У зв'язку з наявністю такої норми в Цивільному кодексі України виникає логічне питання чи може в ст. 297 КК України додатковим безпосереднім об'єктом виступати відносини власності? З цього приводу існує певна дискусія чи взагалі може йти мова про власність при «нарузі над могилою чи іншим місцем поховання або над тілом людини» [91] , яка померла?

Дискусія виникла через питання, де саме мають бути розміщені відповідні норми в структурі Кримінального кодексу України. Більшість сучасних досліджень приходять до висновку, що основним об'єктом таких правопорушень є відносини власності, і тому ці норми слід включити до розділу, що охороняє такі відносини [221, с. 221]. Проте інтерпретація об'єкта незаконного привласнення предметів з могил, місць поховання або тіла, останків чи праху померлого залишається спірною. Одні науковці вважають, що такі дії не стосуються відносин власності [11]; інші впевнені, що це стосується власності тільки тоді, коли майно належить конкретній особі, і кваліфікація повинна здійснюватися за статтями Розділу VI Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти власності» [49, с. 13; 113, с. 220]; ще інші переконані, що привласнення таких предметів завжди зачіпає власність і пропонують вилучити певні положення зі ст. 297 КК України [53, с. 202; 107, с. 176].

З цього випливає питання, чи слід вважати дії, передбачені ст. 297 КК України, формою незаконного заволодіння чужим майном? Тобто, чи йдеться про незаконне привласнення предметів з могил, місць поховання або з тіла (останків, праху) померлого. Багато дослідників, аналізуючи кримінальну

відповідальність за таке діяння, зазначають, що викрадення цих предметів не можна кваліфікувати як кримінальне правопорушення проти власності, оскільки ці предмети не мають як такого власника [11]. Однак, навіть речі, що належали померлому, для особи, яка їх привласнює, є чужими; поняття «чуже майно» слід розуміти не як таке, що перебуває у власності іншої особи, а як майно, на яке винний не має права власності. Таким чином, таке діяння також повинно розглядатися як форма незаконного заволодіння чужим майном. Наприклад, 16 вересня 2020 року у громадянки Н. виник злочинний умисел на незаконне заволодіння металевих речей на сільському цвинтарі в с. Руденківка, Новосанжарський район, Полтавська область. Реалізуючи свій злочинний умисел на крадіжку предметів, що знаходиться в місці поховання, усвідомлюючи, що могили є місцем поховання померлих людей, з корисливих мотивів, шляхом вільного доступу, таємно викрала металевий хрест розміром 200x80 см., з могили де похована Б. Викраденим розпорядилась на власний розсуд [38].

У такому разі є підстави стверджувати, що при самовільному пошкодженні, розкопуванні, руйнуванні або іншому способі знищення кладовищених споруд, призначених для здійснення обрядів поховання та поминання померлих, а також пошкодження намогильних конструкцій, огорож, склепів, урн із прахом, могил чи інших місць поховання, або при незаконному заволодінні тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом чи предметами, які знаходяться на (або в) могилі, іншому місці поховання або на тілі померлого [91], а також у разі вчинення діянь, передбачених частинами 1 або 2 статті 297 КК України з корисливих мотивів, додатковим безпосереднім об'єктом відповідного кримінального правопорушення виступають суспільні відносини у сфері власності.

Разом з тим, не можна залишити за межами дослідження питання про потерпілого у ст. 297 КК України.

Потерпілого можна розглядати або як сукупність статичних ознак, що відображають склад кримінального правопорушення, або як активного

учасника кримінально-правових відносин, який має певний вплив на визначення відповідальності та покарання для винного. В залежності від обсягу поняття статус потерпілого у кримінальному праві можуть мати фізичні особи, юридичні особи, суспільство та держава.

Згідно з українським кримінально-правовим законодавством (ст. 55 КПК України), «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди» [102].

Відповідно до частини третьої вказаної статті КПК України, потерпілою в кримінальному провадженні може бути визнана особа, яка, хоча й не подала первинної заяви про вчинення кримінального правопорушення, однак зазнала від нього шкоди та після відкриття провадження звернулася із заявою про визнання її потерпілою. Відповідно до частини четвертої статті 55 Кримінального процесуального кодексу України, особа, якій завдано моральної шкоди виключно як представнику юридичної особи або окремої частини суспільства, не підлягає визнанню потерпілою у кримінальному провадженні. Проте, якщо в результаті правопорушення сталася смерть або особа перебуває в такому стані, що не може подати заяву самостійно, частин першої–третьої статті 55 Кримінального процесуального кодексу України поширюються також на членів сім'ї чи близьких родичів особи, якій заподіяно шкоду внаслідок кримінального правопорушення. У такій ситуації потерпілим може бути визнаний один з близьких родичів або членів сім'ї, який подав відповідну заяву, або кілька осіб за наявності відповідного клопотання [102].

У своєму аналізі чинного кримінального законодавства М. В. Сенаторов дійшов висновку, що потерпілими у кримінальному провадженні можуть виступати різні суб'єкти: фізичні особи (наприклад, у межах статей 112, 152 КК України), юридичні особи (статті 170, 444 КК України), держава (статті 110, 431 КК України), інші соціальні утворення (статті 433, 442 КК

України), а також громада чи суспільство в цілому (зокрема, у випадках, передбачених розділами IX та XII Особливої частини КК України). На цій підставі М. В. Сенаторов пропонує своє визначення потерпілого від злочину як «соціального суб'єкта (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або суспільство в цілому), якому злочином завдано шкоди або створено загрозу такої шкоди» [194, с. 8].

У кримінальному праві потерпілий є учасником суспільних відносин, захищених кримінальним законом, яким кримінальним правопорушенням було завдано шкоди або створено загрозу такої шкоди (майнової, фізичної або моральної). Цей статус потерпілий набуває з моменту вчинення кримінального правопорушення. Оскільки законодавець пов'язує кримінальну відповідальність за незакінчене кримінальне правопорушення із загрозою заподіяння шкоди, потерпілий може бути наявним на будь-якій стадії реалізації злочинного наміру. Водночас потерпілим визнається лише та особа, яка безпосередньо зазнала шкоди внаслідок кримінального правопорушення. На відміну від процесуального законодавства, норми кримінального права не надають статусу потерпілого близьким родичам або законним представникам жертви, якщо вони самі не стали об'єктом злочинного посягання [75, с. 91].

На основі цієї позиції можна стверджувати, що потерпілі можуть бути класифіковані залежно від дій, описаних в одній статті кримінального закону, а іноді навіть в її окремих положеннях. У цьому контексті доречно обговорювати різні види потерпілих, характерних для певного кримінального правопорушення.

Поява конкретного типу потерпілого в кримінальній справі обумовлена напрямком злочинного впливу на певний об'єкт, а також ступенем його негативного ураження. Тому слід у кожному випадку уважно визначати конкретного потерпілого, зокрема його тип. Варто також зазначити, що будь-яка дія, передбачена ст. 297 КК України, може бути визнана злочинною лише

за умови, що постраждає конкретний матеріальний об'єкт. Безпредметних кримінальних правопорушень, відповідно до ст. 297 КК України, не існує.

Якщо конкретний об'єкт не постраждає внаслідок дій особи, склад цього кримінального правопорушення буде відсутній.

Вважаємо, що потерпілий від кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, окрім параметрів суспільно небезпечного діяння, значною мірою визначається характеристиками суб'єктів цивільних прав, встановлених цивільним законодавством, зокрема ст. 298 Цивільного кодексу України [227]. Порушення прав зазвичай зазнають конкретні суб'єкти через фізичну або матеріальну шкоду.

Варто підкреслити, що визначення потерпілого потребує чіткого усвідомлення, яке зосереджується на наслідках кримінального правопорушення стосовно конкретної ситуації та особи, що постраждала від злочинних дій. Кримінально-правове розуміння потерпілого також включає подальше процесуальне оформлення його статусу, за винятком випадків, коли потерпілий загинув унаслідок вчинення кримінального правопорушення. Офіційне визнання особи потерпілою у справі цілком узгоджується з основним принципом справедливості кримінального права.

У цьому контексті суспільство чи соціальна група не можуть бути визнані потерпілими, оскільки в кримінально-правовому сенсі неможливо точно визначити та конкретизувати шкоду, завдану їм, та порушення їхніх інтересів. Шкода завдається конкретним людям – членам суспільства індивідуально або людям, об'єднаним у групи з єдиною метою, які мають статус юридичних осіб. Суспільство та соціальні групи самі по собі не мають правосуб'єктності у значенні, яке надається цьому поняттю загальною теорією права. Для захисту своїх прав індивіди об'єднуються в різні громадські та некомерційні організації, які держава наділяє повним обсягом прав і обов'язків. Отже, лише за умови чіткого визначення правового статусу потерпілого можна стверджувати, що певному суб'єкту правовідносин завдано шкоду кримінальним правопорушенням, і в такому ж порядку він

має бути відновлений. За відсутності чіткої ідентифікації потерпілого неможливо говорити про відновлення його порушених прав. У цьому контексті визнання соціальної групи потерпілою за ст. 297 КК України є неможливим, оскільки неможливо точно зафіксувати шкоду, завдану цій групі. Таким чином, певна особа або організація можуть бути визнані потерпілими від кримінального правопорушення.

Види потерпілих можна визначити, виходячи з положень ст. 297 КК України, з урахуванням конкретних предметів кримінального правопорушення. Серед інших понять у диспозиції норми основного складу цього кримінального правопорушення йдеться про місця поховання. У статті 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 року використовується термін «місця поховання». До цього поняття загалом відносяться кладовища, крематорії, «колумбарії або інші будівлі чи споруди, призначені для організації поховання померлих» [165].

З огляду на це, для кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, можна виділити дві групи потерпілих, залежно від відповідних предметів цього кримінального правопорушення: потерпілі, які є власниками територій, пов'язаних з місцями поховання; потерпілі, які є власниками пам'ятників, намогильних споруд та інших кладовищених будівель.

Для визначення потерпілих першої групи необхідно встановити правовий статус як власників земельних ділянок, що є місцями поховання, так і власників будівель, чий права було порушено кримінальним правопорушенням. Якщо кримінальне правопорушення сталося на території місць поховання, важливо точно встановити межі цих ділянок. Місце поховання має бути легально оформлене з усіма необхідними дозволами, тільки тоді можна говорити про наявність потерпілого. Якщо кримінальне правопорушення спрямоване на кладовищених споруди, потрібно визначити їхню функцію, пов'язану з похованням або проведенням обрядів поминання померлих. Кладовищених споруди, призначені для похоронних

церемоній або поминання, включають культові будівлі, особливо храми, які мають бути розташовані на кладовищах або інших місцях поховання. Якщо наруга здійснюється щодо культових будівель, розташованих поза межами місць поховання, це неможна кваліфікувати як за ст. 297 КК України. На нашу думку, у разі завдання шкоди місцям поховання, потерпілими слід визнавати організації, що обслуговують ці місця, зазвичай це комунальні установи. Це підтверджується судовою практикою. Так, 01 листопада 2020 року О. прийшов на кладовище «Старе» м. Торецька Донецької області, де побачив на могилі металеву огорожу, яку вирішив викрасти з метою подальшого продажу. З метою реалізації свого єдиного умислу, спрямованого на протизаконне присвоєння предметів, які знаходяться на могилі, та, нехтуючи соціальними цінностями і моральними засадами, що склалися у суспільстві в частині поваги до померлих та місць їх поховання, діючи умисно, таємно, з корисливих мотивів, демонструючи зневагу до братської могили шахтарів, що загинули внаслідок аварії на Щербинівському руднику у 1933 році, за допомогою принесених із собою пили по металу та лопати демонтував металеву огорожу з вказаної могили, і самостійно виніс за межі кладовища 10 труб на загальну суму 1075,8 грн., розпорядився викраденим на власний розсуд.

Суд зауважує, що від вчиненого обвинуваченим О. злочину є потерпілий КП «Торецьккомсервіс» [44].

Щодо другої групи потерпілих, необхідно документально підтвердити конкретну особу, яка є власником намогильного спорудження. Найчастіше такими особами є близькі родичі померлого. Наприклад, 29 березня 2021 року в ранкову пору доби, Ю. перебуваючи на кладовищі, яке знаходиться в м. Радивилів Рівненської області, нехтуючи громадською моральністю щодо шанобливого ставлення до місць поховання померлих, діючи умисно, усвідомлюючи протиправність своїх дій, з метою незаконного збагачення за рахунок чужого майна, шляхом демонтажу з могили Т., незаконно заволодів предметами, що знаходились на могилі, а саме п'ятьма стовпцями діаметром

45 мм, висотою 0,80 м та металевим ланцюгом з вушками розміром 3х2 см, довжиною 13 м, який з'єднував стовпці, чим спричинив страждання родичці померлої Т., власниці надмогильної споруди, спричинивши їй матеріальні збитки на загальну суму 1778,10 грн. [39].

Щодо наруги над тілами померлих, то слід визначити позицію відносно визнання померлих в потерпілими. Як вже зазначалося, у кримінальному праві людина може бути визнана потерпілою лише тоді, коли її було вбито внаслідок злочинних дій. Це пояснюється тим, що кримінальне законодавство завжди розглядає під потерпілим осіб, які були живі на момент вчинення кримінального правопорушення. А диспозиція ж ст. 297 КК України стосується тіл померлих. Якщо кримінальне правопорушення спрямований на тіла або останки померлих, то слід говорити про предмет кримінального правопорушення, оскільки дії були спрямовані на неживі об'єкти, тобто порушуються норми суспільної моралі.

Потерпілими від наруги над тілами померлих можуть бути близькі родичі, для яких важлива пам'ять про померлого і чиї почуття були ображені злочинним діянням. Водночас, встановлення потерпілого у цьому випадку не є обов'язковим для кваліфікації діяння. Проте, таке встановлення стає важливим, коли йдеться про осквернення або руйнування місць поховання, намогильних споруд чи кладовищених будівель, у таких випадках потерпілого обов'язково потрібно встановити.

Отже, аналізуючи кримінальне правопорушення, передбачене ст. 297 КК України, можна зробити висновок, що потерпілими можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Померлі люди, чиї тіла зазнали наруги, не вважаються потерпілими, а їхні останки є предметом кримінального правопорушення. Встановлення потерпілого не є обов'язковим для кваліфікації наруги над тілами померлих, але є важливим у випадках осквернення або руйнування місць поховання, намогильних споруд чи кладовищених будівель. У таких випадках потерпілими можуть бути

близькі родичі померлих або організації, що є власниками та обслуговують місця поховання.

Кримінально-правовий захист може поширюватися на похоронну культуру, яка включає соціальні відносини, пов'язані з поведінням з тілами померлих і вшануванням їхньої пам'яті. Ці відносини базуються на традиціях та звичаях, що існують у суспільстві для вшанування покійних. Однак, широке трактування поняття «поховання» може викликати певні сумніви.

Закон України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 р. у ст. 1 тлумачить поховання як «діяльність відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання спрямована на кілька основних завдань. Ці завдання включають забезпечення належного ставлення до тіла померлого, забезпечення громадянських прав на захоронення їхнього тіла, створення та утримання об'єктів для поховання, організацію та проведення поховань, а також надання ритуальних послуг та предметів ритуальної належності» [165].

Крім того, Закон України «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 р. у ст. 2 визначає поховання померлого як «комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, облаштування та утримання місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству» [165].

До цих визначень є декілька питань. По-перше, очевидно, що поховання слід розглядати як ритуал поховання померлої особи, який відображає традиції та звичаї прощання з нею. Академічний тлумачний словник української мови визначає поховання як «Дія за значенням поховати; церемонія, обряд проведів тіла померлого для погрібання» [202, с. 454], так само як і «похорон» [202, с. 457]. Ця церемонія має відповідати обрядовим діям щодо поховання тіла, що не суперечать санітарним та іншим вимогам. Поховання може здійснюватися шляхом предання тіла землі, вогню або іншими способами. Так, ця церемонія може бути певним чином облаштована,

однак поховання не завжди закінчується «поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу» [91]. Може бути розвіювання праху (попілу) померлого над певною територією, яку визначив перед смертю померлий; урна з прахом може після церемонії прощання передана родичам для тримання вдома або в іншому місті, спеціально не призначеному для зберігання такого роду предметів. Тобто, поховання як певний ритуал або церемонія не завжди закінчується так як це зазначено в статті Закону України «Про поховання та похоронну справу».

По-друге, вказана норма Закону України «Про поховання та похоронну справу», крім зазначеної церемонії проведів тіла померлого, вшанування його пам'яті та облаштування місця поховання, передбачає ще певний процес – утримання місця поховання. Логіка підказує, що утримання місця поховання знаходиться за межами ритуалу поховання (похорону), визначення місця перебування останків померлого та розміщення їх в це місце, через погребіння чи в інший спосіб. Утримання місця поховання явно відбувається за межами комплексу заходів та обрядових дій, які описані в Законі України «Про поховання та похоронну справу» та словниках української мови. Крім того, утримання місця поховання може тримати доволі довго, роками, десятиліттями і навіть століттями. Це очевидно виходить за межі поняття «поховання», і потребує внесення змін до статті 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу».

2.2. Предмет наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого

При розгляді кримінального правопорушення, яке передбачене ст. 297 КК України, особливу увагу слід приділити предмету цього суспільно небезпечного діяння. Більшість вітчизняних експертів у сфері кримінального права вважають, що матеріальна складова об'єкта кримінального правопорушення є тісно пов'язаною з предметом кримінального правопорушення. Відповідно до теорії кримінального права, предмет

кримінального правопорушення – це матеріальні об’єкти, з певними властивостями яких закон пов’язує ознаки конкретного складу кримінального правопорушення [6, с. 33; 82, с. 100].

В українській кримінально-правовій науці немає єдності щодо того, яке місце займає предмет кримінального правопорушення у структурі об’єктивних ознак складу кримінального правопорушення. Науковці-правознавці Ю. В. Александров, О. Ф. Бантишев, В. А. Клименко підкреслюють необхідність розрізнення об’єкта та предмета кримінального правопорушення. Водночас вони наголошують на нерозривному зв’язку між даними поняттями, вказуючи на те, що предмет кримінального правопорушення охоплює як речі, так і інші матеріальні об’єкти, навколо яких або через які вчиняється кримінальне правопорушення, а також ті, на які винна особа впливає опосередковано, посягаючи тим самим на суспільні відносини, що перебувають під охороною кримінального закону [1, с. 74; 9, с. 92]. М. Й. Коржанський, підкреслював, що предмет кримінального правопорушення є незалежною ознакою його складу. Він визначав його як «конкретний матеріальний об’єкт, у якому відображаються певні характеристики суспільних відносин (об’єкта злочину) через фізичний або психологічний вплив, на який здійснюється суспільно небезпечна шкода в рамках цих суспільних відносин» [71, с. 128]. Водночас А. А. Музика та Є. В. Лащук вважають, що предмет кримінального правопорушення є додатковою ознакою об’єкта кримінального правопорушення, «яка проявляється у матеріальних цінностях, які можна сприймати за допомогою органів чуття або спеціальних технічних засобів. Злочинні дії спрямовані на ці матеріальні об’єкти здійснюються або безпосереднім впливом на них, або навіть без такого впливу» [130, с. 110].

На думку С. А. Кузьміна, предмет кримінального правопорушення «безпосередньо впливає на об’єктивну сторону злочину і є з нею нерозривно пов’язаний. У процесі вчинення злочину предмет може бути знищений, змінений за своїми характеристиками, змінити власника або переміститися в

просторі. В деяких випадках предмет злочину може виконувати функцію знаряддя злочину, а іноді одночасно бути і засобом, і знаряддям для його вчинення» [110, с. 54].

Одне з невизначених питань стосується матеріального характеру предмету кримінального правопорушення. Більшість науковців традиційно вважають, що предмет кримінального правопорушення має бути виключно матеріальним об'єктом [109, с. 197]. Проте, предмет кримінального правопорушення не завжди є матеріальною цінністю; він може включати різноманітну інформацію або дані. Варто погодитися, що в таких випадках «інформація або дані не повинні ототожнюватися з їхнім можливим матеріальним носієм, яким може виступати інформаційний простір або навіть людина» [109, с. 198].

Ст. 297 КК України стосується конкретних предметів, адже вона чітко визначає перелік матеріальних об'єктів, на які спрямовані дії винного [49, с. 19]

Згідно з ч. 1 ст. 297 КК України, склад кримінального правопорушення містить такі предмети: 1) могила; 2) якесь інше місце поховання; 3) залишки тіла померлого (у вигляді цілісного тіла, скелетних фрагментів або праху); 4) поховальна урна з людськими останками (прахом); 5) предмети, що перебувають на території місця поховання або безпосередньо пов'язані з тілом (останками, прахом) померлого. Законодавець у ст. 297 КК України не роз'яснює детально змісту цих предметів та відсилає до Закону України «Про поховання та похоронну справу» [165].

Відповідно у ст. 2 цього Закону України зазначено, що: «могила – місце на кладовищі, у крематорії, колумбарії або в іншій будівлі чи споруді, призначений для організації поховання померлих, де похована труна з тілом померлого чи урна з прахом»; «місце поховання – кладовище, крематорій, колумбарій або інша будівля чи споруда, призначена для організації поховання померлих»; «урна з прахом – ємність, призначена для збереження праху померлого» [165].

Закон України «Про поховання та похоронну справу» також дає визначення іншим об'єктам та предметам, які пов'язані з предметами визначеними у ч. 1 ст. 297 КК України. Це «склеп – це підземна або заглиблена в землю капітальна споруда, призначена для поховання, в межах місця поховання, відведеного у встановленому порядку»; «колумбарій – сховище для урн із прахом померлих»; «колумбарні ніші – спеціально обладнані місця на колумбарії для поховання урн із прахом померлих, що облаштовуються в мурованих стінах або на підготовлених ландшафтних ділянках»; «крематорій – спеціальна інженерна споруда з устаткуванням, призначеним для спалювання трупів із тілами померлих» [165].

Також елементами, які можуть входити до комплексу предметів та речей, з яких складається могила або інше місце поховання слід вважати намогильні споруди – «пам'ятні споруди, що встановлюються на могилах та увічнюють пам'ять про померлих» та предмети ритуальної належності – «вироби, що є атрибутами поховання та облаштування могили (колумбарної ніші)» [165].

До цього можна було б додати в якості намогильних споруд інші елементи, як-от огорожі, монументи, надгробки, скульптури, стели,obelіски та лавки, що розташовуються над місцями поховання. В. О. Навроцький, серед іншого також пропонує до цього переліку додати «мавзолей, меморіальну стіну з прахом померлих, частини шахти, корабель чи літак з тілами загиблих тощо» [136, с. 899], з чим, в принципі, можна погодитися.

Погоджуючись із позицією попередніх дослідників, вважаємо, що визначення намогильних споруд як пам'ятних об'єктів, що встановлюються на могилах з метою увічнення пам'яті про померлих (як це подано у Законі України «Про поховання та похоронну справу») [165], є надмірно узагальненим і недостатньо розкриває правову та культурну сутність таких об'єктів. Пропонуємо, під намогильними спорудами розуміти архітектурні або скульптурні споруди над могилами, що містять меморіальні відомості, встановлюються для вшанування пам'яті померлих. До таких споруд слід

відносити пам'ятники (надгробки) у формі стел, обелісків, плит, скульптур, хрестів. Також вони можуть бути виконані у вигляді склепів, пантеонів, мавзолеїв з внутрішніми приміщеннями тощо. Крім того, це можуть бути інші стаціонарні елементи, встановлені на місцях поховання, такі як огорожі, квітники, столи та лавки. Квіти, вінки та інші предмети, залишені на місцях поховання, не можна розглядати як споруди, оскільки вони не є такими. Скоріше всього, вони можуть бути визначені як предмети ритуальної належності, які що належать до невід'ємних елементів ритуального оформлення та організації місця поховання.

Щодо будівель та споруд, які слугують для організації процесу поховання та забезпечення догляду за місцями поховань (каплиці, крематорії, зали для прощання та ритуальні зали), то слід зазначити, що до них слід відносити тільки будівлі саме на кладовищах, оскільки інші предмети в диспозиції статті не мають цієї ознаки. Крім того, на кладовищах також є будівлі, які не призначені для церемоній (адміністративні будівлі, охоронні приміщення, склади для зберігання інвентарю та магазини ритуальних товарів). Очевидно, що ці будівлі не складають предмету кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України.

Наступним відмінним предметом для статті 297 КК України є тіло (останки, прах) померлого.

За загальним правилом, тіло померлої особи означає людське тіло після смерті, тобто це біологічна (фізична) оболонка людини, яка померла (настала смерть мозку). Ст. 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-XII від 19 листопада 1992 року визначено, що «Моментом незворотної смерті людини є момент смерті її головного мозку або її біологічна смерть» [141].

Наказ МОЗ України «Порядок констатації та діагностичні критерії смерті мозку людини» № 2559 від 09 листопада 2020 року відповідно визначає: «Смерть головного мозку людини – повна і незворотна втрата всіх

функцій головного мозку (у тому числі стовбура головного мозку), що реєструється при працюючому серці та штучній вентиляції легень» [145].

Якщо ж головний мозок людини продовжує функціонування, навіть за відсутності дихання та при зупинці серця, а також при зростаючій нестачі кисню в інших органах і тканинах (клінічна смерть), ця людина все ще має право на життя. Відповідно, особа, яка перебуває в стані клінічної смерті або іншій формі несвідомого стану, з юридичної точки зору не може бути визнана мертвою. Тому злочинні дії щодо такої особи слід класифікувати як кримінальні правопорушення проти особи, залежно від їхнього характеру.

Спочатку законодавець у 2001 році у новому КК України визначив лише наругу над трупом, але Законом України № 1166-VI від 19 березня 2009 року ця конструкція була змінена на наругу над тілом (останками, прахом) померлого та незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого. Щодо Закону України «Про поховання та похоронну справу» сам термін «труп» використовується лише для невпізнаних осіб, що є вужчим за термін «тіло померлого» [165]. З метою конкретизації, у Постанові Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 1 грудня 2022 року у справі № 216/4652/17 було зазначено, що «труп – це тіло померлого або його частини, незалежно від часу, який минув з дня смерті» [146]. Таке роз'яснення було необхідним для того, щоб підкреслити: кримінальним правопорушенням визнається посягання не лише на тіло померлого як єдине ціле, а й на його окремі частини. У цьому контексті В. В. Кузнецов зазначає, що в одному з проєктів Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою та іншими місцями поховання» [91] було прямо зазначено: «тіло померлого — це ціле тіло або його частини будь-якої людини після її біологічної смерті» [105].

І. В. Рихлевич запропонувала таке визначення: «тіло (останки, прах) померлого – це неживе людське тіло, при цьому не має значення вік особи, а також те, чи це труп у цілому чи лише його частина» [188].

Позиція І. В. Рихлевич щодо визначення «тіла (останків, праху) померлого» як неживого людського тіла, незалежно від віку особи та стану трупа (цілого чи частини), потребує перегляду з кількох причин. По-перше, таке визначення не враховує значення ідентифікації та повноти тіла для юридичних і соціальних контекстів. Відсутність чіткої розмежувальної лінії між цілим тілом та його частинами може ускладнити правове регулювання, особливо у випадках кримінальних розслідувань, де ідентифікація особи та встановлення обставин смерті є критично важливими. По-друге, не зважаючи на вік особи, така позиція може призвести до етичних та моральних дилем. Наприклад, тіло новонародженого або старця може потребувати різних підходів до поховання чи інших ритуалів через культурні та релігійні традиції. І по-третє, дане визначення не враховує необхідність спеціального ставлення до певних категорій померлих, таких як жертви насильницьких злочинів чи катастроф. У таких випадках важливо чітко розмежувати поняття «останків» і «праху», щоб забезпечити належне розслідування. З огляду на це, визначення, запропоноване авторкою є занадто загальним і потребує перегляду з урахуванням юридичних, етичних та інших аспектів.

Окрім усього зазначеного вище, слушною видається й позиція В. В. Кузнецова, який зауважує, що для правильного визначення предмета кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, необхідним є чітке розуміння поняття тіла померлого: «Не має значення, громадянином якої країни був покійний, його стать, вік, національність, релігійні та громадські переконання тощо» [76, с. 164]. Це значною мірою підтверджується ст. 33 Закон України «Про поховання та похоронну справу», де зазначено, що «Україна активно співпрацює на міжнародній арені в питанні поховання померлих відповідно до законодавства та міжнародних угод. Вона забезпечує поховання іноземців та осіб без громадянства, які тимчасово перебували на її території. Крім того, Україна сприяє виявленню та збереженню поховань часів Другої світової війни, а також встановленню та підтримці пам'ятників на таких місцях,

відроджуючи гуманістичне ставлення до них. На основі міжнародних угод, Україна також відповідає за встановлення та збереження пам'ятників на могилах воїнів Червоної Армії, які загинули під час Другої світової війни, та військовослужбовців, загиблих за межами України» [165].

Окремого аналізу вимагають поняття «останки померлого» та «прах померлого».

Так, відповідно до кримінального законодавства, предметом злочинних дій можуть бути як цілий труп людини, так і його частини (останки), зокрема скелетовані фрагменти.

До останків трупа людини однозначно відносяться ті частини тіла, які беззаперечно доводять факт смерті особи, якій вони належали, такі як голова, тулуб, життєво важливі органи, кінцівки. Втрата цих частин свідчить про несумісність з життям. З іншого боку, кисть, стопа, палець, статевий орган та інші анатомічні частини тіла, втрата яких не обов'язково вказує на смерть, не підпадають під поняття предмету кримінального правопорушення за ст. 297 КК України.

Очевидно, що не можуть бути предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України скелетовані, муміфіковані чи заспиртовані останки, які використовуються в музеях та навчальних закладах, і які мають свою специфічну роль і значення. Адже, використання людських останків у навчальних та музейних цілях має етичні підстави, оскільки вони слугують освітнім та науковим цілям, тому ці останки втрачають свою ритуальну функцію, стаючи частиною матеріальної культури. Крім того, правове регулювання майнових відносин чітко визначає, що такі предмети можуть підпадати під захист як об'єкти власності. Відповідно до ст. 194 КК України, знищення або пошкодження майна кваліфікується як кримінальне правопорушення проти власності. Якщо ж ці останки мають історичну або культурну цінність, їх захист підпадає під ст. 298 КК України, якою передбачено відповідальність за умисне посягання на об'єкти, що мають культурну або історичну цінність.

Окремої уваги вимагає визначення прах (попіл) людини, тобто залишки після кремації тіла. Кримінальний закон чітко розрізняє поняття «тіло», «останки» та «прах» померлого. У Законі України «Про поховання та похоронну справу» передбачається, що поховання може відбуватися через кремацію з подальшим похованням урни (для чого в Законі введено термін «крематорій» як «спеціальна інженерна споруда з устаткуванням, призначеним для спалювання трун із тілами померлих») [165]. В ст. 2 цього ж закону зазначено, що для урн з прахом передбачені спеціальні місця, такі як «колумбарій – сховище для урн із прахом померлих» [165].

Важливо розуміти, що прах померлого відіграє значну роль у культурі поховання, адже важливим елементом ритуалу. Прах, як і останки, зберігає пам'ять про померлого, є об'єктом поваги і, за бажанням рідних, може зберігатися. У зв'язку з цим, прах (попіл) після кремації, але до його поховання, має високу моральну та психологічну цінність для близьких. Викрадення або знищення урни з прахом так само небезпечно для суспільства, як і наруга над тілом, оскільки суперечить принципу гідного відношення до померлого. Особливо дотичною виглядає криміналізація наруги над прахом померлого в ситуаціях, коли прах не ховають у могилі або у стіні колумбарія, а зберігають у близьких родичів чи інших людей як пам'ятний предмет [14].

В додаток до питання про прах померлого, деякі вітчизняні дослідники ставлять під сумнів визначення урни з прахом померлого як предмету кримінального правопорушення у ст. 297 КК України. Вони аргументують тим, що може виникнути питання: «чи можемо ми вважати урною для праху певну банку? По суті, це теж ємність, можливо, хтось використовуватиме її саме для збереження праху померлого. Але як тоді довести у кримінальному провадженні, що особа точно знала на який саме об'єкт вона посягає?» [188]. Автори вважають, що було б логічніше прибрати зі статті 297 КК України словосполучення «урна з прахом померлого», щоб уникнути можливих суперечливих ситуацій. Це схоже на ситуацію, коли раніше було передбачено

відповідальність тільки за «незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями», а не за знищення виборчого бюлетеня окремо. Це породжує питання, як діяти у випадках, коли знищені лише бюлетені, які не були в скриньках тощо [188].

Вважаємо, що ця пропозиція є невиправданою з кількох причин. По-перше, урна з прахом померлого є важливим елементом похоронних традицій і об'єктом особливої поваги в багатьох культурах. Виключення цього терміну з кримінального законодавства може призвести до недостатнього захисту таких об'єктів, що суперечить основному завданню закону – забезпеченню поваги до померлих та їхніх місць поховання. По-друге, законодавець визначив урну з прахом як ємність, призначена для збереження праху померлого, що включає можливість використання різних ємностей для збереження праху, щоб уникнути правової невизначеності. Також, важливо зазначити, що навіть якщо урна з прахом померлого може бути різного роду ємністю, це не означає, що законодавство не може чітко регламентувати відповідальність за наругу над такими об'єктами.

Складним є питання щодо класифікації як тіл померлих трупів мертвонароджених дітей, викиднів та ембріонів, вилучених з утроби матері, чий життя завершилося до їхнього повного вигнання або вилучення з організму матері. Необхідно визнати, що такі організми завершили своє існування ще до народження, тому вони не можуть вважатися живими в юридичному розумінні, адже лише жива особа може померти.

Справа в тому, що відсутність чіткої послідовності в українському законодавстві щодо юридичних етапів людського життя призвела до правового парадоксу. Це означає, що право на життя та його захист з'являються набагато пізніше, ніж саме життя. Хоча з біологічної точки зору життя починається з внутрішньоутробного розвитку, юридично це не визнається, навіть якщо ембріону більше двадцяти двох тижнів.

За українським законодавством, організм, що розвивається в утробі жінки, до народження не вважається дитиною, а є частиною материнського

організму. Це підтверджується ч. 6 ст. 281 Цивільного кодексу України [227] та ст. 50 Основ законодавства України про охорону здоров'я [141], де зазначено, що допускається можливість здійснення штучного переривання вагітності за визначених умов, наприклад, за бажанням жінки до 12 тижнів, а у виняткових випадках – до 22 тижнів [103, с. 107].

Отже, українське законодавство не визнає плід у материнській утробі, навіть на пізніх етапах вагітності, суб'єктом права на життя. Тому знищення плода до народження не вважається кримінальним правопорушенням проти життя, а розглядається як переривання вагітності, яке за певних обставин може бути кваліфіковане як кримінальне правопорушення проти здоров'я. Відповідно, мертвонароджені діти та плоди, абортівані на пізніх стадіях вагітності, не визнаються такими, що жили, і тому не можуть вважатися померлими за ст. 297 КК України, оскільки їхнє життя закінчилося ще до початку.

Питання статусу мертвонароджених дітей у контексті похоронну справи залишається мало дослідженим. З етичної та релігійної точки зору немає підстав виключати мертвонароджених дітей з об'єктів похоронної справи та ігнорувати принцип гідного ставлення до їхніх тіл після смерті. Християнська концепція, що засуджує аборти і вважає початком життя момент зачаття, підкреслює важливість однакового шанування поховальних обрядів як для померлих дорослих, так і для мертвонароджених дітей. Незважаючи на те, що ці діти померли до народження, моральні норми культури поховання закликають до гідного ставлення до їхніх тіл та проведення відповідних ритуально-обрядових дій.

У Законі України «Про поховання та похоронну справу» визначено порядок поховання померлих, беручи до уваги побажання громадянина стосовно розпорядження його тілом після смерті (ст. 2 Закону) [165]. Проте в цьому Законі немає визначення поняття «померлий». Також немає згадки про мертвонароджених дітей (плоди). Тому можна зробити висновок, що

положення цього Закону також повинні поширюються на померлих в утробі матері.

Вважаємо, що померлі в утробі матері заслуговують на шанобливе ставлення суспільства та повинні стати елементом похоронної справи, оскільки вони належать до людського роду. Особливо це стосується дітей, які народилися мертвими на пізніх термінах вагітності, після двадцяти двох тижнів вагітності. Наруга над тілами таких дітей є так само аморальною і соціально небезпечною, як і наруга над тілами людей, які померли біологічною смертю. Тому, щоб забезпечити кримінально-правовий захист принципу гідного ставлення до тіл мертвонароджених дітей, які досягли двадцяти двох тижнів внутрішньоутробного розвитку, необхідно включити до предмету злочинної наруги, передбаченої ст. 297 КК України, поняття «тіло людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності».

Серед іншого ч. 1 ст. 297 КК України в якості предмету кримінального правопорушення передбачає об'єкти, «що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого».

Найпоширенішою є позиція, що «це будь-які речі, що перебувають у могилі чи на ній, в іншому місці поховання (хрест, стела, камінь чи інша споруда або насип) над місцем поховання, а також одяг, індивідуальні речі та прикраси, ордени і медалі, труна, вінки, світильники, вази тощо)» [136, с. 899].

В. В. Налуцишин вважає, що такими речами є «одяг, коштовності, пам'ятник, вінки, огорожа тощо» [84, с. 293]. Показовою з точки зору визначення предмету кримінального правопорушення, відповідальність за яке встановлена статтею 297 Кримінального кодексу України є такий випадок із судової практики. У період часу з 01 червня 2022 року по 15 червня 2022 року, більш точного часу в ході досудового розслідування та судового розгляду не встановлено, обвинувачений Ж., перебуваючи на території земельної ділянки, яка визначена виконавчим органом Шевченківської сільської ради Миколаївської області, як ділянка для

кладовища та захоронення осіб, що розташована в межах с. Шевченкове Миколаївського району Миколаївської області, зневажаючи ціннісні основи суспільного життя, пов'язані з вшануванням померлих і збереженням сакральності поховальних місць, усвідомлюючи, що його дії непомітні для оточуючих, діючи із корисливих мотивів, власноруч демонтував з місця поховання А., який загинув під час бойових дій у межах антитерористичної операції в Донецькому або Луганському регіоні, металевий флагшток із лебідкою для підняття прапора, який був встановлений на могилі загиблого з метою його ототожнення, як захисника Вітчизни.

У подальшому, обвинувачений Ж., незаконно заволодівши вищезазначеним флагштоком, встановив його на території домоволодіння за місцем свого проживання та використовував у господарстві, як пристосування для годування птахів [45]. Як бачимо, навіть така далека від ритуального призначення річ як флагшток може розглядатися як предмет наруги над могилою.

Тут треба розрізняти речі на могилі, до яких відносяться намогильні споруди, інші об'єкти та речі необхідні для облаштування та утримання поховання (про них вже велася мова у дослідженні), та речі, що знаходяться в межах місця поховання, зокрема в могилі або на останках (у тому числі праху) померлої особи (який, відповідно, знаходився до злочинного посягання у могилі чи іншому місті поховання). Тоді мова йде, очевидно, про одяг, індивідуальні речі, прикраси, ордени і медалі, які знаходяться на померлому або біля нього у труні, в урні з прахом чи у колумбарній ніші.

Якщо названі предмети, які є об'єктом злочинного посягання, знаходяться на місцях поховання, звісно, їхнє викрадення в першу чергу завдає удару моральності в частині шанобливого ставлення до померлих, а вже потім відносинам власності. Коли ж ці речі знаходяться при померлому, наприклад, вдома, коли його труна з тілом перебуває там для прощання з сусідами та знайомими, таке діяння слід розглядати як кримінальне правопорушення проти власності. За умови, що власник передав речі для

вшанування пам'яті покійного, поклав в труну, або одягнув на покійника, це підкреслює духовну цінність цих речей, коли моральний аспект важливіший за власність, яка буде виступати лише як додатковий об'єкт злочинного посягання [5, с. 399].

Завжди важливо визначити, хто є власником предмета, що знаходиться на могилі або на тілі померлого. Якщо така річ належить певній особі, її незаконне привласнення слід кваліфікувати як кримінальне правопорушення проти власності або за сукупністю зі статтями, що передбачають відповідальність за такі дії. В літературі наводиться такий приклад, коли жінка залишила свою сумку біля могили померлого чоловіка випадково, і цілком справедливою є думка авторів, що це не означає, що жінка відмовилася від сумки і поховала разом з покійником. У цьому випадку потрібно «чітко встановити, що річ тимчасово вибула з її володіння і не була передана добровільно для вшанування пам'яті померлого» [188].

Вчинення кримінального правопорушення щодо «братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, а також осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації або іншої держави, визнаної Верховною Радою України агресором, учасників Революції Гідності, борців за незалежність України у XX столітті», є новою кваліфікуючою обставиною в українському кримінальному законодавстві, яка постійно оновлюється. У спеціальній кримінально-правовій літературі пояснюють включення цієї ознаки запозиченням відповідного зарубіжного досвіду. Варто зауважити, що в національному законодавстві відсутні визначення таких понять як «братська могила», «могила Невідомого

солдата», і інших, описаних у ч . 2 ст. 297 КК України поховань. У «Положенні про Державний Протокол та Церемоніал України», затверджену Указом Президента України від 22 серпня 2002 року [161], згадується лише Могила Невідомого солдата в місті Києві, однак визначення самого терміна в документі відсутнє.

Аналіз спеціалізованої юридичної літератури дав змогу сформулювати узагальнене уявлення про поняття «братська могила» й «Могила Невідомого солдата».

Отже, братська могила – це місце поховання багатьох людей, які померли приблизно в один і той самий час, часто внаслідок бойових дій, масових репресій, голоду, епідемій або природних катастроф, коли неможливо організувати окремі поховання. Такі поховання зазвичай не мають індивідуальних могил, хоча деякі військові братські могили можуть мати окремі індивідуальні поховання. Назва «братська могила» підкреслює, що ці люди загинули за спільну справу, хоча цей термін також застосовується також до масових поховань жертв епідемій або безіменних могил бідних людей. Ще однією ознакою братської могили є те, що ідентифікація кожної жертви, як правило, неможлива. З медичної точки зору, братські могили класифікуються як «санітарні поховання» [46].

Могила Невідомого солдата розуміється як це пам'ятник, який зазвичай встановлюють на місці поховання загиблого солдата, чия особа залишилась невідомою і встановити яку неможливо. Перший пам'ятник Невідомому солдату було створено у Великій Британії в 1920 році. Після цього ця традиція поширилася по всьому світу, включаючи США, Францію та інші країни, які брали участь у Першій світовій війні [236, с. 132]. Ці пам'ятники стали символом колективної пам'яті та вдячності націям своїм загиблим військовим. У таких могилах може не бути труни з тілом або урни з прахом. В Україні відомими пам'ятниками є могила Невідомого солдата в парку Вічної Слави в Києві та могила Невідомого матроса в парку Шевченка в

Одесі. Розширене тлумачення терміну «могила Невідомого солдата» дозволяє включити до нього також «могили Невідомого матроса».

Також, певним чином, позиція законодавця щодо поховань, перерахованих в ч. 2 ст. 297 КК України дається в змінах до Закону України «Про поховання та похоронну справу», переважно за останні два роки [165].

Так в цей Закон України були введені поняття «місце почесного поховання», яке розумується як «спеціально відведена земельна ділянка на території кладовища чи за його межами, призначена для організації почесних поховань, а також Національне військове меморіальне кладовище» [165], та окремо «Національне військове меморіальне кладовище» як «розміщений на спеціально відведеній земельній ділянці об'ємно-просторовий об'єкт загальнодержавного значення, що включає військове кладовище, музейний комплекс, ритуальну будівлю та інші необхідні споруди для організації почесних поховань загиблих (померлих) осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, забезпечували виконання службових обов'язків та присяги на вірність Українському народу» [165].

Ст. 23-1 Закону України «Про поховання та похоронну справу» визначає, що «Національне військове меморіальне кладовище є об'єктом права державної власності, розміщується на землях державної власності та не підлягає приватизації або передачі в оренду» [165]. В цій статті також зазначається, що витрати на поховання загиблих на Національному військовому меморіальному кладовищі покриваються за рахунок державного бюджету відповідно до чинного законодавства. У випадку осквернення могил, пошкодження місць поховання або інших об'єктів на території кладовища, відшкодування завданих збитків здійснюється за рахунок коштів державного бюджету з подальшим стягненням відповідних сум із винних осіб у порядку, встановленому законодавством [165]. Зазначене положення дає підстави стверджувати, що у разі вчинення злочинних дій щодо поховань на території Національного військового меморіального кладовища потерпілою стороною виступатиме держава, оскільки це кладовище є

об'єктом права державної власності (ст. 23-1 Закону України «Про поховання та похоронну справу») [165].

Ст. 15-1 Закону України «Про поховання та похоронну справу» певним чином розкриває сутність положень ч. 2 ст. 297 КК України в частині пояснення тих категорій осіб, поховання яких перераховані у цій кримінально-правовій нормі, адже стаття має назву: «Почесне поховання на Національному військовому меморіальному кладовищі загиблих (померлих) осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, забезпечували виконання службових обов'язків та присяги на вірність Українському народу» [165].

Отже, на території Національного військового меморіального кладовища можуть бути з військовими почесами поховані загиблі або померлі військовослужбовці сектору безпеки та оборони, які брали участь у захисті незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України. До них також належать «військовослужбовці, які отримали звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка» починаючи з 2014 року, а також ті, хто був нагороджений орденом Богдана Хмельницького трьох ступенів, орденом «За мужність» трьох ступенів та орденом княгині Ольги трьох ступенів. Крім того, право на поховання мають учасники бойових дій, визначені у законі «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», а також особи з інвалідністю внаслідок війни, зазначені у цьому ж законі» [165]. До списку також входять «військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України, які брали участь у міжнародних миротворчих операціях або були відряджені до країн, де в цей період тривали бойові дії» [165].

Крім того, на Національному військовому меморіальному кладовищі дозволяється перепоховання відомих діячів, які боролися за суверенітет України в XX столітті відповідно до рішення та згідно з процедурою, встановленою Кабінетом Міністрів України.

Проте поховання на Національному військовому меморіальному кладовищі не дозволяється для осіб, перелічених у цій статті, якщо на момент смерті вони мали судимість за умисне кримінальне правопорушення, яка ще не була знята або погашена відповідно до законодавства. Також забороняється поховання на цьому цвинтарі людей, які «займали керівні посади в комуністичній партії (від секретаря районного комітету і вище), а також тих, хто обіймав керівні посади у вищих органах державної влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах державної влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, і працівників радянських органів державної безпеки всіх рівнів» [165].

Особливо дискусійною виглядає позиція законодавця стосовно предмету кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 297 КК України, де визначено відповідальність за «Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені ... щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців».

У частині предмету злочинного посягання, це дослівно повторює положення ч. 2 ст. 297 КК України. Відмінність незначна та пов'язана з тим, що в ч. 1 ст. 297 КК України в якості злочинного діяння проти предмету кримінального правопорушення вказані «наруга» та «незаконне заволодіння», а в ч. 2 цієї статті мова йде про «осквернення або руйнування» (зміст цих термінів буде розглянуто у наступному підрозділу цієї роботи). Близькість змісту цих термінів, очевидно, веде до колізії між ч. 1 та ч. 2 ст. 297 КК України, коли одні і ті самі дії можна кваліфікувати як за ч. 1, так і за ч. 2 цієї кримінально-правової норми. Крім того, після 2023 року значно розширився перелік поховань тих героїв, за посягання на які встановлюється відповідальність ч. 2 ст. 297 КК України, тоді як у ч. 3 ст. 297 КК України все залишилося так як було в попередніх редакціях. Тобто, ч. 2 захищає братську

могили чи могилу Невідомого солдата – пам'ятку, споруджену «в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, а також осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації або іншої держави, визнаної Верховною Радою України агресором, учасників Революції Гідності, борців за незалежність України у ХХ столітті», а ч. 3 понад те захищає пам'ятник, споруджений «в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців» [91].

Отже, ми з'ясували, що ч. 3 ст. 297 КК України повторює зміст ч. 2 цієї норми щодо предмету злочинного посягання, що призводить до юридичної колізії і створює неоднозначність у правозастосуванні. Крім того, після 2023 року значно розширився перелік поховань героїв, за посягання на які встановлюється відповідальність у ч. 2 ст. 297 КК України, проте у ч. 3 цієї ж статті цей перелік залишився без змін, що робить ч. 3 менш релевантною та актуальною у порівнянні з ч. 2 ст. 297 КК України. З огляду на вищезазначене, доцільно розглянути можливість виключення фрагменту з ч. 3 ст. 297 КК України, який дублює положення ч. 2 цієї ж кримінально-правової норми.

2.3. Об'єктивна сторона наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого

Юридична оцінка дії (чи бездіяльності) особи, яка розглядається як кримінальне правопорушення, залежить від наявності в них певних ознак, передбачених законом, які відносяться до дій суб'єкта та зовнішніх умов їх

вчинення. Ці ознаки включаються до складу кримінального правопорушення як об'єктивна сторона [127, с. 97].

Загалом, вчені-юристи визнають певну позицію щодо об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Відмінності між існуючими визначеннями полягають у ступені конкретизації її змісту та обсязі відображення її ознак. Наприклад, деякі визначення вважають об'єктивну сторону формалізованою характеристикою зовнішніх ознак злочинного діяння, або сукупністю юридично значущих ознак, які описують зовнішню сторону злочинного діяння. Інші визначення об'єднують змістовну характеристику об'єктивної сторони кримінального правопорушення з її предметним наповненням. Деякі визначення придатні лише для певних видів кримінальних правопорушень. Наприклад, для формальних складів злочинів доречною є дефініція, що визначає об'єктивну сторону як зовнішній акт злочинного діяння, що відбувається за певних умов місця, часу та обстановки. Втім, деякі визначення не включають всю структурну повноту, вважаючи, наприклад, що об'єктивну сторону складає суспільно небезпечне діяння, що завдає або потенційно може завдати істотної шкоди суспільним відносинам, які перебувають під охороною кримінального закону, а також враховує умови та обставини, за яких така шкода спричиняється [228, с. 249–250].

Вчені-юристи визнають дефініції об'єктивної сторони кримінального правопорушення, які використовуються в теорії та практиці. Так, на думку П. Л. Фріса, об'єктивна сторона кримінального правопорушення становить сукупність ознак, які визначають його зовнішній прояв і містять: суспільно небезпечне діяння (у формі дії або бездіяльності), шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками, що спричинив їх настання, а також обставини вчинення правопорушення – місце, час, обстановку, спосіб, стан, знаряддя та засоби злочину. Однак, це визначення має недолік – дублювання ознаки обстановки та часу в ознаці «стан вчинення злочину».

На нашу думку, дефініція, яка найкраще відображає сутність та структуру об'єктивної сторони кримінального правопорушення, була запропонована академіком М. І. Пановим: «Об'єктивна сторона злочину – це зовнішня сторона (зовнішнє вираження) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину» [82, с. 111].

Науковий дискурс кримінального права передбачає розподіл ознак складу кримінального правопорушення на основні, які постають обов'язковими для встановлення факту злочину, та додаткові, які можуть бути присутніми або відсутніми в залежності від конкретного типу кримінального правопорушення. Основні ознаки необхідні для того, щоб кваліфікувати діяння як кримінальне правопорушення, визначене в Особливій частині Кримінального кодексу України. Додаткові ознаки, хоч і не є вирішальними для встановлення складу злочину, можуть впливати на визначення кримінальної відповідальності та призначення покарання, слугуючи пом'якшуючими або обтяжуючими обставинами [127, с. 99–100]. Це означає, що розуміння структури складу кримінального правопорушення, включаючи розподіл на основні та додаткові ознаки, є ключовим для правильної кваліфікації злочинів та справедливого призначення покарання.

В кримінальному праві існують певні елементи, які є необхідними для визначення діяння як кримінальне правопорушення. Це може бути активна дія або пасивна бездіяльність, яка призводить до суспільно небезпечних наслідків. Без такого акту не можна говорити про кримінальне правопорушення. Ці дії чи бездіяльності завжди прописані в законі, або їх наявність можна чітко визначити з контексту, тому вони є обов'язковими для кожного випадку кримінального провадження.

Інші елементи, такі як наслідки діяння, причинно-наслідковий зв'язок, місце та час вчинення, обставини, методи та інструменти, можуть бути

важливими для повного розуміння злочину, але не завжди є обов'язковими для визначення злочину за законом. Якщо такі додаткові елементи вказані в конкретній статті Кримінального кодексу, вони стають необхідними для встановлення факту кримінального правопорушення. В інших випадках вони можуть впливати на рішення суду щодо покарання [82, с. 111].

Об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, що передбачене ст. 297 КК України можна вважати доволі строкатою, адже фактично містить у собі два окремих кримінальних правопорушення – по-перше, це злочинні дії щодо могили, іншого місця поховання, тіла (останків, праху) померлого; по-друге, злочинні дії щодо поховань героїв України різних часів. Окрім того, у частині першій досліджуваної кримінально-правової норми наявна вказівка на два варіанти (види) злочинної поведінки – відповідно, «наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого або над урною з прахом померлого, незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого» [91]; частина друга на два види (варіанти) злочинної поведінки – відповідно, «осквернення або руйнування братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти...» [91]. Третя та четверта частини розглядають кваліфіковані склади дій, передбачених попередніми частинами цієї статті. Таким чином, ключовою ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, є суспільно небезпечне діяння, що проявляється у формі наруги над могилами, іншими місцями поховання, тілом (останками, прахом) померлого, а також урною з прахом. Крім того, до такої поведінки належить і незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом, предметами, що розміщені на або в могилі, в іншому місці поховання, чи безпосередньо на тілі (останках, прахові) померлого (частина 1 статті 297 КК України). Частина 2 цієї ж статті охоплює дії, що виражаються

в оскверненні або руйнуванні братських могил, могил Невідомого солдата, пам'ятників чи інших споруд, встановлених на вшанування осіб, які брали участь у боротьбі проти загарбників. Як елемент об'єктивної сторони кримінального правопорушення, таке діяння повинно характеризуватися сукупністю ознак, які надають йому юридичної значущості в межах кримінально-правової кваліфікації. Це означає, що воно має бути «конкретним, усвідомленим і вольовим актом поведінки людини, а також суспільно небезпечним та протиправним» [83, с. 368].

Почнімо аналіз об'єктивної сторони кримінального правопорушення, встановленого ст. 297 КК України з дослідження кримінального правопорушення, що передбачене частиною першою цієї статті. Це діяння полягає у нарузі «над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого або над урною з прахом померлого, а також незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого» [91].

У Законі України «Про поховання та похоронну справу» [165] є доволі розгорнуте визначення нарузі над зазначеними предметами. Так, ст. 2 цього Закону України визначає наругу над могилою, іншим місцем поховання як:

«самовільне утворення надписів, символів або малюнків на кладовищенських спорудах, призначених для проведення похоронних і поминальних церемоній, на намогильних спорудах, урнах з прахом, склепах, могилах чи інших місцях поховання; незаконне пошкодження, руйнування, розкопування або будь-яке інше знищення споруд на кладовищенських спорудах, призначених для проведення похоронних і поминальних церемоній, на намогильних спорудах, урнах з прахом, склепах, могилах чи інших місцях поховання; використання кладовищенських та намогильних споруд, склепів, урн з прахом, могил чи інших місць поховання або вчинення інших дій для цілей, не передбачених чинним законодавством, або їх самовільне використання з метою демонструє неповагу до родинної чи

суспільної пам'яті померлих, зневажливе ставлення до місця поховання та порушення суспільних, релігійних принципів та традицій у цій сфері» [165]. Показовим прикладом такого діяння є випадок, зафіксований у судовій практиці. Так, 17 листопада 2018 року громадянин Г., перебуваючи на території Центрального кладовища м. Суми, проник до місця поховання осіб А., П. та Р., де умисно, порушуючи громадський порядок, із мотивів демонстративної зневаги до суспільства, ігноруючи загальноприйняті морально-етичні норми, що стосуються шанобливого ставлення до померлих, а також порушуючи повагу до честі та гідності померлих осіб, пошкодив одну секцію металевої огорожі на могилі. В судовому засіданні Г. свою вину визнав повністю, розповів, що у вказаний в обвинувальному акті день та час він прямував із місця роботи через територію Центрального кладовища міста Суми. Побачив могилу та розбив одну із секцій металевої огорожі, після чого його затримала патрульна поліція [40].

Більшість тлумачних словників визначають слово «наруга» як нестерпне знущення або зневажливе висміювання когось чи чогось [23; 201, с. 179]. У контексті цього дослідження варто зазначити, що термін «наруга» є відносно новим для кримінального законодавства. Наприклад, у ст. 212 КК УРСР 1960 року, що встановлювала кримінальну відповідальність за посягання на місця поховання, використовувався такий термін як «глум над могилою». Цей термін означає «жорстоке висміювання, знущення» [198, с. 87] і мав значно вужче значення порівняно з терміном «наруга». Тому рішення законодавця використати більш широке та змістовне поняття «наруга» у новому КК України, на нашу думку, є цілком виправданим.

Наруга як термін, що визначає злочинні дії охоплює доволі широкий спектр дій, спрямованих на різні матеріальні об'єкти. Отже, кримінальна відповідальність настає виключно за дії, що відповідають ознакам наруги стосовно чітко визначеного кола об'єктів – могил, інших місць поховання або тіл (останків, праху) померлих, як це передбачено статтею 297 Кримінального кодексу України. Кримінальний кодекс України не містить

легального визначення терміна «наруга», обмежуючись переліком об'єктів, щодо яких можуть вчинятися такі дії, та способів їх здійснення, що охоплюються змістом злочинного посягання. У зазначеній вище ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» не розкриває зміст цього терміну, однак описуються можливі способи вчинення такої наруги. Науковці намагаються усунути цей недолік і пропонують різні підходи до тлумачення терміну «наруга». Так, наругу визначають як «образливе ставлення, грубе знущання, демонстрація зневаги до місця поховання чи праху покійного» [131], «будь-які дії, що ображають пам'ять померлих» [133] тощо.

Узагальнення різних наукових підходів дозволяє виокремити основні характеристики, що визначають наругу як специфічну форму протиправного впливу на об'єкти матеріального світу. Ці риси можна умовно поділити на такі категорії: об'єктивні характеристики, що відображають способи вчинення наруги та особливості об'єктів, передбачених статтею 297 КК України, над якими вчиняються такі дії, а також суб'єктивні характеристики, що містять цілі та мотиви вчинення наруги, серед яких можна назвати демонстрацію негативного ставлення стосовно місця поховання чи щодо покійного; прагнення образити близьких померлої особи, виявити зневагу до суспільних та релігійних принципів і традицій у цій царині. І саме за наявності таких суб'єктивних та об'єктивних характеристик, певні дії можуть бути класифіковані як «наруга».

Окремо слід проаналізувати наругу над тілом померлого. Ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» визначає наругу над тілом (останками, прахом) померлого як «вчинення непристойних умисних дій щодо тіла (останків, праху) померлого включають навмисні непристойні дії над тілом (останками, прахом), самовільне зняття з нього одягу, переміщення в інше місце або розчленування чи знищення тіла (останків, праху), здійснення акту некрофілії, використання частин похованого тіла для ритуалів або інших цілей, не передбачених чинним законодавством, а також

інші дії, спрямовані на зневажання родинної або суспільної пам'яті про померлого, демонстрацію негативного ставлення до нього, завдання образи рідним та близьким померлого, зневагу до суспільних і релігійних принципів та традицій у цій сфері» [165].

Варто наголосити, що такі дії, як патологоанатомічний розтин, проведення судово-медичної експертизи, вилучення органів або тканин із метою трансплантації, ексгумація тощо, не підпадають під ознаки кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 КК України, за умови, що вони здійснюються з дотриманням правових процедур і з поважливим ставленням до тіла померлої особи.

Злочинці ж під час активних дій з розчленування трупа, застосовуючи гострі ріжучі предмети, такі як ножі, сокири та пилки, роблять розрізи шкіри та розрубують кістки, що дозволяє відокремити кінцівки, голову та інші органи від тулуба, а також розділити саме тулуб. Вони також можуть використовувати фізичну силу з метою нанесення ударів по частинах тіла небіжчика. Здійснюючи такі дії, зловмисники можуть бути мотивовані раптовим бажанням, викликаним їхнім психоемоційним станом або психічними розладами, а також можуть мати умисел використовувати частини тіла з різними цілями, зокрема, тими, які вказані у ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» [165].

Дії, що полягають у спотворенні тіла померлого, можуть бути зумовлені психічними розладами або раптовою зміною психоемоційного стану особи. Зокрема, ідеться про випадки, коли насильницькі дії з боку іншої особи стали причиною вчинення вбивства з особливою жорстокістю, після чого відбулося подальше знущання над тілом загиблого. У процесі активних дій, спрямованих на спотворення трупа, винна особа за допомогою відповідних знарядь завдає тілесних ушкоджень тілу загиблого. Після завершення таких дій злочинець може як вжити заходів щодо знищення тіла, так і залишити його без приховування, не намагаючись уникнути викриття вчиненого кримінального правопорушення.

Що стосується актів некрофілії, то на момент вчинення сексуальних дій із тілом померлого злочинець може керуватися садистськими нахилами, психічними розладами або раптовим потягом, спричиненим вживанням алкоголю чи психоактивних речовин. У подібних випадках головною метою винної особи виступає досягнення особистого сексуального задоволення. У процесі підготовки до вчинення кримінального правопорушення злочинець створює умови, за яких тіло жертви виявляється у його безпосередній близькості – зокрема, шляхом попереднього умисного вбивства. Надалі він вчиняє статевий акт або інші дії сексуального характеру з тілом у формах, що підпадають під визначення сексуальних дій у кримінально-правовому сенсі. Після завершення таких дій винна особа може як здійснити дії щодо знищення трупа, так і залишити його, не вживаючи заходів для приховування вчиненого кримінального правопорушення. У практиці окремих крематоріїв після завершення церемонії прощання перед кремацією іноді відкривають труну з тілом померлого. У таких випадках можуть мати місце випадки вилучення одягу або цінних речей, що перебували разом із тілом, а подеколи — навіть самої труни. Такі дії, хоча й не пов'язані безпосередньо з тілом померлого, порушують усталені норми та правила поховання, а отже, за наявності інших ознак можуть розцінюватися як форма наруги.

У судовій практиці інколи висловлюється позиція, згідно з якою наруга можлива лише щодо тіл померлих осіб, які ще не були поховані. Однак, попри те, що більшість випадків наруги над тілом справді мають місце незабаром після настання смерті, чинне кримінальне законодавство не містить обмежень щодо часу або місця вчинення таких дій. Відтак немає правових підстав стверджувати, що наруга не може бути вчинена щодо тіла, яке було поховане значний час тому. Із точки зору кримінального права наруга можлива доти, доки зберігається фізичне існування тіла померлої особи.

Таким чином, поняття «наруги над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого» [91] охоплює широкий спектр дій, що порушують

усталені традиції, звичаї та порядок поховання, а також свідчать про вияв зневаги до пам'яті померлого – як родинної, так і суспільної, виражають негативне ставлення до особи покійного та спрямовані на приниження гідності його родичів і близьких. Наруга над могилою чи іншим місцем поховання як форма активної поведінки виражається в самовільному нанесенні написів, зображень або малюнків, пошкодженні, розкопуванні, руйнуванні чи знищенні кладовищеньських споруд, а також у їх використанні не за призначенням, визначеним законодавством, або в інших подібних діях. Наруга над тілом (останками, прахом) померлого як активна дія полягає у вчиненні непристойних умисних дій, зокрема – у знятті одягу, переміщенні, розчленуванні, знищенні, актах некрофілії, використанні частин тіла з ритуальною або іншою протиправною метою, а також в аналогічних за змістом формах посягання.

Тлумачення дії, що передбачена ч. 1 ст. 297 КК України, і має таку інтерпретацію: «незаконне заволодіння речами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі, останках чи прахові померлого», є неоднозначним. Частина науковців вважає, що така дія не зачіпає відносини власності [11]; інші дослідники стверджують, що подібні посягання мають місце лише у випадках, коли в майна є власник, і за таких умов їх слід кваліфікувати сукупно зі статтями Розділу VI Особливої частини КК України [49, с. 13; 113, с. 220]; решта вчених переконана, що заволодіння такими речами порушує власність завжди, тому пропонує видалити відповідні положення зі ст. 297 КК України [53, с. 202; 107, с. 176].

Вчені часто висловлюють критику щодо неоднозначного використання поняття «заволодіння майном» [120]. Зазначена критика є цілком обґрунтованою, оскільки відсутність законодавчо закріпленого визначення відповідного поняття зумовлює правову невизначеність щодо обсягу його змісту та меж кримінально-правового регулювання. Окрім терміна «заволодіння» як форми посягання на об'єкти права власності, у Кримінальному кодексі України застосовуються також інші суміжні поняття,

зокрема: викрадення, привласнення, захоплення, розграбування, пограбування. Це породжує важливе теоретико-прикладне питання: чи охоплює поняття «заволодіння» всі зазначені форми посягання на майно, чи кожен з них слід тлумачити окремо. Від відповіді на це питання залежить правильне розуміння змісту терміну «заволодіння» у тих випадках, коли він використовується без уточнень, зокрема в частині першій статті 297 Кримінального кодексу України. Щоб чітко визначити зміст аналізованого терміну, розглянемо його етимологію. Поняття «заволодіння» тісно пов'язане з терміном «володіння», яке має чітке правове значення. Згідно зі ст. 397 Цивільного кодексу України, «володільцем чужого майна є той, хто фактично тримає його у себе» [227]. Спеціальна література також подає різні інтерпретації цього терміну. Так, термінологічний словник «Правове регулювання відносин власності» говорить, що «володіння – це здатність особи мати майно під своїм безпосереднім фізичним чи юридичним контролем, фактичне утримання речі у сфері свого господарського чи іншого впливу» [148, с. 25]. У ряді джерел зазначається, що «володіння – це закріплення матеріальних благ за конкретними власниками, фактичне утримання речі у сфері їхнього господарського впливу» [215]. Судова практика трактує цей термін як фактичне фізичне володіння майном, що передбачає повний фізичний контроль власника чи законного володільця (законне володіння), а також без належного правового титулу (незаконне володіння) [147; 226, с. 241].

Наукові джерела трактують поняття заволодіння чужим майном досить широко. Так, Р. Л. Максимович звертає увагу на те, що у випадках, коли кримінальне законодавство не конкретизує, які саме суспільно небезпечні дії охоплює поняття «заволодіння», звуження його змісту лише до шахрайства та зловживання службовим становищем є надмірно обмеженим трактуванням. Він також зазначає, що це поняття слід інтерпретувати буквально та системно, хоча що саме мається на увазі під цим, не зовсім зрозуміло [121, с. 322]. С. С. Сироватка говорить, що поняття «заволодіння

майном» є набагато ширшим і включає не тільки присвоєння чужої ввіреної чи підконтрольної власності, але й інші методи незаконного одержання будь-якого чужого майна [196, с. 140].

Поняття заволодіння слід розуміти як набуття фактичного володіння майном. Незаконне заволодіння, у свою чергу, передбачає встановлення особою фізичного контролю над майном без законних підстав. Такий контроль надає можливість використовувати майно в особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, розпоряджатися ним на власний розсуд чи просто утримувати без вчинення будь-яких дій. Визначальним критерієм заволодіння є наявність можливості розпоряджатися майном, зокрема передавати його іншим особам. Якщо така можливість відсутня – наприклад, у випадках використання обладнання підприємства для особистих потреб без його винесення за межі підприємства, користування службовим транспортом без фактичного вилучення з майнового фонду юридичної особи або фізичне захоплення приміщення без зміни власника, – це не свідчить про встановлення повного контролю над майном і, відповідно, не може розцінюватися як заволодіння. Крім того, майно має бути чужим, тобто належати іншій особі або перебувати у її незаконному володінні. Цей критерій є принципово важливим для відмежування незаконного заволодіння від протиправного виготовлення предметів (зокрема, зброї, наркотичних засобів тощо). Також заволодіння майном має здійснюватися всупереч волі власника або фактичного володільця, чи без урахування їхньої волі. Такий підхід дозволяє відмежувати незаконне заволодіння від незаконного придбання майна, за якого волевиявлення передавальної сторони формально наявне, хоча й може бути отримане під впливом обману, зловживання довірою чи інших факторів. Важливим також є те, що дії повинні бути незаконними, тобто забороненими правовими нормами, адже законодавством передбачені випадки вилучення чи встановлення контролю над майном фізичної або ж юридичної особи. Крім того, незаконним вважається тільки умисне заволодіння майном. Як приклад, випадок з судової практики. Ц., 5

червня 2020 року знаходячись на території сільського кладовища, в селі Охрамієвичі Корюківського району Чернігівської області, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, передбачаючи та бажаючи настання негативних наслідків, і переслідуючи корисливий мотив, нехтуючи моральними засадами суспільства, повагою до померлих та місць їхнього поховання, таємно, шляхом вільного доступу, з місця поховання Е. та Н., незаконно заволодів фігуркою розп'яття у формі хреста зі світлодіодами, фігуркою Божої Матері зі світлодіодами та фігуркою Божої Матері без світлодіодів, з метою їх подальшого використання у будинку за місцем проживання. Умисні дії Ц., органом досудового розслідування кваліфіковано як наруга над місцем поховання з корисливих мотивів, а саме: незаконне заволодіння предметами, розташованими на місці поховання та вчинене з корисливих мотивів, підпадає під ознаки кримінального правопорушення, передбаченого частиною третьою статті 297 Кримінального кодексу України [42].

На нашу думку, незаконне заволодіння чужим майном слід розуміти як умисні дії, вчинені без згоди власника або фактичного володільця чи всупереч їхній волі, що полягають у встановленні повного фізичного контролю над майном, яке належить іншій фізичній або юридичній особі чи перебуває в протиправному володінні третьої особи. Такі дії надають особі можливість користуватися майном і розпоряджатися ним на власний розсуд. Заволодіння може здійснюватися як шляхом фізичного переміщення майна, так і без нього. Мотиви незаконного заволодіння можуть бути як корисливими, так і зумовленими іншими цілями чи намірами. Відповідно, як таємне, так і відкрите викрадення можуть розглядатися як форми незаконного заволодіння предметами, що «знаходяться на могилі, в іншому місці поховання, а також на тілі, останках чи в праху померлого» [91].

Отже, незаконне заволодіння чужим майном слід розуміти як умисні дії, спрямовані на протиправне встановлення повного фізичного контролю над майном, що належить іншій особі. Такі дії забезпечують можливість

використання та розпорядження цим майном на власний розсуд, включаючи його переміщення або без такого (протиправне їх вилучення й привласнення). У контексті статті 297 Кримінального кодексу України до незаконного заволодіння можуть належати, зокрема, викрадення тіла, останків чи праху з метою вимагання викупу за їх повернення, демонтаж і подальший продаж елементів місця поховання — огорож, пам'ятників, надгробних плит, вінків, квітів, лампад, а також привласнення коштовних предметів, що є складовою частиною поховання.

При вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 297 КК України діяння полягає у оскверненні або незаконному руйнуванні братської могили чи могили Невідомого солдата і інших поховань, вказаних в нормі. Приклад з судової практики. 18 грудня 2023 року Д., проходячи повз кладовище в с. Новоживотів Оратівської ТГ Вінницького району Вінницької області шляхом вільного доступу проник на територію кладовища та, проходячи повз місця поховання військовослужбовців, усвідомлюючи, що знаходиться на місці поховання (могилі) військовослужбовця П., який захищав незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України та брав безпосередню участь у реалізації заходів, спрямованих на гарантування національної безпеки, забезпечення обороноздатності держави, а також відсіч і стримування збройної агресії російської федерації та загинув 13 вересня 2023 року, діючи з прямим умислом, направленим на наругу над могилою, впевнившись, що його дії є непомітними для сторонніх осіб, підійшов до місця поховання загиблого військовослужбовця ЗСУ. Усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій, нехтуючи моральними засадами суспільства в частині поваги до місць поховання померлих, грубо порушуючи суспільні відносини, які охороняють моральні засади суспільства, принципи загальнолюдської моралі, культурно-релігійні традиції та норми, пов'язані з похованням померлих, особа умисно, шляхом застосування фізичної сили, вчинила наругу над могилою, пошкодивши розміщену на ній фоторамку з зображенням померлого [27].

Етимологічний зміст слова «осквернення» розуміється як «порушення чистоти, святості кого-, чого-небудь; опоганювання; глумління над чим-небудь високим, чистим» [201, с. 767–768]. Термін «руйнування» тлумачиться як «ламання, розбивання, розвалювання чого-небудь» [203, с. 808].

Юридична література пропонує надзвичайно велику кількість дефініцій понять «руйнування», «осквернення».

На думку А. П. Бабія, зруйнування означає нанесення таких значних пошкоджень, через які відповідні споруди стають непридатними для використання з метою задоволення громадських потреб. Автор підкреслює, що не має значення, на яких правових основах ці споруди експлуатуються – чи то право власності, оренда, чи безоплатне користування [95, с. 334].

Доволі лаконічним постає пояснення А. П. Бабія щодо осквернення. На його думку, осквернення полягає в знущанні над об'єктами будь-яким чином [95, с. 335].

На думку І. Г. Поплавського, умисне руйнування полягає у завданні значних пошкоджень, що призводять до втрати цінності об'єктів, навіть якщо їх можна відновити [219, с. 613].

В. А. Ломако визначає руйнування як значне ушкодження, яке призводить до часткової втрати функціональних характеристик і цінності, що потребує суттєвого відновлення [79, с. 338].

За І. О. Зінченко, руйнуванням вважається приведення споруд у такий стан, що вони стають повністю непридатними для використання, або ж не підлягають відновленню. Незалежно від методів руйнування (механічні, фізичні, хімічні та ін.), це не впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення [83, с. 142]. Оскверненням вважаються дії, що включають зневажливе ставлення до об'єкта та різні цинічні вчинки, які ображають почуття родичів і оточуючих [83, с. 143].

В. О. Навроцький під руйнуванням має на увазі завдання серйозних пошкоджень, які призводять до втрати цінності об'єкта, хоча його можна відновити [135, с. 700].

Схожі трактування наводяться в підручнику «Кримінальне право України. Особлива частина» під редакцією Мельника М. І., Клименка В. А. [81, с. 383].

За С. Я. Лиховою, руйнування споруд означає приведення їх до стану, в якому вони не можуть бути використані за призначенням через порушення їхньої структурної цілісності або повне знищення будь-якими методами (наприклад, підпал, вибух, технічні руйнування та інші). У результаті цього такі споруди або повністю зникають, або стають абсолютно нецінними [117, с. 210–211].

С. Я. Лихова вказує, що оскверненням є вчинення відкрито або таємно будь-яких дій щодо певних об'єктів (наприклад, малювання образливих зображень, створення написів або інші дії, що мають характер наруги), які демонструють неповагу до почуттів інших людей [117, с. 214].

М. І. Мельник вважає, що оскверненням є виконання будь-яких дій, таких як нанесення непристойних написів, створення малюнків, пошкодження або інші вчинки, що мають на меті знущення над спорудою, якими принижуються почуття громадян [135, с. 445].

Розглянувши різні підходи до тлумачення термінів, використовуваних у ч. 2 ст. 297 КК України, і беручи до уваги власні міркування, ми зробили висновок, що основними спільними характеристиками злочинного впливу на братську могилу чи могилу Невідомого солдата в межах цієї статті КК України є: втрата їх духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з героїчними вчинками померлих і суспільною пам'яттю про важливі події, встановлення обмежень на використання та передбачення можливості їх відновлення. Спосіб протиправного впливу на такі споруди може бути різним – механічним, фізичним, хімічним або іншим – і не має вирішального значення

для кваліфікації злочину. З огляду на наведені критерії, доцільним є уніфікування відповідних термінів та формулювання авторських визначень.

Осквернення – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується паплюженням їх духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з героїчними вчинками померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і неможливістю використання за призначеною метою.

Руйнування – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується значною зворотною втратою ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з героїчними вчинками померлих і суспільною пам'яттю про важливі події й значним обмеженням використання за призначеною метою, із можливістю подальшого відновлення.

Вдосконалення термінологічної бази дозволить вирішити кілька проблем, пов'язаних із забезпеченням належного збереження місць поховання тих осіб, які вели боротьбу проти нацизму на території України в роки Другої світової війни, а також тих, хто захищав незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. Щодо ст. 297 КК України, більшість вважає, що для притягнення до кримінальної відповідальності не обов'язково, щоб настали злочинні наслідки. Проте, вчинені дії за своєю суттю і метою полягають у завданні шкоди об'єктам, які захищені державою. [95, с. 335].

С. Я. Лихова вважає, що кримінальне правопорушення завершується в момент вчинення будь-якої дії, яка включає наругу, осквернення або незаконне руйнування відповідних об'єктів [117, с. 214].

За словами М. І. Мельника, кримінальне правопорушення вважається завершеним, щойно відбуваються дії, які включають наругу, осквернення або незаконне руйнування відповідних споруд і речей [135, с. 445].

Багато авторів підручників з кримінального права підкреслюють, що правопорушення вважається завершеним з моменту здійснення дій, які описані у ст. 297 КК України [83, с. 143; 84, с. 73].

Ми вважаємо, що три з чотирьох видів злочинних дій, перелічених у ст. 297 КК України (наруга, осквернення, руйнування), слід вважати завершеними з моменту їх вчинення. Термін «руйнування» означає процес, що ще триває і спрямований на припинення існування могили або намогильної споруди, на відміну від терміну «зруйнування», який вказує на завершення цього процесу. Заволодіння ж, за своєю суттю, вимагає настання суспільно небезпечних наслідків. Отже, юридична структура складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, є формально-матеріальною. Наслідки кримінального правопорушення в диспозиції ст. 297 КК України позначено тими ж поняттями, що й дії, і щодо поховань вони означають: наруга, заволодіння, осквернення, руйнування [135, с. 444, 445].

Без сумніву, наслідки кримінального правопорушення – це фактичні негативні зміни, що виникають у об'єкті, захищеному кримінальним законодавством, через вчинення кримінального правопорушення [135, с. 14].

Наслідки можуть бути матеріальними. Наприклад, при вчиненні кримінального правопорушення, зазначеного у ст. 297 КК України, пошкоджується, оскверняється або вилучається майно зі спеціальним статусом. Проте, в цьому кримінальному правопорушенні більш значущою є нематеріальна шкода, яка завдається засадам суспільства щодо поваги до померлих та місць їхнього поховання, і яка має тривалий вплив і може призвести до шкоди соціальної, яка підриває правильне виховання людей у шанобливому ставленні до загальнолюдських цінностей, а засвоєні моделі руйнівної поведінки можуть стати причиною серйозніших форм агресії в майбутньому); шкоди психологічної, адже, на думку вчених, духовна деградація змінює ідентифікацію особистості, асоціюючи її з низьким соціальним статусом); шкоди ідеологічної, через те, що, зазвичай,

руйнування та осквернення місць поховань викликає значний суспільний резонанс і може провокувати конфлікти в суспільстві, включаючи конфлікти релігійні, особливо якщо такі дії мають мотиви релігійної нетерпимості [240].

Причинний зв'язок як елемент об'єктивної сторони кримінального правопорушення необхідно встановити у випадках, коли суспільно небезпечні наслідки постають обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення в разі його матеріального характеру. Це свідчить про те, що за відсутності суспільно небезпечного діяння відпадає необхідність у встановленні причинного зв'язку, оскільки відсутній перший обов'язковий елемент об'єктивної сторони складу злочину – саме діяння. «Якщо відсутні наслідки (за наявності суспільно небезпечного діяння), це може свідчити про замах на злочин, або формальний склад злочину, або взагалі відсутність складу злочину. Якщо ж причинний зв'язок між діянням і наслідком не підтверджено, об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом немає, оскільки відсутня така обов'язкова ознака, як причинний зв'язок» [82, с.131].

Так як ми з'ясували, що кримінальне правопорушення, що передбачене ст. 297 КК України, має формально-матеріальний характер, то й причинний зв'язок підлягає обов'язковому встановленню.

Ч. 3 ст. 297 КК України встановлює кваліфікований склад, який передбачає кримінальну відповідальність за використання насильства чи погрозу його застосування при нарузі, заволодінні, оскверненні, руйнуванні могил та надгробних споруд. В українській юридичній літературі під насильством розуміється виключно фізичне насильство: завдання удару, побиття, нанесення легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, а також інші агресивні дії [135, с. 402], пов'язані, наприклад, з подоланням опору людей, які перешкоджають вчиненню кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України.

Погрози включають в себе психологічне насильство, яке виражається у залякуванні нанесенням фізичних ушкоджень чи вбивством [135, с. 402].

Запровадження у ст. 297 КК України такого кваліфікованого складу дозволило забезпечити кримінально-правовий захист не лише відповідних об'єктів та речей, але й людей, які протистоять подібним злочинним діям.

Термін «тяжкі наслідки», який використаний у ч. 4 ст. 297 КК України, є оціночним, тому для його уточнення потребує чітких критеріїв. На нашу думку, до таких критеріїв доцільно відносити безпосереднє заподіяння шкоди здоров'ю осіб, зокрема: спричинення тяжких тілесних ушкоджень одній або кільком особам, а також тілесних ушкоджень середнього ступеня тяжкості – двом і більше особам. Це також може бути істотне погіршення громадського порядку, а саме: групові правопорушення громадської безпеки або масові заворушення, спричинені наругою, руйнуванням чи оскверненням могил або намогильних споруд. Крім того, це може бути завдання значних економічних втрат, які включають особливо великі матеріальні збитки, а саме витрати на відновлення могил або намогильних споруд. На нашу думку, такі критерії могли б конкретизувати поняття «тяжкі наслідки» і зробити його більш чітко визначеним.

Висновки до розділу 2

Таким чином, видовим об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 КК України («наруга над могилою чи іншим місцем поховання або над тілом померлого») [91], є моральність, яку слід розуміти як систему правил поведінки, що сформувалася в суспільстві на основі традиційних соціокультурних і духовних цінностей, моральних ідеалів та переконань.

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, постають суспільні відносини, які гарантують повагу до гідності померлих осіб, включаючи їхні тіла, місця поховання та ритуальні предмети. Це визначення охоплює не лише традиційні моральні та етичні норми, але й враховує сучасні ритуальні

практики. Повага до померлих є важливим аспектом суспільної моралі, що відображає рівень цивілізованості суспільства та сприяє збереженню соціальної гармонії. Порушення цих норм завдає моральної шкоди родичам та близьким померлих, моральному здоров'ю суспільства і може спричинити конфлікти на етнічному та релігійному ґрунті.

У випадках самовільного пошкодження, руйнування, розкопування або іншого способу знищення кладовищеньських споруд, що призначені для здійснення обрядів поховання та вшанування пам'яті померлих, зокрема намогильних споруд, огорож, склепів, урн із прахом, могил чи інших місць поховання, а також у разі незаконного заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом чи предметами, що перебувають на могилі, в іншому місці поховання або безпосередньо на тілі (останках, прахові) померлого, або у разі вчинення дій, передбачених частинами першою або другою статті 297 Кримінального кодексу України з корисливих мотивів, додатковим безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини у сфері власності.

Крім того, у разі вчинення цього кримінального правопорушення із застосуванням насильства або погрозою його застосування, а також у випадку спричинення тяжких наслідків (частини третя та четверта статті 297 Кримінального кодексу України), додатковим безпосереднім об'єктом злочину виступають суспільні відносини, що забезпечують недоторканність і здоров'я особи.

Аналізуючи кримінальне правопорушення, передбачене ст. 297 КК України, можна зробити висновок, що в цій нормі можлива присутність такого учасника кримінального провадження як потерпілий, якими в цьому випадку можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Можна виділити дві групи потерпілих, залежно від відповідних предметів цього кримінального правопорушення: потерпілі, які є власниками територій, пов'язаних з місцями поховання; потерпілі, які є власниками пам'ятників, намогильних споруд та інших кладовищеньських будівель. Померлі люди, чиї тіла зазнали

наруги, не вважаються потерпілими, а їхні останки є предметом кримінального правопорушення. Встановлення потерпілого не є обов'язковим для кваліфікації наруги над тілами померлих, але є важливим у випадках осквернення або руйнування місць поховання, намогильних споруд чи кладовищеньських будівель. У таких випадках потерпілими можуть бути близькі родичі померлих або організації, що є власниками та утримують чи обслуговують місця поховання.

З урахуванням аналізу тексту Закону України «Про поховання та похоронну справу» та власного бачення, можна стверджувати, що кримінально-правовий захист похоронної культури є необхідним інструментом для збереження соціальних відносин, які базуються на традиціях та звичаях вшанування пам'яті померлих. Законодавче визначення поняття «поховання» вимагає уточнень та розширення для врахування сучасних ритуальних практик, таких, наприклад, як розвіювання праху або зберігання урни вдома. Це допоможе уникнути правових колізій та забезпечити належне виконання обрядових дій, що відповідають культурним та етичним нормам суспільства. Крім того, процес утримання місця поховання, який вказаний в цьому Законі як складова поховання, триває роками і навіть століттями, тому варто розглядати його окремо від самого ритуалу поховання, що дозволить більш адекватно регулювати ці відносини і забезпечити їх правовий захист.

Пропонуємо внести зміни до Закон України «Про поховання та похоронну справу». Так, назву статті 1 цього Закону слід змінити на «Поняття похоронної справи» та замість слів «Поховання – діяльність...» вставити «Похоронна справа – діяльність...». В ст. 2 цього Закону абзац «Поховання померлого» слід викласти в такій редакції: «Поховання померлого – це комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, розвіювання праху над визначеною територією, зберігання урни з прахом вдома або в іншому місці, спеціально

не призначеному для зберігання такого роду предметів, а також облаштування місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству». Також ст. 2 цього Закону слід доповнити таким абзацем: «Утримання місця поховання – це комплекс заходів, спрямованих на підтримання належного стану та охорону місця поховання, яке включає регулярне прибирання, догляд за могильною спорудою, рослинністю та іншими елементами декору, відновлення та ремонт пошкоджених частин, а також забезпечення збереження та дотримання естетичних, культурних і релігійних норм, пов'язаних з місцем поховання. Ці заходи можуть здійснюватися як родичами померлого, так і спеціалізованими організаціями чи особами, уповноваженими відповідно до законодавства. Утримання місця поховання триває протягом тривалого часу, аж до повного зникнення матеріальних слідів поховання, і виходить за межі ритуалу поховання».

Пропонується внести зміни до Закону України «Про поховання та похоронну справу», щоб уточнити визначення намогильних споруд і класифікацію будівель на кладовищах. Зокрема, намогильними спорудами слід вважати архітектурні чи скульптурні конструкції, що містять пам'ятні написи і встановлюються для вшанування пам'яті померлих. До таких споруд відносяться пам'ятники (надгробки) у вигляді стел, обелісків, плит, скульптур, хрестів, а також склепи, пантеони, мавзолеї з внутрішніми приміщеннями та інші стаціонарні елементи, наприклад, огорожі, квітники, столи та лавки.

Квіти, вінки, лампадки та інші предмети, залишені на похованнях, слід вважати предметами ритуальної належності, а не спорудами.

Також пропонується уточнити, що будівлі, призначені для організації поховань та утримання місць поховань, включають лише ті, що розташовані на території кладовищ і використовуються для проведення похоронних або поминальних церемоній, такі як каплиці, крематорії, зали для прощання та ритуальні зали. Інші будівлі на кладовищах, такі як адміністративні

приміщення, охоронні будівлі, склади для зберігання інвентарю та магазини ритуальних товарів, не слід відносити до цієї категорії.

Не можуть бути предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, скелетовані, муміфіковані чи заспиртовані останки людини, які використовуються в музеях та навчальних закладах, оскільки вони служать освітнім та науковим цілям і втрачають свою ритуальну функцію, стаючи частиною матеріальної культури. Крім того, правове регулювання майнових відносин чітко визначає, що такі предмети можуть підпадати під захист як об'єкти власності. Відповідно до ст. 194 КК України, знищення або пошкодження майна класифікується як кримінальне правопорушення проти власності. Якщо ж такі останки мають історичну або культурну цінність, їх захист підпадає під ст. 298 КК України, яка регулює відповідальність за протиправні дії, пов'язані зі знищенням, руйнуванням чи пошкодженням об'єктів культурної спадщини.

Складним є питання щодо класифікації як тіл померлих трупів мертвонароджених дітей, викиднів та ембріонів, вилучених з утроби матері, чий життя завершилися до їхнього повного вигнання або вилучення з організму матері. Такі організми завершили своє існування ще до народження, тому вони не можуть вважатися живими в юридичному розумінні, адже лише жива особа може померти. Вважаємо, що померлі в утробі матері заслуговують на шанобливе ставлення суспільства та повинні стати елементом похоронної справи, оскільки вони належать до людського роду. Особливо це стосується дітей, які народилися мертвими на пізніх термінах вагітності, після двадцяти двох тижнів вагітності. Наруга над тілами таких дітей є так само аморальною і соціально небезпечною, як і наруга над тілами людей, які померли біологічною смертю. Тому, щоб забезпечити кримінально-правовий захист принципу гідного ставлення до тіл мертвонароджених дітей, які досягли двадцяти двох тижнів внутрішньоутробного розвитку, необхідно включити до предмету злочинної

наруги, передбаченої ст. 297 КК України, поняття «тіло людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності».

З'ясовано, що ч. 3 ст. 297 КК України повторює зміст ч. 2 цієї норми щодо предмету злочинного посягання, що призводить до юридичної колізії і створює неоднозначність у правозастосуванні. Крім того, після 2023 року значно розширився перелік поховань героїв, за посягання на які встановлюється відповідальність у ч. 2 ст. 297 КК України, проте у ч. 3 цієї ж статті цей перелік залишився без змін, що робить ч. 3 менш релевантною та актуальною у порівнянні з ч. 2 ст. 297 КК України. З огляду на вищезазначене, доцільно розглянути можливість виключення фрагменту з ч. 3 ст. 297 КК України, який дублює положення ч. 2 цієї ж кримінально-правової норми.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, має досить складну структуру, оскільки фактично охоплює два окремих види кримінально протиправних діянь: по-перше, дії, спрямовані проти могили, іншого місця поховання, тіла (останків, праху) померлого; по-друге, дії, що посягають на місця поховання героїв України різних історичних періодів. Крім того, частина перша аналізованої кримінально-правової норми передбачає два різновиди злочинної поведінки, які конкретизуються як окремі варіанти вчинення правопорушення: наруга над могилою та незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого; частина друга так само на два види (варіанти) злочинної поведінки – відповідно, осквернення або руйнування братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, поставленого на честь тих, хто боровся проти. Частиною третьою та четвертою передбачено кваліфіковані склади дій, регламентованих попередніми частинами цієї статті.

Наруга як термін у ст. 297 КК України, визначає злочинні дії і охоплює доволі широкий спектр дій, спрямованих на різні матеріальні об'єкти. Таким чином, кримінальна відповідальність може наставати лише за діяння, що

відповідають ознакам наруги над чітко визначеним колом спеціальних об'єктів – могилами, іншими місцями поховання, а також тілами померлих. Термін «наруга» не має легального визначення ані в Кримінальному кодексі України, ані в Законі України «Про поховання та похоронну справу». У КК України законодавець обмежується лише переліком об'єктів і способів вчинення відповідних протиправних дій, тоді як у статті 2 зазначеного Закону також відсутнє визначення поняття «наруга», проте подано опис можливих форм її прояву.

На наш погляд, поняття «наруги над могилою, іншим місцем поховання чи тілом померлого» [91] охоплює широкий спектр дій, які порушують усталені традиції, звичаї та порядок здійснення поховань, виражають зневагу до родинної або суспільної пам'яті про померлого, демонструють негативне ставлення до нього, а також можуть бути спрямовані на завдання моральної шкоди його близьким та рідним. Наруга над могилою чи іншим місцем поховання як активна дія – це самовільне створення написів, малюнків або інших зображень, пошкодження, розкопування, руйнування чи знищення кладовищеньських споруд, використання їх з непередбаченою законодавством метою, або інші подібні дії; наруга над тілом (останками, прахом) померлого як активна дія – ідеться про вчинення непристойних умисних дій щодо тіла померлого, зокрема знімання одягу, переміщення, розчленування, знищення, вчинення акту некрофілії, використання частин тіла в ритуальних або інших протиправних цілях, а також інших дій подібного характеру.

Що стосується незаконного заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом або предметами, розміщеними на могилі, в іншому місці поховання чи безпосередньо на тілі (останках, прахові) померлого, то під цим слід розуміти умисні дії, спрямовані на протиправне встановлення повного фізичного контролю над зазначеним майном, що належить іншій особі. Такі дії надають можливість особі використовувати зазначене майно та розпоряджатися ним на власний розсуд, у тому числі шляхом його переміщення, що фактично означає його протиправне

вилучення та привласнення. У контексті статті 297 Кримінального кодексу України прикладами таких діянь можуть слугувати викрадення тіла, останків або праху з метою вимагання викупу за їх повернення, демонтаж і реалізація огорож, надгробних пам'ятників, плит, вінків, квітів, лампад, розміщених на місці поховання, а також привласнення коштовних предметів, що є складовими елементами поховання.

Розглянувши різні підходи до тлумачення термінів, використовуваних у ч. 2 ст. 297 КК України, і беручи до уваги власні міркування, ми зробили висновок, що основними спільними характеристиками злочинного впливу на братську могилу чи могилу Невідомого солдата тощо в межах цієї статті КК України є: втрата ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події, обмеження їхнього використання та можливість відновлення. Спосіб незаконного впливу на ці споруди може бути будь-яким (механічним, фізичним, хімічним тощо) і не впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення. Виходячи з визначених критеріїв, ми можемо уніфікувати формулювання цих термінів і запропонувати власні визначення:

осквернення – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується паплюженням їх духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і неможливістю використання за призначеною метою;

руйнування – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується значною зворотною втратою ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і значним обмеженням використання за призначеною метою, з можливістю відновлення.

Вдосконалення термінологічної бази дозволить вирішити кілька проблем, пов'язаних із забезпеченням належного збереження місць

поховання осіб, які брали участь у боротьбі з нацизмом на території України під час Другої світової війни, а також тих, хто захищав незалежність, суверенітет і територіальну цілісність Української держави.

Три з чотирьох видів злочинних дій, перелічених у ст. 297 КК України (наруга, осквернення, руйнування), слід вважати завершеними з моменту їх вчинення. Так, наприклад, термін «руйнування» означає процес, що ще триває і спрямований на припинення існування могили або намогильної споруди, на відміну від терміну «зруйнування», який вказує на завершення цього процесу. Заволодіння ж, за своєю суттю, вимагає настання суспільно небезпечних наслідків. Отже, юридична структура складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, є формально-матеріальною. Наслідки кримінального правопорушення в диспозиції ст. 297 КК України позначені тими ж термінами, що й дії, і щодо поховань вони означають: наруга, заволодіння, осквернення, руйнування.

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ НАРУГИ НАД МОГИЛОЮ, ІНШИМ МІСЦЕМ ПОХОВАННЯ АБО НАД ТІЛОМ ПОМЕРЛОГО

3.1. Суб'єкт наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого

У кримінально-правовій теорії та відповідно до чинного законодавства (частина перша статті 18 Кримінального кодексу України), суб'єктом кримінального правопорушення визнається фізична осудна особа, яка досягла встановленого віку кримінальної відповідальності та вчинила кримінальне правопорушення. Аналіз наведеного визначення дає змогу виокремити загальні ознаки, яким повинен відповідати суб'єкт будь-якого кримінального правопорушення, у тому числі й при вчиненні наруги над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого. Зазначені ознаки класифікуються на обов'язкові та факультативні.

До обов'язкових ознак суб'єкта кримінального правопорушення належать, такі як фізична природа особи, її осудність, особисте вчинення нею суспільно небезпечного діяння, а також досягнення встановленого віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Факультативні ознаки охоплюють специфічні обставини, що обмежують коло можливих суб'єктів окремих кримінальних правопорушень і характеризують особу з огляду на її правовий статус, соціальні або професійні якості, а також особливості вчинюваних діянь. Зазначені обставини або прямо передбачені нормами Особливої частини Кримінального кодексу України, або безпосередньо впливають із їх змісту. На відміну від обов'язкових ознак, кількість факультативних ознак суб'єкта налічує кілька десятків і продовжує зростати, що зумовлено природним різноманіттям форм людської діяльності [111, с. 18].

Першою загальною ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є його фізична природа – суб'єктом може бути виключно фізична особа, тобто

людина. Згідно зі статтею 18 Кримінального кодексу України, суб'єктами кримінальних правопорушень, у тому числі й посягань проти моральності, можуть виступати громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, а також особи з подвійним громадянством. Юридичні особи – підприємства, установи, організації та інші суб'єкти господарювання – не можуть визнаватися суб'єктами злочину [82, с. 139].

Зазначимо, що питання щодо визнання юридичних осіб суб'єктами кримінального правопорушення набуло актуальності як у кримінально-правовій теорії, так і в практиці, оскільки, як слушно зауважено в літературі, «законодавець, сформувавши чітку систему юридичної відповідальності для таких суб'єктів, відмовився від найсуворішого та найбільш ефективного її виду – кримінальної» [128, с. 3].

Усталеною можна вважати думку про те, що юридичні особи не можуть нести кримінальну відповідальність через складність або неможливість визначення їх вини у вчиненні кримінального правопорушення, а також у зв'язку з відсутністю науково обґрунтованої та належно сформованої системи кримінально-правових санкцій, які могли б бути ефективно застосовані до юридичних осіб. Також зазначається, що «кримінальна відповідальність юридичних осіб суперечить принципу особистої винної відповідальності та принципу індивідуалізації юридичної відповідальності і покарання» [95, с. 42; 135, с. 62]. Водночас існує й альтернативна позиція, відповідно до якої воля може об'єктивуватися виключно через цілеспрямовані дії або бездіяльність, тобто лише через вчинок суб'єкта – як фізичної, так і юридичної особи – що є єдиною формою зовнішнього виявлення волі. Зазначається, що принцип індивідуалізації покарання зумовлює переважно технічну проблему – розподіл тягаря кримінальної відповідальності, оскільки притягнення до відповідальності юридичної особи не виключає одночасного застосування кримінальної відповідальності до фізичних осіб, причетних до вчинення правопорушення.

Це положення базується на принципі кримінального права про індивідуальну та винну відповідальність фізичної особи, відповідальні дії (або бездіяльність) якої становлять суспільну небезпеку, що, згідно з чинним кримінальним законодавством, не дозволяє поширити кримінальну відповідальність на юридичних осіб. Крім того, українське кримінальне законодавство ґрунтується на принципі суб'єктивного ставлення до вчиненого, що передбачає встановлення відповідальності з урахуванням психічного ставлення конкретної фізичної особи до власного діяння та його наслідків.

У законодавстві інших країн можна виокремити три домінантні моделі правової відповідальності юридичних осіб:

- традиційна модель, відповідно до якої юридична особа визнається окремим, самостійним суб'єктом злочину поряд із фізичною особою та може нести кримінальну відповідальність у визначених законом випадках (Австралія, Велика Британія, США, Франція);

- друга модель – модель похідної (вторинної) кримінальної відповідальності юридичних осіб – ґрунтується на принципі особистої вини фізичної особи. Відповідно до цієї моделі, якщо фізична особа вчиняє злочин в інтересах або від імені юридичної особи, то кримінальна відповідальність покладається як на саму фізичну особу, так і на юридичну особу як співвідповідального суб'єкта (Іспанія, Туреччина, Швейцарія);

- третя модель відповідальності юридичних осіб передбачає те, що згідно з якою юридична особа не визнається суб'єктом злочину, але може нести специфічну адміністративну (квазікримінальну) відповідальність за свою причетність до злочину, вчиненого фізичною особою (Італія, Німеччина, Швеція) [225, с. 145].

У частині другій статті 21 Кримінального кодексу Республіки Молдова закріплено, що юридична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за діяння, передбачене кримінальним законом, за наявності

однієї з таких умов: «юридична особа несе відповідальність за невиконання або неналежне виконання конкретних вимог закону, які встановлюють обов'язки або заборони щодо здійснення певної діяльності; юридична особа винна в здійсненні діяльності, яка не відповідає її установчим документам або заявленим цілям; діяння, що спричинило або створило реальну загрозу значної шкоди особі, суспільству або державі, було вчинене в інтересах цієї юридичної особи або санкціоноване, затверджене чи використане органом або особою, наділеною керівними функціями в цій юридичній особі» [89, с. 251].

Зазначена відповідальність встановлюється паралельно з кримінальною відповідальністю фізичних осіб – керівників або власників відповідних організацій – і передбачає застосування комбінованих санкцій, які поєднують кримінально-правові та адміністративні заходи впливу. Зокрема, йдеться про накладення штрафів, відкликання ліцензії (дозволу) на здійснення підприємницької діяльності, а також примусову ліквідацію юридичної особи [89, с. 252].

У Литовській Республіці юридичні особи визнаються суб'єктами кримінального правопорушення. Згідно зі статтею 20 Кримінального кодексу Литовської Республіки, юридична особа підлягає кримінальній відповідальності у випадках, передбачених нормами Особливої частини цього Кодексу, за злочинні дії фізичної особи, якщо такі дії були вчинені в інтересах або на користь юридичної особи, індивідуально чи за її дорученням. Водночас фізична особа повинна виконувати керівні функції в межах службових обов'язків, маючи право представляти юридичну особу, ухвалювати рішення від її імені або здійснювати контроль за її діяльністю [88, с. 12].

Юридична особа може бути притягнута до відповідальності також у випадку, якщо злочин було вчинено зазначеним вище співробітником або уповноваженим представником внаслідок неналежного нагляду чи контролю з боку самої юридичної особи. Частина четверта статті 20 Кримінального

кодексу Литовської Республіки закріплює положення про те, що притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності не виключає кримінальної відповідальності фізичної особи, яка вчинила, організувала, підбурювала або сприяла вчиненню злочинного діяння [88, с. 12].

Такий досвід свідчить, що визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальних правопорушень у найбільш чутливих сферах суспільних відносин сприяє оперативному та невідворотному притягненню до відповідальності за окремі категорії кримінально караних діянь. Проте на практиці, відповідно до чинного законодавства, більшість таких діянь кваліфікуються як адміністративні правопорушення і фактично залишаються без належного покарання.

На наше переконання, ідея притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності набуває популярності здебільшого через значну шкоду, яку їх незаконна діяльність завдає економіці, працівникам, громадській безпеці та порядку. Протиправні дії здійснюються не лише керівниками організацій, але й звичайними працівниками. Практика засвідчує, що застосування цивільно-правових санкцій є недостатньо суворим заходом впливу та не відображає повною мірою характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння [54, с. 151].

На думку О. О. Дудорова, «принцип персональної кримінальної відповідальності за умисне вчинення злочину є важливим здобутком цивілізації, від якого не слід відмовлятися, незважаючи на деякі міжнародно-правові рекомендації та неоднозначний зарубіжний досвід» [55, с. 133].

Застосування таких заходів до юридичних осіб, вважає А. М. Ященко, «означає діяльність суду з прийняття остаточного рішення щодо призначення кримінально-правових санкцій, таких як штраф, конфіскація майна або ліквідація. У процесі цієї діяльності суду доведеться вирішувати низку кримінально-правових питань, зокрема питання щодо індивідуалізації цих заходів кримінально-правового впливу» [235, с. 199].

Досвід ст. 96-3 КК України показує, що для забезпечення основних принципів кримінального права важливо, що це жодним чином не порушує ключовий принцип кримінально-правової доктрини, згідно з яким тільки фізична особа може виступати як суб'єкт кримінального правопорушення.

Відповідно, суб'єкт кримінального правопорушення – це фізична особа. Однак у випадках, коли кримінальне правопорушення, передбачене законом, вчиняється уповноваженою фізичною особою від імені юридичної особи та в її інтересах, до такої юридичної особи можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру.

Другим невід'ємним складником суб'єкта й важливою характеристикою суб'єкта кримінального правопорушення є осудність – здатність особи діяти свідомо й контролювати свою поведінку, обираючи певний варіант соціально значущої дії. Відповідно до частини 1 ст. 19 КК України, осудною визначено особу, яка при вчиненні діяння, що передбачене КК України, усвідомлювала свої дії (або бездіяльність) і могла керувати ними. Це визначення дозволяє виділити два важливі критерії осудності: «1) юридичний – здатність особи усвідомлювати фактичні ознаки свого діяння та його суспільну небезпечність, а також керувати ним; 2) медичний – психічне здоров'я особи на момент вчинення кримінального правопорушення. Особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, не могла усвідомлювати свої дії (або бездіяльність) або керувати ними через хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство або інший хворобливий стан психіки, визнається неосудною і не підлягає кримінальній відповідальності» [136, с. 76–77].

Аналізуючи поняття осудності в юридичній літературі, можна з упевненістю стверджувати, що осудність є однією з ключових властивостей людини. Порівняно з неосудністю, осудність є більш широким і змістовним поняттям, яке потребує подальшого дослідження та уточнення: «Осудною може бути не лише психічно здорова людина, а й особа з певними психічними розладами, якщо ці розлади не заважають їй усвідомлювати свої

дії та керувати ними в момент вчинення злочину. Це стосується таких психічних захворювань або розладів, які, згідно з літературою та судово-психіатричною і судово-слідчою практикою, не позбавляють особу здатності усвідомлювати свої злочинні дії і керувати ними» [136, с. 77–78].

У випадках, коли виникають сумніви щодо осудності суб'єкта, що вчинив суспільно небезпечне діяння, і його поведінка не контролюється ним самим, а реакція на зовнішні фактори є неправильною, ці сумніви повинні вирішуватися на користь цієї особи. У таких ситуаціях, для встановлення психічного стану особи на досудовому слідстві, обов'язково проводять судово-психіатричну експертизу відповідно до п. 3 ч. 2 с. 242 КПК України. Питання щодо осудності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, вирішується судом на підставі висновку судово-психіатричної експертизи, що має доказове значення у кримінальному провадженні [102].

У разі визнання особи осудною, необхідно довести усвідомленість її дій та здатність керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення, тобто її винність. Отже, не можна стверджувати про винність особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння, якщо під час досудового розслідування не було встановлено її осудності. Осудність є категорією, нерозривно пов'язаною з виною, і має принципове значення для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності як суб'єкта кримінального правопорушення. У цьому контексті йдеться про взаємозв'язок осудності та вини як ознак різних елементів загального складу кримінального правопорушення. Цей взаємозв'язок проявляється в тому, що як осудність, так і вина, будучи ознаками суб'єкта кримінального правопорушення та суб'єктивної сторони відповідно, характеризують психічну сторону особи, яка умисно або з необережності вчинила суспільно небезпечне діяння. Так, 23 серпня 2021 року громадянин А. разом зі своєю сестрою Т., перебуваючи у будинку розпивали алкогольні напої та в подальшому громадянин А. ліг спати, а прокинувшись, виявив Т. на підлозі в своїй кімнаті за без ознак життя.

Відразу після того, як громадянин А. переконався, що Т. мертва, у нього виник умісел на знищення трупа та слідів перебування останньої у своєму домі задля уникнення у майбутньому осуду з боку суспільства, а саме, осуду з приводу того, що смерть Т. є наслідком спільного надмірного вживання алкоголю у нього вдома, а також з метою уникнення процедурних моментів щодо виклику до себе у господарство представників правоохоронних органів задля вилучення трупа для подальшого його поховання [34].

Усвідомлюючи, що в таких випадках необхідно сповіщати про смерть людини відповідні державні органи, громадянин А., зневажаючи моральні засади суспільства в частині поваги до померлих, не повідомив правоохоронним органам, медичним працівникам та рідним про настання смерті Т., об'єктивно маючи для цього таку можливість, зневажаючи пам'ять померлої і в подальшому, демонструючи свою байдужість, з метою реалізації свого протиправного плану, громадянин А., діючи умисно, порушуючи ст.ст. 6, 26 Закону України «Про поховання та похоронну справу», якими передбачено право громадян на поховання їхнього тіла після смерті, зневажаючи моральні засади суспільства щодо поваги до померлих і їх права на поховання, вирішив сховати труп своєї сестри Т. З цією метою, громадянин А. виніс труп своєї сестри Т. з домоволодіння, і шляхом волочіння по присадибній ділянці кинув труп у криницю глибиною близько 3 метрів та засипав його ґрунтом. Обвинувачений А. повністю визнав себе винуватим у вчиненні зазначеного кримінального правопорушення і детально розповів про обставини заподіяного [34].

Таким чином, осудність є «позитивною характеристикою особи, типовим станом її психіки, який притаманний більшості людей і яка загалом презюмується» [82, с. 140]. Очевидним є те, що вимога осудності поширюється і на суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України.

Третьою обов'язковою ознакою суб'єкта будь-якого кримінального правопорушення є досягнення встановленого законом віку, з якого настає

кримінальна відповідальність. Цей аспект безпосередньо пов'язаний з осудністю, оскільки виступає своєрідним зв'язком між психічним здоров'ям особи та ступенем її соціалізації, що є передумовою осудності. Для суб'єкта, який вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ст. 297 КК України, законодавець не встановлює окремого вікового порогу, що свідчить про те, що загальний вік кримінальної відповідальності для цього кримінального правопорушення становить шістнадцять років. Це підтверджує судова практика. Так, 14 травня 2021 року В. спільно з Д. та К. прибули на центральний цвинтар смт Олександрівка Вознесенського району Миколаївської області. Перебуваючи на території цвинтаря В. спільно з Д. та К., підійшли до могили Ф. та порушили цілісність надгробної статуетки у вигляді кулі чорного кольору та надгробної вази для квітів, відокремивши вказані речі від надгробної плити могили. Після цього В., діючи спільно з Д. та К., які на той момент не досягли віку, із якого можливе настання кримінальної відповідальності за окремі кримінальні правопорушення, підійшли до місць поховання П. та Б. та, пошкодивши надгробні плити, відокремили від них керамічні статуетки у вигляді білих янголів [33].

Відповідно до ухвали Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 7 липня 2021 року щодо неповнолітньої Д. та малолітньої К., які не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність за окремі кримінальні правопорушення, були застосовані примусові заходи виховного характеру у формі застереження, а також обмеження дозвілля з установленням особливих вимог до їх поведінки, зокрема обов'язкового перебування у вечірній час доби – з 19:00 до 07:00 – у житлі, у якому мешкає кожна з них [33].

При визначенні покарання неповнолітньому обвинуваченому В., суд враховував характер та ступінь тяжкості вчиненого ним кримінального правопорушення, яке відповідно до ст. 12 КК України відноситься до категорії нетяжкого умисного злочину. Суд враховував умови життя неповнолітнього обвинуваченого В., який виховувався в неповній сім'ї з

матір'ю, а також його соціальне та матеріальне становище, стан здоров'я, рівень культури та освіти, його соціально-психологічні риси, при дослідженні яких з'ясовано, що неповнолітній обвинувачений В. повністю усвідомлював значення своїх умисних дій і повною мірою був зданий ними керувати.

Крім того суд враховує стать та вік неповнолітнього обвинуваченого В., який є учнем Вознесенського професійного ліцею, задовільно характеризуються за місцем проживання та навчання, є судимим. На момент вчинення ним даного кримінального правопорушення, він не знаходився на обліку в службі у справах дітей Олександрівської об'єднаної територіальної громади Вознесенського району Миколаївської області, а також в секторі ювенальної превенції Вознесенського РУП ГУНП в Миколаївській області, відносно нього не застосовувались примусові заходи виховного характеру. З урахуванням усіх обставин кримінального провадження, при призначенні покарання неповнолітньому обвинуваченому В. суд, поряд із загальними засадами призначення покарання, передбаченими статтями 65 та 67 Кримінального кодексу України, враховував також умови його життя та виховання, вплив дорослих на формування його поведінки, рівень психоемоційного розвитку та інші індивідуальні особливості. Крім того, при ухваленні рішення щодо виду та міри покарання суд узяв до уваги висновки досудової доповіді органу пробації, в якому зазначалося, що з огляду на характеристику особистості В., його спосіб життя, історію правопорушень, а також низький ризик повторного вчинення кримінального правопорушення, його виправлення можливе без застосування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, і такий підхід не становитиме суттєвої загрози для суспільства. На думку органу пробації, виконання покарання в межах громади є можливим за умови встановлення належного нагляду та застосування комплексу соціально-виховних заходів, які є необхідними для виправлення особи та запобігання повторному вчиненню кримінальних правопорушень [33]. Вирок певним чином підтверджує той факт, що

категорія віку, яка характеризує суб'єкта кримінального правопорушення, є формальною ознакою, яка визначається фактом досягнення віку, встановленого законом для настання кримінальної відповідальності. Це може викликати певні претензії до кримінального законодавства через одностороннє врахування принципу гуманізму, коли це стосовно обвинувачуваного, а не потерпілого. Крім того, можна сумніватися в справедливості закону й гуманності цієї норми щодо осіб, які здатні до самоконтролю в сенсі суб'єкта кримінального правопорушення, але не досягли віку, визначеного кримінальним законом.

Поняття «вік кримінальної відповідальності» у спеціалізованій юридичній літературі подається по-різному. Чинний кримінальний закон використовує формулювання «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» (статті 18, 22 КК України). В інших джерелах зустрічаються інші терміни: «вік особи, що вчинила злочин», «вік суб'єктивного ставлення», «вік кримінальної відповідальності» [70, с. 214; 82, с. 141; 218, с. 109]. Українські правники погоджуються, що доктринальне поняття «вік настання кримінальної відповідальності» точно відповідає змісту цього терміну [204, с. 182]. Слід наголосити, що в усіх випадках йдеться саме про офіційно підтверджений («паспортний») вік особи, з досягненням якого закон пов'язує можливість притягнення до кримінальної відповідальності.

Досягнення особою встановленого законом віку є обов'язковою передумовою для можливості притягнення її до кримінальної відповідальності. Визначаючи вік кримінальної відповідальності, законодавець враховує наукові дані з галузей медицини, психології, педагогіки та інших дисциплін, орієнтуючись на загальноприйняті стандарти розвитку та соціалізації підлітків на різних етапах їхнього формування. Вік визначається як «періоди розвитку людини, що характеризуються якісними змінами у фізичних і психічних процесах, які підпорядковуються певним закономірностям» [197, с. 671].

Не можна виключати ймовірності, що іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути суб'єктами таких діянь, як «наруга над могилою, іншим місцем поховання чи тілом померлого, незаконне заволодіння тілом померлого, урною з прахом або предметами, розміщеними на могилі, в іншому місці поховання чи безпосередньо на тілі померлого, а також осквернення або знищення братської могили чи могили Невідомого солдата» [91].

Згідно з частиною першою статті 6 Кримінального кодексу України, особи, які вчинили злочин на території України, підлягають кримінальній відповідальності відповідно до положень цього Кодексу. Це стосується громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства та осіб з подвійним громадянством.

Таким чином, якщо громадянин України вчинить кримінальне правопорушення проти місць поховання та померлих на території України, то буде нести кримінальну відповідальність за відповідною статтею КК України. Аналогічно, іноземні громадяни, які не мають імунітету, та особи без громадянства, якщо вони вчинять такі кримінальні правопорушення на території України, будуть притягнуті до кримінальної відповідальності.

Відповідно до частини четвертої статті 6 Кримінального кодексу України, питання про притягнення до кримінальної відповідальності дипломатичних представників іноземних держав та інших осіб, які згідно із законодавством України та міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, не підлягають юрисдикції українських судів у кримінальних справах, у разі вчинення ними злочину на території України вирішується дипломатичним шляхом.

Крім того, згідно з частиною першою статті 7 Кримінального кодексу України, громадяни України, а також особи без громадянства, які постійно проживають на її території, підлягають кримінальній відповідальності за положеннями цього Кодексу у разі вчинення кримінального правопорушення

за межами України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України.

У разі, якщо такі особи вже притягалися до кримінальної відповідальності за межами України за вчинення відповідного кримінального правопорушення, вони не можуть бути повторно притягнуті до відповідальності за той самий злочин на території України. Це узгоджується з положеннями частини другої статті 7 Кримінального кодексу України та частини першої статті 61 Конституції України, яка проголошує: «ніхто не може бути двічі притягнутий до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення» [68, с. 120]. Доцільно приділити окрему увагу кримінальній відповідальності за посягання на місця поховань та тіла померлих, учинені групою осіб за попередньою змовою. Ст. 297 КК України у ч. 3 містить таку кваліфікуючу ознаку, пов'язану з додатковою характеристикою с суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого цією нормою. Необхідність такої кваліфікуючої ознаки для ст. 297 КК України підтверджується випадками вчинення злочинних дій щодо місць поховань з судової практики. Так, 11 травня 2020 року П., за попередньою змовою із Н., перебуваючи на центральному цвинтарі, який розташований в с. Пирого, Глобинського району, Полтавської області, з метою незаконного заволодіння металевими виробами, діючи умисно, нехтуючи моральними засадами суспільства в частині поваги до місць поховання померлих, грубо порушуючи суспільні відносини, які забезпечують моральні засади суспільства, принципи загальнолюдської етики, усталені традиції та релігійні норми, пов'язані з похованням померлих, усвідомлюючи протиправний характер своїх дій, таємно, з корисливих мотивів, демонтували металеві підкладки, які були встановлені під надмогильним пам'ятником та плитою померлого О., померлої Ю., тим самим вчинили наругу над вказаними могилами [36].

Очевидно, що винні особи діяли спільно за попередньою змовою.

Згідно з частиною третьою статті 28 Кримінального кодексу України, кримінальне правопорушення визнається вчиненим групою осіб за попередньою змовою, якщо двоє або більше осіб заздалегідь домовилися про спільне вчинення цього правопорушення. М. І. Мельник вважає, що «попередня змова означає досягнення згоди щодо вчинення злочину до моменту виконання його об'єктивної сторони. Таким чином, така домовленість можлива як на етапі підготовки до злочину, так і під час замаху на нього. Домовленість має включати узгодження об'єкта злочину, його характеру, місця, часу, способу вчинення та розподілу функцій. Учасники такої групи діють як співвиконавці, при цьому можливий розподіл функцій, коли кожен співучасник виконує певну роль» [136, с. 99].

Ця точка зору є досить поширеною серед вчених-правників. Зокрема, таку позицію підтримують П. С. Матишевський, Д. П. Альошин та інші [124, с. 129; 3, с. 9]. Автор монографії «Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України» Р. С. Орловський також дотримується подібної думки [140, с. 306]. Варто зазначити, що деякі правники, як теоретично, так і практично, іноді доволі широко інтепретують поняття «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб», о співучасті осіб, які, не беручи безпосередньої участі у вчиненні кримінального правопорушення, сприяли його здійсненню шляхом усунення перешкод для співвиконавців або шляхом попередньої обіцянки реалізувати майно, здобуте злочинним шляхом. Водночас ототожнення дій, які за своєю правовою природою становлять пособництво у вчиненні кримінального правопорушення, зі співвиконавством є методологічно та юридично необґрунтованим підходом до розмежування форм співучасті.

Закон не встановлює вимог щодо конкретної форми змови на вчинення наруги над могилою, іншим місцем поховання чи тілом померлого. Така змова може бути досягнута в будь-якій формі – усній, письмовій, шляхом конклюдентних дій або навіть за допомогою невербальних сигналів, зокрема погляду. Єдина вимога закону полягає в тому, що змова повинна відбутися

до початку вчинення незаконних дій щодо могили, іншого місця поховання або тіла померлого.

Вважаємо, що законодавець використовує слово «осіб» при визначенні поняття «вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб», на відміну від поняття «вчинення кримінального правопорушення групою осіб», для того, щоб підкреслити, що ця ознака може охоплювати як випадки співвиконавства за попередньою домовленістю, так і випадки співучасті з розподілом ролей, що є більш традиційним, вузьким трактуванням цієї ознаки. Пункт 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 року [169] є вирішальною, але водночас спірною позицією. У ній зазначено, що «умисне вбивство слід вважати вчиненим за попередньою змовою групою осіб (п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України) тоді, коли в позбавленні життя потерпілого брали участь декілька осіб (дві і більше), які заздалегідь домовилися про спільне його виконання» [169]. Хоча Пленум Верховного Суду України не вказує на участь кількох осіб щодо вчинення кримінального правопорушення, формулювання дає підстави вченим стверджувати, що «умисне вбивство може бути визнане вчиненим групою осіб за попередньою змовою лише у випадках співвиконавства» [234, с. 55]. У процесі тлумачення цієї ознаки вживається термін «співвиконавці», що дає підстави вищій судовій інстанції дійти висновку: під ознаку «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» слід відносити виключно випадки співвиконавства, здійсненого на основі попереднього порозуміння [140, с. 305]. Поняття вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб охоплює «як традиційну взаємодію між співвиконавцями, коли вони разом виконують злочинне діяння (або його частину), так і випадки, де між співвиконавцями існує розподіл ролей («технічний розподіл функцій»)» [63, с. 288]. Це дозволяє стверджувати, що ключовою ознакою всіх зазначених норм є наявність групового суб'єкта кримінального правопорушення. Ця ознака, перш за все, є підставою для

інтерпретації її як обставини, що обтяжує дії, передбачені ч. 3 ст. 297 КК України.

О. С. Сотула слушно зазначає, що поняття групового суб'єкта охоплює й випадки вчинення злочинів організованими групами або іншими видами злочинних об'єднань – із чим варто погодитися. Відтак згадування в окремих нормах кримінального законодавства інших форм групових суб'єктів не має самостійного значення для правової кваліфікації діяння. Як справедливо зауважує автор, «наявність групи сама по собі є обтяжуючою обставиною, а ознаки згуртованості та організованості цього групового суб'єкта можуть бути лише підставою для посилення покарання» [206, с. 280].

Отже, можна зробити висновок, що поняття «вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб» охоплює не лише співвиконавство, що ґрунтується на попередній домовленості, а й інші форми співучасті із розподілом функціональних ролей між учасниками. Визначальною ознакою цієї форми є наявність групового суб'єкта, що розглядається як обставина, яка обтяжує кримінальну відповідальність за діяння, передбачені статтею 297 Кримінального кодексу України. При цьому сам факт вчинення діяння у складі групи розглядається як обтяжуюча обставина, тоді як ступінь згуртованості та організованості учасників може слугувати підставою для подальшого посилення кримінальної відповідальності.

3.2. Суб'єктивна сторона наруши над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого

Відповідно до частини другої статті 2 Кримінального кодексу України, особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в установленому законом порядку та підтверджена обвинувальним вироком суду. Цей принцип також закріплено в статті 62 Конституції України [68, с. 123]. З іншого боку, законодавець у ч. 1 ст. 11 КК України

вказує, що «злочин є суспільно небезпечним винним діянням (дія чи бездіяльність), передбаченим цим Кодексом, яке вчиняє суб'єкт злочину. Таким чином, вина не лише є основним елементом суб'єктивної сторони складу злочину, але й становить підставу для кримінальної відповідальності та покарання винної особи» [229, с. 266].

Юридична література зазначає: «вчення про винуватість і його глибина є своєрідним барометром кримінального права, що найкраще відображає його культурний рівень» [6, с. 140; 20, с. 71].

Проблема встановлення винуватості або невинуватості особи безпосередньо пов'язана з внутрішньою стороною кримінального правопорушення, зокрема з суб'єктивною стороною. Вона «відображає психічну діяльність особи, її ставлення свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння і його наслідків» [231, с. 152]. В даний час закон про кримінальну відповідальність надає визначення вини як «психічного ставлення особи до дій або бездіяльності, передбачених Кримінальним кодексом, та їх наслідків, виражене у формі умислу або необережності» (ст. 23 КК України). Проте мотив і мета не мають законодавчого визначення.

На додаток до класичного підходу, відповідно до якого суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення розглядається як внутрішнє (психічне) ставлення особи до вчиненого діяння, існує також «концепція про уявну універсальність суб'єктивної сторони злочину. Ця концепція ототожнює суб'єктивну сторону з сукупністю об'єктивно-суб'єктивних обставин, що визначають негативне ставлення особи до суспільних цінностей» [210, с. 160–163]. Незважаючи на те, що суб'єктивна сторона злочину є проявом психічної, нематеріальної діяльності особи, вона має розглядатися як факт об'єктивної реальності. Це обґрунтовується тим, що «психічна діяльність людини у контексті злочину, як і будь-якої свідомої поведінки, об'єктивується у її діях» [144, с. 128]. У криміналістичній літературі наголошується на неможливості дослідження дій чи бездіяльності особи без урахування її внутрішніх (суб'єктивних) чинників, адже сам термін

«діяння» передбачає наявність поведінки, зумовленої свідомістю та волею людини [233, с. 5]. У випадку злочинного діяння йдеться про «свавілля та нереальні мрії» [73, с. 296]. З погляду психології, жодна дія людини не здійснюється без свідомого наміру та цільової установки, отже, кожна дія є виявом її волі та перебуває під контролем свідомості. Відповідно, суб'єктивні ознаки кримінального правопорушення знаходять своє відображення у конкретних вчинках особи, які зовнішньо виступають як «об'єктивні, змістовні показники» [24, с. 11]. По суті, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення виражається сукупністю ознак, що визначають його психологічну природу та розкривають внутрішній зміст кримінально протиправного посягання. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення передбачає одну обов'язкову ознаку – вину, яка може виражатися у формі умислу або необережності, а також три факультативні ознаки: мотив, мету та емоційний стан особи на момент вчинення протиправного діяння. Хоча психічна діяльність людини охоплює значно ширший спектр проявів і не зводиться лише до зазначених елементів, у межах суб'єктивної сторони враховуються лише ті з них, що мають юридичне значення та є необхідними для належної правової оцінки і кваліфікації вчиненого [127, с. 263].

Як зазначає Є. Л. Стрельцов, при визначенні складу кримінального правопорушення не існує поділу на обов'язкові та факультативні ознаки. Усі ознаки, зазначені законодавцем як елементи конкретного складу кримінального правопорушення, повинні бути обов'язково встановлені. Відсутність окремих ознак суб'єктивної сторони може свідчити як про наявність іншого складу кримінального правопорушення, так і про відсутність складу кримінального правопорушення взагалі. Це положення повною мірою стосується і суб'єктивних ознак кримінального правопорушення. Так, зокрема, вбивство набуває кваліфікованого характеру у разі його вчинення з корисливих чи хуліганських мотивів. Водночас емоційний стан є обов'язковою ознакою складу вбивства, вчиненого у стані

сильного душевного хвилювання, яке раптово виникло внаслідок протиправного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого [95, с. 10–11]. Загальноприйнятий поділ ознак суб'єктивної сторони на основні та факультативні є релевантним виключно для норм Загальної частини Кримінального кодексу. Що стосується Особливої частини, «всі ознаки, зазначені законодавцем у диспозиції кримінально-правової норми, повинні бути обов'язково встановлені. Наявність саме цих ознак дозволяє правильно кваліфікувати діяння. Відсутність таких ознак свідчить або про інший склад злочину, або про відсутність складу злочину взагалі. Зокрема, мотив, мета дій особи або її емоційний стан є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони конкретних складів злочинів, а їх відсутність не дозволяє кваліфікувати діяння відповідної особи» [18, с. 633].

Як вже вказувалося раніше, діяння, три з чотирьох видів дій, зазначених у ст. 297 КК України (наруга, осквернення, руйнування) вважаються закінченими з моменту початку виконання дій, які становлять об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, незалежно від характеру та обсягу завданої шкоди. Це свідчить про те, що наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого (за винятком випадків незаконного заволодіння тілом, урною з прахом або предметами, розташованими на/в могилі чи іншому місці поховання) здебільшого кваліфікується як кримінальне правопорушення з формальним складом. Згідно з усталеною позицією в теорії кримінального права, кримінальні правопорушення з формальним складом можуть бути вчинені виключно умисно. Оскільки законодавче визначення необережної форми вини зосереджене на суспільно небезпечних наслідках діяння, які не входять до об'єктивної сторони формальних складів кримінального правопорушення, вчинення таких правопорушень з необережності є неможливим. Отже, без перегляду теоретичного підходу та законодавчого визначення форм вини, існування необережного кримінального правопорушення з формальним

складом є неможливим, оскільки такі діяння за своєю природою можуть бути вчинені лише умисно.

Так само це стосується і злочинних дій, зазначених у ст. 297 КК України як «незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого», що очевидно, характеризується як корисливе кримінальне правопорушення, яке полягає у незаконному, безоплатному обертанні майна, що належить іншій особі, на користь винного чи третіх осіб: «Обертання як обов'язкова ознака об'єктивної сторони злочинів проти власності і передбачає активну дію. Це включає вилучення чужого майна з володіння, розпорядження або користування власника чи іншої уповноваженої особи на користь винного або інших осіб, що призводить до збагачення винного або інших осіб за рахунок цього майна» [83, с. 149]. Сам факт такого обертання свідчить про умисність таких дій. Заволодіння майном на місці поховання, так само як, наприклад, крадіжка, не може бути вчинене з необережності. Тому всі діяння, перераховані у ст. 297 КК України слід кваліфікувати як такі, що вчинені умисно. Розглянемо це питання детальніше.

З огляду на те, що «наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» [91] вважається кримінальним правопорушенням з умисною формою вини, варто зазначити, що «ст. 24 КК України визначає дві характерні ознаки умислу: інтелектуальну та вольову. Інтелектуальна ознака передбачає: 1) усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій (або бездіяльності); 2) передбачення їх суспільно небезпечних наслідків. Водночас вольова ознака означає, що суб'єкт злочину бажає настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій або свідомо їх допускає. Відповідно до поєднання в свідомості злочинця інтелектуальної та вольової ознак, умисел поділяється на два види: прямий і непрямий (евентуальний)» [25, с. 73].

Відповідно до частини другої статті 24 Кримінального кодексу України, умисел полягає в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачає можливість настання шкідливих наслідків і бажає їхнього настання. Відповідно до частини третьої цієї ж статті, при непрямому умислі особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачає можливість настання шкідливих наслідків і, хоча не бажає їх настання, свідомо їх допускає або ставиться до цього байдуже. До спільних рис як прямого, так і непрямого умислу належить усвідомлення особою своїх дій як суспільно небезпечного характеру дій, а також передбачення наслідків таких дій. Різниця між цими видами умислу полягає в тому, що «при прямому умислі особа бажає настання суспільно небезпечних наслідків, а при непрямому – не бажає, але свідомо допускає їх можливість. Усвідомлення небезпечного характеру діяння означає, що особа розуміє не лише фактичні обставини, які стосуються об'єкта і об'єктивної сторони складу злочину, але й його суспільну небезпечність» [25, с. 74].

У межах конструкції видів вини усвідомлення суспільної небезпеки передбачає, що винна особа розуміє як фактичний зміст свого посягання, так і його соціальну значущість. Це означає, що під час вчинення злочину її свідомість охоплює всі істотні обставини, зокрема середовище, місце, час, особу потерпілого та інші релевантні фактори. Винна особа усвідомлює, що протиправне посягання на об'єкт культурної спадщини є суспільно небезпечним, тобто таким, що завдає шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам. Це, однак, не означає, що особа повинна усвідомлювати абсолютно всі фактичні обставини вчиненого. Важливо, щоб її свідомість охоплювала основні, юридично значущі обставини, які мають істотне кримінально-правове значення для оцінки діяння. Усвідомлення суспільної небезпеки діяння зазвичай не включає як обов'язкову ознаку розуміння його протиправності [126, с. 103–118].

Передбачення як елемент умисної форми вини виражається у здатності особи прогнозувати розвиток подій і усвідомлювати, що внаслідок її суспільно небезпечних дій можуть настати наслідки, передбачені законом. У разі прямого умислу винний може передбачати як можливість, так і неминучість заподіяння шкоди. Під можливістю слід розуміти таку ситуацію, за якої вчинене діяння з високим ступенем ймовірності може спричинити суспільно небезпечні наслідки. У цьому випадку заподіяння шкоди є закономірним результатом, хоча й не єдиним можливим наслідком злочинної поведінки. «Неминучість заподіяння суспільно небезпечного наслідку, навпаки, означає, що в цій ситуації його настання є не тільки закономірним, але й єдино можливим результатом вчинення суспільно небезпечного діяння. Слід зазначити, що якщо винний передбачає неминучість настання наслідків, це свідчить лише про прямий умисел. Непрямий умисел та необережність у цьому випадку виключені, оскільки усвідомлення неминучості заподіяння шкоди свідчить про бажання настання суспільно небезпечного наслідку» [125, с. 199].

Вольовий аспект прямого умислу включає дві взаємопов'язані характеристики – бажання настання суспільно небезпечного наслідку та свідоме прагнення до його досягнення. «Бажання означає, що винний прагне досягти конкретного злочинного результату свого діяння, маючи намір спричинити саме ті наслідки, які передбачені нормою Особливої частини Кримінального кодексу. Прагнення як частина вольового елемента прямого умислу характеризується тим, що винний не лише вітає настання злочинного результату, але й докладає певних зусиль для його досягнення. Кваліфікація дій (або бездіяльності) винного при вчиненні злочинів з прямим умислом залежить від спрямованості його наміру. Якщо суб'єкт прагне до заподіяння певного суспільно небезпечного наслідку і цей наслідок настає, це вважається закінченим злочином. Якщо ж бажаний результат не настає з незалежних від винного причин, дії кваліфікуються як замах на злочин» [82, с. 157].

Судова практика демонструє, що дії осіб, які вчиняють правопорушення, передбачені ст. 297 КК України, мають умисний характер. Це стосується як «наруги над могилою, іншим місцем поховання, над тілом померлого» [91], так і незаконного заволодіння тілом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі тощо. Так, 12 жовтня 2019 року близько 17 години 00 хвилин громадянин О., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, знаходячись на території кладовища, яке розташоване неподалік від вулиці Шевченка в с. Крикливець Крижопільського району Вінницької області, які забезпечують загальноприйняті моральні норми та релігійні традиції щодо поховання померлих, із наміром зруйнувати надмогильні споруди, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер своїх дій і бажаючи їх вчинити, особа умисно, із застосуванням фізичної сили, зіштовхнула на землю надмогильні плити на місці поховання покійного Р., похованого 19 жовтня 1989 року, та покійної М., похованої 20 квітня 2002 року, чим вчинив наругу над могилою. Своїми умисними, протиправними діями громадянин О. завдав моральні страждання родичам покійних, порушив моральні засади суспільства у частині шанобливого ставлення до покійних, зневажив пам'ять померлих [26]. Або ж, таке. У на початку травня 2019 року громадянин В., перебуваючи на сільському кладовищі, керуючись корисливим мотивом, вирішив незаконно заволодіти металевою огорожею, яка знаходиться на могилі пам'ятника «Братської могили радянським воїнам», встановленого у місці поховання осіб, загиблих у роки Другої світової війни. Реалізуючи свій злочинний умисел, у невстановлений досудовим слідством час та день, перебуваючи на території кладовища, громадянин В., усвідомлюючи, що за його злочинними діями ніхто не спостерігає та він залишається непоміченим, керуючись корисливим мотивом, та використовуючи заздалегідь підготовлені обценьки, зняв із братської могили радянських воїнів, яка є пам'ятником історії Житомирського району та встановлена в 1960 році (серійний номер №442 від 29.09.1969 року) металевий цеп вартістю 412

гривень 13 копійок, в результаті незаконно заволодівши ним та розпорядився на власний розсуд, чим завдав Глибочанській сільській раді матеріальну шкоду на вище указану суму [31].

Обидві справи вказують на те, що особи, які вчинили кримінальне правопорушення, передбачене ст. 297 КК України, діяли з умислом. Це стосується як наруги над могилами (їх руйнування), так і незаконного заволодіння предметами, що знаходяться на могилі.

Сутність умислу у справах про «наругу над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого» [91], а також щодо незаконного заволодіння тілом або предметами, розміщеними на (у) могилі чи в іншому місці поховання, розкривається через сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують спрямованість дій винного. Ці характеристики відображаються у свідомості винного та мають значення для правової кваліфікації кримінального правопорушення. Інтелектуальний елемент умислу у випадках наруги над могилою, іншим місцем поховання, над тілом померлого, а також при незаконному заволодінні тілом або предметами, розташованими на (у) могилі чи в іншому місці поховання, передбачає усвідомлення особою об'єкта кримінального правопорушення, характеру своїх дій, їх суспільної небезпеки та протиправності. Вольова складова умислу виявляється в бажанні особи вчинити «наругу над могилою, іншим місцем поховання, тілом померлого або незаконно заволодіти тілом чи предметами, розташованими на (у) могилі або в іншому місці поховання» [91].

Отже, ст. 297 КК України охоплює лише умисні дії щодо місць поховання та тіла померлого, виключаючи необережну форму вини з переліку кримінальних правопорушень.

Мотив вчинення кримінального правопорушення є як усвідомленим, так і неусвідомленим внутрішнім спонуканням, яке спрямовує людину на вчинення діяння, передбаченого ст. 297 КК України. Сучасна психологія стверджує, що будь-яка усвідомлена поведінка людини, в тому числі й

кримінальна, є мотивованою і цілеспрямованою. Безмотивними можуть бути дії лише неосудних або малолітніх осіб, які не розуміють фактичного характеру своїх вчинків. Мотиви виникають з потреб, емоцій, почуттів тощо. Вони можуть бути благородними, такими як кохання, совість, співчуття, доброзичливість, щирість, душевність тощо, або неблагородними, такими як ненависть, помста, злість, корисливість, заздрість, презирство, тощо. Часто мотивами злочину є такі психологічні явища, як жорстокість та жадібність.

Мотив визнається обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину лише у випадках, коли він прямо передбачений у диспозиції відповідної кримінально-правової норми.

Існують різні підходи до класифікації мотивів, наприклад, за джерелами їх виникнення та особливостями відносин і інтересів, які вони відображають:

- мотиви, зумовлені особистими потребами та інтересами, а також викривленими соціальними відносинами з оточенням, зокрема корисливість, побутова помста, прагнення до особистої вигоди тощо.;
- мотиви, які не мають індивідуально-особистісного значення для винного та не пов'язані із задоволенням його власних потреб чи інтересів, зокрема хуліганські мотиви.;
- ситуаційні мотиви, зумовлені протиправною поведінкою потерпілого, які мають вимушений характер.

Мотиви вчинення наруги над могилою, іншим місцем поховання, тілом померлого або незаконного заволодіння тілом чи предметами, розміщеними на (у) могилі чи в іншому місці поховання, можуть бути різноманітними. Зокрема, частина третя статті 297 Кримінального кодексу України передбачає корисливі та хуліганські мотиви як кваліфікуючі ознаки.

Судова практика надає приклади вчинення наруги над могилою з помсти. Так, громадянин Т., 05 квітня 2021 року близько 21:00 год., маючи умисел на вчинення наруги над могилою, усвідомлюючи протиправність

своїх дій та бажаючи настання суспільно-небезпечних наслідків, з метою помсти громадянину Л., з яким у нього на протязі тривалого часу виникли та тривають особисті неприязні відносини, прибув на сільське кладовище, що розташоване на північній околиці с. Писанці Покровського району Дніпропетровської області. Потім підійшовши до могили, в якій поховано особу Х., що являється батьком громадянина Л., виявляючи неповагу щодо поховання померлих, умисно, повторно, посягаючи на моральні підвалини суспільства, взявши з собою цеглину, яку знайшов на вказаному кладовищі в с. Писанці і тримаючи її в правій руці, наніс не менше двох ударів по пам'ятнику з граніту сірого кольору, де похована особа Х., після чого вказаний пам'ятник взяв до рук та пошкодив його об надгробок вказаної могили, від чого пам'ятник повністю розпався на частини. Далі, громадянин Т., продовжуючи свої умисні, протиправні дії із вказаного місця поховання підняв руками гранітний хрест, який уже раніше ним був звалений на землю, та виніс за межі кладовища, де залишив на земельній ділянці на відстані приблизно 20-30 метрів від вказаного кладовища [30]. Помста – це дії, спрямовані на завдання шкоди з метою покарання однієї або кількох осіб у відповідь на реальну або уявлену образу, несправедливість або насильство, що раніше мали місце. Саме цим керувався громадянин Т., у якого з потерпілим були особисті неприязні стосунки.

Щодо корисливого мотиву, то у Словнику української мови користь визначається як «прагнення до власної вигоди, наживи» [200, с. 289].

Корисливий мотив завжди орієнтований на задоволення конкретної потреби, яка виступає його основою та визначальним формувальним чинником. Це може бути «як індивідуальна потреба та особистий інтерес, так і потреби та інтереси певних груп осіб (групові потреби та інтереси)» [65, с. 88]. К. В. Ілляшова вважає, що «потреба, яку винний прагне задовольнити, може бути як корисливою, так і не пов'язаною з отриманням матеріальних благ або уникненням майнових зобов'язань. Однак, задоволення цієї потреби

може вимагати посягання на власність, що не обов'язково свідчить про корисливу мотивацію його поведінки» [62, с. 23–25].

Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7 лютого 2003 року «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» містить юридичне розуміння користі. Відповідно до п. 10 цієї Постанови, «користь як мотив вчинення злочину означає, що основною причиною суспільно небезпечного діяння є прагнення отримати матеріальну вигоду або користь. Злочинець, здійснюючи кримінальне правопорушення, мав на меті отримати матеріальні блага для себе або інших осіб (наприклад, заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном тощо), отримати або зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат або обов'язків (наприклад, отримати спадщину, позбутися боргу, звільнитися від платежу тощо) або досягти іншої матеріальної вигоди» [169]. Користь при вчиненні наруги над могилою, іншим місцем поховання, а також над тілом (останками, прахом) померлого може проявлятися у різних формах. На підтвердження цього свідчить судова практика. Так, 01 листопада 2020 року, громадянин П., діючи умисно, маючи на меті корисливий мотив, перебуваючи на території Староревівського кладовища, шляхом вільного доступу, вчинив наругу над місцем поховання померлої Д., поєднану з незаконним заволодінням предметами, які перебували в місці поховання, виявляючи зневагу до пам'яті й праху похованої, застосовуючи кухонний ніж та металеву арматуру, які заздалегідь приніс із собою, викопав з-під стели могили металеві підпірки, які виніс з території цвинтаря. З викраденим з місця вчинення злочину зник, використавши його на власний розсуд [35]. Або інший випадок. Громадянин П., 27 березня 2021 року, приблизно о 13 години 00 хвилин, перебуваючи на місцевому кладовищі поблизу с. Іванчиці Луцького району Волинської області, діючи з прямим умислом, демонструючи своє неповажне ставлення до усталених у суспільстві норм моралі щодо поваги до небіжчиків і місць їх поховання, керуючись корисливим мотивом, реалізуючи свої корисливі наміри, спрямовані на

руйнування могили, демонтував дві алюмінієві труби довжиною близько 2 метрів 50 сантиметрів та одну алюмінієву трубу довжиною близько 1 метра діаметром 50 міліметрів, які слугували огорожею та знаходячись на могилі Р., незаконно заволодів ними та в подальшому реалізував, як металобрухт, за що отримав грошові кошти у сумі 300 гривень, чим спричинив потерпілому М. майнової шкоди на суму 1000 гривень [29].

У наведених випадках дії винних, що мали місце після вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, свідчать про наявність корисливого мотиву. Це свідчить про те, що винні прагнули отримати матеріальні блага для себе внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Хуліганські мотиви визначені в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» № 2 від 7 лютого 2003 р. [169] та Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хуліганство» № 10 від 22 грудня 2006 р. [170]. Ці постанови дають розуміння, що кримінальні правопорушення кваліфікуються як такі, що вчинені з хуліганських мотивів, коли особа вчиняє кримінальне правопорушення через явну неповагу до суспільства, ігноруючи загальнолюдські правила співжиття та моральні норми, або без видимої причини чи за незначним приводом.

І очевидно, що хуліганські мотиви зазвичай базуються на розгнущданому егоїзмі, озлобленості і незадоволеності, які можуть доходити до безпричинної злості та тупого відчаю. Це викликано явною невідповідністю між рівнем домагань особи і її реальними можливостями. Часто рівень домагань значно перевищує наявні можливості, що обумовлено не лише особистими характеристиками, але й об'єктивними умовами. Навіть занижений рівень домагань також може призводити до незадоволеності собою. Як приклад, 13 червня 2021 року Б. після вживання алкогольних напоїв, проходив по території кладовища та згідно зі ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» є місцем поховання, де у останнього

раптово виник умисел на пошкодження кам'яного надмогильного пам'ятника та дерев'яних столика та лавочки для відпочинку, які розташовані поряд з місцем поховання. Після чого, Б. перебуваючи в нетверезому стані, розуміючи, що його дії мають суспільно-небезпечні риси, усвідомлюючи суспільно-небезпечні наслідки цих дій та бажаючи їх настання, розуміючи, що своїми діями спричинить моральних страждань родичам померлої особи, порушуючи громадський порядок, безпричинно, діючи з хуліганських мотивів, які супроводжувались винятковим цинізмом та мають мотиви явної неповаги до суспільства, нехтуючи громадською моральністю у сфері шанобливого ставлення до померлих та місць їх поховання, а також честі і гідності померлих, демонструючи зневагу до місць поховання померлих, засовуючи фізичну силу своїх рук та ніг, наносячи ними хаотичні удари, пошкодив кам'яний надмогильний пам'ятник на могилі П., а також зруйнував дерев'яні столик та лавочку для відпочинку, які розташовані поряд з місцем поховання померлої особи. Таким чином, Б. вчинив наругу над вищевказаною могилою з хуліганських мотивів, що завдало шкоди моральним засадам суспільства, зокрема у частині вшанування пам'яті померлих та поваги до місць їх поховання, що також призвело до моральних страждань родичів померлої особи та завдання їм матеріальної шкоди [37].

Наприклад, 11 травня 2020 року громадянка К., перебуваючи біля меморіального комплексу «Падаючий воїн», присвяченого радянським та чехословацьким воїнам, загиблим під час штурму міста Біла Церква у січні 1944 року, поблизу якого розташовані шість братських могил і 28-метрова стела з вічним вогнем, свідомо вчинила дії, що суперечать нормам громадської моралі щодо вшанування пам'яті померлих. Усвідомлюючи протиправність та принизливий характер своїх дій, демонструючи зневажливе ставлення до пам'яті загиблих у роки Другої світової війни та використовуючи елемент надмогильної споруди не за призначенням, вона розпалила вогонь на частині скульптури для приготування їжі. Цим вона порушила суспільні уявлення про гідність померлих та вшанування місця їх

поховання. Свідок А., яка випадково проходила повз, зробила зауваження К. та зафіксувала подію на відео, яке згодом було оприлюднено в мережі Інтернет і викликало широкий громадський резонанс [32].

«Наруга над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого» [91] з хуліганських мотивів належить до агресивних типів злочинної поведінки. У цьому контексті варто звернути увагу на пропозицію О. М. Литвака щодо введення терміну «агресивна злочинність», який би об'єднав усі насильницькі правопорушення з іншими агресивними діями. Він поділяв агресію, як і будь-яку людську поведінку, на три типи: «1) вольова (діяльність); 2) імпульсивна; 3) звична» [115, с. 4]. На думку науковця, «імпульсивна агресія часто зустрічається в слідчій та судовій практиці, особливо коли злочин скоєно під впливом алкогольного сп'яніння, наркотичного збудження або психічних аномалій, що не виключають осудності. Отже, імпульсивні злочини суперечать найвищому рівню системи диспозицій, тобто усвідомленим уявленням людини про свою позицію щодо моралі, честі, гідності, а також загальнолюдським етичним та естетичним цінностям» [115, с. 5].

О. М. Бандурка пов'язує осквернення могили, іншого місця поховання або тіла померлого з вандалізмом і виділяє «чотири типи імпульсивних актів вандалізму, залежно від психічних станів правопорушників, що спричинили імпульсивну реакцію» [7, с. 128]. Імпульсивні акти вандалізму, як зазначає Бандурка, часто пов'язані з психічними станами, які знижують здатність до раціонального мислення. Це підтверджується численними дослідженнями, які показують, що алкоголь та наркотики значно впливають на поведінку людини, роблячи її більш агресивною та імпульсивною. Афективні дії також є важливим аспектом, оскільки сильні емоції можуть призвести до втрати самоконтролю. Це особливо актуально в сучасному суспільстві, де стрес і емоційне напруження часто досягають високих рівнів. Психічні розлади, що не виключають осудності, також заслуговують на увагу. Вони можуть бути причиною агресивної поведінки, але водночас такі люди все ще можуть

усвідомлювати свої дії і повинні нести відповідальність за них. Парадоксальні акти вандалізму є найбільш складними для розуміння та профілактики, оскільки вони не мають раціонального пояснення. Це може бути викликано різними психічними станами, які важко передбачити або контролювати [7, с. 128].

Враховуючи ці фактори, можна зробити висновок, що перебування правопорушника в одному з зазначених психічних станів дійсно може бути характерним для вчинення кримінального правопорушення з хуліганськими мотивами, передбаченого частиною 3 ст. 297 КК України.

На нашу думку, недостатньо дослідженим і належно не врахованим у правозастосовній практиці залишається важливий мотив вчинення «наруги над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого» [91] – мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Вітчизняна правоохоронна хроніка регулярно поповнюється випадками наруги над місцями поховання, пов'язаними з негативним ставленням до національної чи релігійної належності померлих. Так, у Прилуках у Чернігівській області невідомі осквернили єврейський цвинтар, розмалювавши могили свастикою, про що повідомило обласне управління прокуратури [137]. Або ж інший випадок, коли в Умані перед початком масового паломництва хасидів на могилу Цадика Нахмана невідомі осквернили розп'яття, встановлене на честь 1025-річчя Хрещення Русі, написами на івриті. Це викликало відповідну реакцію з боку місцевих жителів: «Це провокація з метою розпалити міжнаціональну ворожнечу», – наголосив член Уманського міського комітету партії ВО Свобода С. Яремчук [143].

Закон України № 1707-VI від 5 листопада 2009 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної ненависті» передбачав відповідні зміни до Кримінального кодексу України, спрямовані на

криміналізацію та посилення відповідальності за правопорушення, мотивовані расовою, національною або релігійною нетерпимістю [154].

У результаті прийняття зазначеного Закону України мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості був закріплений у Кримінальному кодексі України у двох формах. По-перше, як кваліфікуюча ознака у низці статей Особливої частини КК України. До числа кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, вчинених із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, належать діяння, передбачені статтями 115, 121, 122, 126 та 127 Кримінального кодексу України, це «порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань» (ст. 161 КК України), «ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію» (ст. 300 КК України). По-друге, мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості закріплений у Кримінальному кодексі України як обставина, що обтяжує кримінальну відповідальність (пункт 3 частини першої статті 67 КК України).

У першому випадку мотиви мають кваліфікуюче значення та впливають на юридичну оцінку діяння, тоді як у другому – розглядаються як обставина, що обтяжує покарання, впливаючи на його розмір і вид шляхом посилення кримінальної відповідальності. Для кваліфікації кримінального правопорушення за мотивами релігійної, расової чи національної нетерпимості достатньо встановити наявність хоча б однієї з відповідних ознак, що визначають характер прояву такої нетерпимості. Це свідчить про те, що для встановлення мотиву расової, національної чи релігійної нетерпимості не вимагається доведення наявності всіх трьох ознак одночасно – достатньо виявлення хоча б однієї з них. Відповідна термінологія є чіткою та зрозумілою, оскільки подібні формулювання використовуються, зокрема, у статті 37 Конституції України, яка забороняє діяльність організацій, що пропагують расову, національну або релігійну ворожнечу [67].

Розглянутий мотив визначається альтернативно перерахованими ознаками, що вказують на нетерпимість або ворожнечу. Ця нетерпимість чи ворожнеча можуть бути расового, національного або релігійного характеру і спрямовані на певну соціальну групу.

Мотиви расової, національної й релігійної нетерпимості розглядаються «як внутрішні спонукання, зумовлені певними потребами. Вони відображають прагнення винного показати свою перевагу та принизити потерпілого через його належність до іншої раси, нації чи релігії. Це ненависне ставлення має на меті приниження гідності потерпілого» [191, с. 87].

Українські дослідники вважають, що «расова, національна та релігійна нетерпимість може проявлятися у значному зростанні негативних настроїв серед певних верств населення, виражених у сильному почутті ворожнечі та зневаги до інших етнічних або расових груп чи релігійних спільнот, а також у приниженні позитивних рис тієї чи іншої нації порівняно з іншими» [136, с. 428].

За переконанням В. К. Грищука, «расова та національна ворожнеча ґрунтуються на антинаукових теоріях про нібито неповноцінність представників певної раси чи національності. Щодо релігійної ворожнечі, то вона виникає через помилкові уявлення про перевагу однієї релігії над іншою або однієї конфесії над іншою в межах того самого віросповідання» [136, с. 168–169].

А. В. Савченко вважає, за мотивом расової, національної чи релігійної нетерпимості слід кваліфікується тоді, коли «злочинець прагне підкреслити неповноцінність жертви через її приналежність до певної раси, національності чи релігійної групи. Це виявляється у його упередженому та ненависницькому ставленні до потерпілого. Висока суспільна небезпека такого злочину полягає не лише в посяганні, але й у порушенні рівності прав і свобод, гарантованих статтею 24 Конституції України, незалежно від раси, кольору шкіри, релігійних переконань, етнічного походження чи інших

ознак» [192, с. 175]. Учений вважає, що цей мотив може доповнюватися й іншими спонуканнями, такими як помста, користь або хуліганські мотиви, але при цьому «мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості повинен домінувати серед них. Головною спонуканням в цьому випадку є прагнення винної особи завдати шкоди потерпілому через його расову, національну приналежність або релігійні переконання, тим самим принизити честь і гідність конкретної раси, нації або конфесії. До цього також належить бажання спровокувати або розпалити національну, расову чи релігійну ворожнечу і ненависть, продемонструвати шовіністичний світогляд або ксенофобію щодо інших чи конкретних груп людей (наприклад, викликати загострення міжнаціональних чи міжконфесійних відносин, масові заворушення тощо). Це може бути також помста потерпілому за його незгоду підтримати націоналістичну або релігійну дискримінацію. Злочин, мотивований релігійною нетерпимістю, зазвичай передбачає міжособистісні неприязні стосунки, зумовлені непримиримістю до представників іншої конфесії. Релігійна ненависть може стати мотивом для вчинення злочину проти особи, яка не сповідує жодної релігії, а також проти атеїста» [192, с. 176].

Відсутність у статті 297 Кримінального кодексу України кваліфікуючої ознаки у вигляді мотиву расової, національної чи релігійної нетерпимості унеможлиблює належну правову кваліфікацію відповідних діянь і перешкоджає призначенню справедливого та пропорційного покарання. З урахуванням зростаючої кількості випадків наруги над місцями поховань, вчинених із зазначених мотивів, їх підвищеної суспільної небезпеки, а також потреби у диференціації кримінальної відповідальності та усуненні прогалин у законодавстві, вважаємо за доцільне доповнити статтю 297 КК України відповідною кваліфікуючою ознакою. Це дозволить забезпечити більш ефективну кримінально-правову охорону поховань та посилити запобігання злочинам на ґрунті ненависті.

Висновки до розділу 3

Отже, з урахуванням критеріїв, визначених законодавцем у межах правового інституту суб'єкта кримінального правопорушення, можна стверджувати, що суб'єктом злочину, передбаченого статтею 297 КК України («наруга над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого» [91]), є фізична осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, незалежно від громадянства – громадянин України, іноземний громадянин, особа без громадянства або з подвійним громадянством. Це відповідає тяжкості та суспільній небезпеці цього кримінального правопорушення.

Формулювання вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб, що міститься у частині третій статті 297 Кримінального кодексу України, охоплює як співвиконавство, вчинене на підставі попередньої домовленості, так і інші форми співучасті, зокрема із попереднім розподілом ролей між учасниками злочину. Ключовою ознакою цієї норми є наявність групового суб'єкта, що є обставиною, яка обтяжує відповідальність за дії, передбачені ст. 297 КК України. Наявність групи сама по собі є обтяжуючою обставиною, а ознаки згуртованості та організованості можуть лише посилити покарання.

За загальновизнаною позицією, «наруга над могилою чи іншим місцем поховання або над тілом померлого» [91] є кримінальним правопорушенням із формальним складом, що може бути вчинене виключно умисно. Без зміни теоретичного розуміння та законодавчого визначення форм вини, уявити необережне кримінальне правопорушення з формальним складом неможливо, оскільки законодавче визначення необережної вини зосереджене на суспільно небезпечних наслідках діяння, які не входять до структури об'єктивної сторони формальних складів кримінального правопорушення. Це стосується й злочинних діянь, передбачених у ст. 297 КК України як «незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці

поховання, на тілі (останках, прахові) померлого», які очевидно, характеризуються як умисне корисливе кримінальне правопорушення.

Сутність умислу визначається сукупністю об'єктивних і суб'єктивних характеристик, що стосуються осквернення могили, іншого місця поховання, тіла (останків, праху) померлого, а також незаконного заволодіння тілом, предметами, що перебувають на (в) могилі чи в іншому місці поховання. Ці характеристики відображаються у свідомості винного та мають значення для правової кваліфікації кримінального правопорушення. Інтелектуальна складова умислу при нарузі над могилою чи іншим місцем поховання або ж над тілом померлого, а також при незаконному заволодіння тілом, предметами, що перебувають на (в) могилі чи в іншому місці поховання включає усвідомлення об'єкта кримінального правопорушення, характеру дій, а також суспільної небезпеки і протиправності таких дій. Вольова складова полягає в бажанні здійснити наругу над могилою, іншим місцем поховання, над тілом померлого або незаконного заволодіти тілом, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання тощо.

Отже, ст. 297 КК України охоплює лише умисні дії щодо місць поховання та тіла померлого, виключаючи необережну форму вини з переліку кримінальних правопорушень.

Мотив «наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» [91] може бути будь-який, однак, при цьому ч. 3 ст. 297 передбачає в якості кваліфікуючих корисливі та хуліганські мотиви, що, на нашу думку, є цілком логічним та виваженим рішенням законодавця.

Відсутність кваліфікуючого мотиву релігійної, расової або ж національної нетерпимості у ст. 297 КК України не дозволяє належним чином кваліфікувати відповідні дії та призначати справедливе покарання. Тому, з огляду на поширеність випадків наруги над місцями поховань з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, їх підвищену суспільну небезпеку, необхідність диференціації відповідальності та заповнення прогалин у законодавстві, вважаємо за доцільне доповнити ст.

297 КК України цим мотивом як кваліфікуючою ознакою. Це дозволить забезпечити більш ефективну кримінально-правову охорону поховань та посилити запобігання злочинам на ґрунті такої нетерпимості.

РОЗДІЛ 4

ВІДМЕЖУВАННЯ НАРУГИ НАД МОГИЛОЮ, ІНШИМ МІСЦЕМ ПОХОВАННЯ АБО НАД ТІЛОМ ПОМЕРЛОГО ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У вітчизняному кримінальному праві доволі часто має місце випадки, коли дві чи більше норми регулюють однотипні правовідносини, або у випадках, коли на вчинене діяння може бути кваліфіковано одразу за декількома нормами. У результаті відбувається взаємне «нормування», що призводить до часткового дублювання норм права [220, с. 265]. Тут можна говорити про поєднання загальної та спеціальної норм, коли спеціальна норма кримінального права визначається як охоронна (заборонна) норма кримінального права, вона є похідною від загальної норми і відрізняється від неї через диференціацію правового регулювання з метою зміни меж регулювання окремих суспільних відносин, характер яких регулюється загальною нормою [195, с. 110]. Тобто спеціальна норма кримінального права є спеціальною нормою щодо більш широкого поняття – норми загально-охоронного кримінального права.

Для ст. 297 КК України загальною нормою є ст. 194 КК України («Умисне знищення або пошкодження майна»). І іншими спеціальними нормами, пов'язаними з ст. 194 КК України є ст. 178 КК України («Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків»), ст. 179 КК України («Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь»), ст. 298 КК України («Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини»).

Це дає змогу вважати норми, зазначені у названих статтях, спеціальними для загальної норми про знищення та пошкодження майна. Ця умова є підставою для їх визнання в юридичній літературі. Результати аналізу змісту опрацювання норм Особливої частини КК України свідчать

про те, що зазначені норми доцільно включати до складу спеціальних норм про знищення та пошкодження майна за такою ознакою як предмет кримінального правопорушення, що у свою чергу, визначає відповідний об'єкт кримінально-правової охорони.

Не можна не погодитися з думкою В. О. Навроцьким, що «будь-яка норма сама по собі не може бути загальною чи спеціальною. Вона конкурує з іншою нормою лише під час взаємодії між ними. Окрім генетичного зв'язку, спеціальна норма втрачає свої ознаки та функції звичайної норми кримінального права» [132, с. 290].

Крім того, йдеться про конкуренцію кількох спеціальних норм, наприклад між статтею 297 Кримінального кодексу України та іншими спеціальними нормами. Тут знову має сенс звернутися до позиції В. О. Навроцького, що конкуренція між кількома спеціальними нормами може бути описана як тип конкуренції кримінально-правових норм, за якого одне і те саме діяння одночасно підпадає під ознаки двох спеціальних норм, що походять із однієї загальної. Такі спеціальні норми не перебувають у співвідношенні підпорядкування ні за обсягом, ні за змістом, однак мають спільні ознаки, які можуть одночасно проявлятися у вчиненому правопорушенні [132, с. 292]. На думку дослідника, конкуренція кількох спеціальних норм має низку характерних ознак, зокрема:

- наявність прогалини в законодавстві, тобто відсутність норми, яка безпосередньо передбачає вчинене діяння, що одночасно підпадає під ознаки двох спеціальних норм;

- наявність усіх родових ознак конкуренції, оскільки конкуренція спеціальних норм як різновид конкуренції кримінально-правових норм має всі основні риси цього явища;

- охоплення діяння трьома нормами, коли вчинене охоплюється принаймні трьома кримінально-правовими нормами: однією загальною та двома спеціальними відсутність підпорядкування, адже основною специфічною ознакою цього виду конкуренції є те, що спеціальні норми,

виділені з однієї загальної, не підпорядковуються одна одній ні за об'ємом, ні за змістом;

- наявність спільних ознак у нормах, коли відповідні кримінально-правові положення містять однакові ознаки, що збігаються з характеристиками вчиненого суспільно небезпечного діяння.

Це зумовлює спільність обсягу правового регулювання та, як наслідок, породжує можливість виникнення конкуренції між такими нормами [132, с. 293–294].

Класифікація кримінальних правопорушень, за які відповідальність передбачена статтями 194 та 297 КК України, як варіанти знищення та пошкодження майна зумовлена, з одного боку, предметом кримінального правопорушення. Цей предмет характеризується, по-перше, ознаками, властивими чужому майну, що є об'єктом злочинних дій проти власності, а по-друге, спеціальними ознаками. З іншого боку, мова йде про очевидно різні суспільні відносини, які захищає кримінальне законодавство у зазначених випадках.

Зокрема, предметом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 194 Кримінального кодексу України, є майно, що може перебувати в державній, комунальній або приватній власності. Це майно може бути «як рухомим, так і нерухомим (будівлі, споруди, обладнання тощо), на відміну від викрадення, заволодіння та привласнення чужого майна» [93, с. 225]. Як правило, нерухоме майно, ліси та надра не можуть бути викрадені. Проте знищення або пошкодження таких об'єктів є цілком можливим. З іншого боку, «можна претендувати на право власності на майно, але саме це право не можна знищити чи пошкодити» [134, с. 567]. Майно як об'єкт кримінальному правопорушення повинно мати товарну або мінову вартість. У кримінальному правопорушенні, передбаченому ст. 194 КК України, об'єктом знищення чи пошкодження може бути лише чуже майно. Для кваліфікації діяння за цією статтею «не має значення, кому належить це майно і яка форма власності (державна, колективна, приватна тощо).

Знищення або пошкодження власного майна, включаючи майно, яке є спільною власністю винного та інших осіб, не утворює складу цього злочину» [134, с. 605].

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 194 Кримінального кодексу України, є право власності. Відтак предметом кримінальних правопорушень проти власності, що пов'язані зі знищенням або пошкодженням майна, може бути будь-яке майно, за винятком окремих його видів, щодо яких закон передбачає спеціальні ознаки знищення чи пошкодження. Це стосується, зокрема, статті 297 КК України, яка регламентує особливі випадки знищення або пошкодження майна, якщо об'єктом посягання виступають могила, інше місце поховання або тіло (останки) померлого. У цьому випадку, безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є система відносин та норм поведінки щодо місць поховання або тіл померлого, зокрема стосовно «проведення процедури поховання, а також належного ставлення до тіла (останків, праху) померлого та збереження місця поховання» [165].

Проте, у певних ситуаціях знищення або пошкодження такого повинно бути додатково кваліфіковане згідно зі статтею 194 КК України. Зокрема це стосується випадків, у яких наруга або осквернення місць поховання здійснюється через підпал, вибух або інший загально небезпечним спосіб, оскільки такий спосіб не включено до кваліфікуючих ознак осквернення могили, іншого місця поховання або над тіла померлого.

У питанні розмежування статей 297 та 178 Кримінального кодексу України як двох спеціальних кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за пошкодження окремих видів майна, слід звернути увагу на їх відмінності за характером безпосереднього об'єкта та предмета кримінального правопорушення.

У ч. 1 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зазначено, що «релігійні організації мають право засновувати та утримувати місця для богослужінь або релігійних зібрань, а також місця,

шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва), які є вільно доступними» [167]. У ч. 9 ст. 17 цього Закону передбачено заборону «самовільного захоплення культових будівель чи привласнення культового майна» [167].

Стаття 178 Кримінального кодексу України розміщена в розділі V Особливої частини КК України – «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого цією статтею, є конституційне право особи на свободу віросповідання, що охоплює право сповідувати будь-яку релігію, вільно здійснювати індивідуальні або колективні релігійні обряди, а також провадити релігійну діяльність, зокрема шляхом використання культових споруд і молитовних будинків. Право власності є обов'язковим додатковим об'єктом.

Релігійні будівлі та культові споруди – це архітектурні об'єкти, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб осіб. До них належать, зокрема, храми, собори, кафедральні церкви, костели, дзвіниці, монастирі, лаври, мечеті, синагоги, дацани, пагоди, гробниці, капища, дольмени, менгіри, молитовні будинки та інші архітектурні об'єкти культового призначення [17, с. 12]. О. В. Білаш висунув цікаву пропозицію, згідно з якою термін «культові будинки» є частиною ширшого поняття «релігійні споруди». На основі цього, він пропонує вилучити термін «культові будинки» з диспозиції ст. 178 КК України, підкріплюючи свою думку додатковими аргументами [17, с. 12]. Хоча ця пропозиція є дискусійною, вона має певну логіку.

Проблема полягає в тому, що серед українських науковців немає єдиного підходу до розуміння термінів «релігійна споруда» та «культовий будинок». Більшість авторів не розділяють ці поняття як окремі предмети кримінальних правопорушень проти свободи віросповідання, визначаючи їх як «будівлі релігійного (обрядового) призначення, зазвичай з внутрішніми

приміщеннями» [93, с. 189]. Так, А. П. Бабій фактично відтворив положення пункту 4 роз'яснення Вищого Арбітражного суду України «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [162], у якому визначено, «під культовими будинками та релігійними спорудами слід розуміти будь-які будинки і споруди, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян» [219, с. 357].

С. Я. Лихова запропонувала чітке розмежування між релігійними спорудами та культовими будинками. Вона визначає культові будинки як «різні типи будівель, приміщень та споруд, які спеціально призначені для проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній чи процесій, зокрема церкви, собори, костьоли, синагоги, мечеті тощо» [117, с. 311]. На додаток до цих культових споруд, С. Я. Лихова пропонує вважати релігійними установами також «архітектурні конструкції, зведені задля задоволення релігійних потреб людей у сповідунні або поширенні віри, наприклад, православні чи католицькі хрести, що були встановлені» [117, с. 311].

В. Маркін аргументує, що до культових будинків слід відносити «споруди, які мають внутрішні приміщення та спеціально призначені для задоволення релігійних (духовних) потреб людей, зокрема для проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій» [123, с. 199]. На думку вченого, термін «релігійна споруда» є ширшим і включає в себе «культовий будинок». Однак, у контексті кримінального права (оскільки ці терміни використовуються альтернативно в ст. 178 КК України), доцільно вважати релігійними спорудами «всі інші будівлі, окрім культових будинків, які також призначені для задоволення релігійних (духовних) потреб. Прикладами таких споруд можуть бути каплиці, жертovníки, статуї релігійних персонажів, таких як Діва Марія або Будда, а також релігійна символіка, наприклад, православні чи католицькі хрести» [123, с. 199].

Необхідно погодитися з Б. М. Одайником, який стверджує, що «приміщення, які не призначені спеціально для задоволення релігійних

потреб (такі як приватні будинки, квартири, будівлі підприємств, установ, організацій), не слід вважати культовими будинками чи релігійними спорудами, навіть якщо там проводяться релігійні обряди, церемонії чи процесії. Такі приміщення можуть стати предметом злочину, передбаченого ст. 178 КК України, лише після зміни їх цільового призначення, наприклад, коли житловий будинок переобладнується під молитовне приміщення» [138, с. 6].

Проблематика розмежування статей 178 та 297 КК України полягає в тому, що визначення релігійних споруд і культових будинків, запропоновані для характеристик кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, є прийнятними лише за умови, що ці об'єкти є місцями поховання.

На нашу думку, у випадку пошкодження або зруйнування релігійної споруди або культового будинку, які визнані місцями поховання, кваліфікація кримінального правопорушення повинна бути об'єднаною за статтями 178 та 297 КК України.

Кримінальне правопорушення, передбачений ст. 179 КК України, полягає в незаконному утриманні, оскверненні або знищенні релігійних святинь.

Основним безпосереднім об'єктом даного діяння є право на безперешкодне поклоніння святиням. Додатковими об'єктами є відносини власності (додатковий обов'язковий) та діяльність релігійних організацій (додатковий факультативний) [93, с. 191].

Загальноприйнято вважати, що релігійні святині є предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 179 КК України. Це можуть бути предмети або місця, що використовуються для релігійного поклоніння чи паломництва віруючих. Окрім широко відомих святинь, таких як Палестинські святині для християн або Мекка і Медина для мусульман, існують також святині регіонального або місцевого значення. Деякі об'єкти або місця можуть бути визнані релігійними святинями всіма або більшістю

представників певної релігії (наприклад, християн або мусульман), або ж мати значення для віруючих окремих конфесій чи напрямів певної релігії [134, с. 550–551].

Існує багато різних тлумачень цього визначення, кожне з яких підкреслює різні аспекти цього явища. Одним із найлаконічніших, але водночас найсуперечливіших визначень є підхід А. П. Бабія. Він стверджує, що релігійними святинами можна вважати об'єкти, «визнані такими відповідно до встановленого релігійною організацією порядку» [219, с. 358]. Це визначення є надто формалізованим і важко реалізованим у правозастосовній практиці, оскільки малоймовірно, що релігійні організації в Україні мають встановлений порядок для визнання об'єктів релігійними святинами [139, с. 130].

Не менш суперечливим є визначення, яке описує «релігійну святиню» як будівлю або інші матеріальні об'єкти, що шануються в певній релігії або релігійній організації, незалежно від того, чи є вони у державній, приватній чи релігійній власності, а також як місце поклоніння певної віри. Вказівка на форму власності навряд чи є важливою або визначальною характеристикою релігійної святині [93, с. 191].

Дуже змістовним і таким, що включає всі основні ознаки релігійних святинь, є визначення, запропоноване О. В. Білашом. Відповідно до його трактування, «релігійні святині – це предмети, об'єкти або території, пов'язані з певним культом, які, на думку віруючих, володіють унікальними надприродними (магічними) властивостями, що впливають на людину і природу. Завдяки цим властивостям вони отримують велике релігійне значення і стають об'єктами поклоніння та особливого шанування» [17, с. 12].

З'явилася тенденція класифікувати релігійні святині на дві категорії: реліквії та святі місця. Реліквії включають будь-які предмети, що мали зв'язок зі святими особами; у християнстві та буддизмі на їх шануванні робиться особливий наголос. Це можуть бути чудотворні ікони, наприклад,

зображення Діви Марії чи Ісуса Христа, святих; до предметів релігійного значення належать книги, манускрипти, останки та мощі святих, а також інші святині, зокрема чаша й посох Будди, слід стопи Богородиці в Почаївській лаврі. Отже, це переважно рухомі об'єкти, які мають не лише релігійну, але й історичну та культурну цінність. Святі місця, навпаки, це території або будівлі, які за релігійними переказами пов'язані з життям засновників релігій або окремих святих, а також з дивами. До святих місць належать як природні об'єкти – урочища, поляни, яри, печери, скелі, джерела, дерева, кургани, – так і архітектурні споруди, зокрема храми, каплиці, монастирісклепи, а також місця поховань, могили та інші культові простори [186, с. 298]. Святі місця є нерухомими об'єктами, які часто мають статус археологічних пам'яток, культурної спадщини або є місцями поховання визначних релігійних діячів.

Існує різниця між ст. 179 та ст. 297 КК України в об'єктивних ознаках. У ст. 297 злочинні дії полягають у нарузі над могилою, іншим місцем поховання, над тілом померлого, оскверненні або руйнуванні братської могили чи могили Невідомого солдата тощо. Водночас у статті 179 Кримінального кодексу України відповідні дії виражаються в незаконному утримуванні чи оскверненні або ж знищенні релігійних святинь.

Ст. 179 КК України має багато схожих рис зі ст. 178 КК України та ст. 298 КК України за об'єктивними критеріями. Отже, якщо релігійні святині є похованнями релігійних діячів, які стали об'єктом поклоніння для представників певних релігійних релігій чи культів, то злочинні дії, такі як наруга або осквернення, повинні кваліфікуватися за ст. 297 КК України.

Найбільш близькою до ст. 297 КК України є ст. 298 КК України, яка називається «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини».

Після прийняття нового КК України, українські науковці неодноразово намагалися точно визначити безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, зазначеного у ст. 298 КК України. Т. А. Гончар вказувала,

що об'єктом злочину, згаданого у статті 298 КК України, є «принципи духовного життя суспільства, громадський порядок та встановлені правила поведінки з культурними цінностями» [219, с. 613]. Це визначення стало початком еволюційного розвитку концепції об'єкта цього кримінального правопорушення.

Пізніше В. О. Навроцький справедливо наголосив, що окрім основного безпосереднього об'єкта, який він визначав як моральні засади суспільства щодо пам'яток культурної спадщини, необхідно також виділяти додатковий обов'язковий об'єкт – права власності [135, с. 699].

Проте, така точка зору не стала основною в теорії та практиці українського кримінального права. В. А. Ломако виділяє лише один безпосередній об'єкт для кримінального правопорушення, зазначеного у ст. 298 КК України. Цей об'єкт – це «суспільні відносини, що забезпечують встановлений порядок поведінки з пам'ятками історії, культури або археології, які сприяють формуванню національної самосвідомості народу та основних принципів морального та духовного життя суспільства» [93, с. 590–591]. Таке визначення основного безпосереднього об'єкта кримінально-правової норми можна вважати обґрунтованим, оскільки воно охоплює шкоду моральним засадам суспільства щодо ставлення до пам'яток культурної спадщини, порушення встановленого порядку поведінки з ними, а також негативний вплив на виховання людей у контексті загальнолюдських цінностей [96, с. 810].

Утім, більшість українських науковців схиляються до визнання двооб'єктної природи кримінально-правової норми, що передбачає відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, а також за їх знищення, руйнування чи пошкодження. Наприклад, Б. М. Одайник пропонує розглядати основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого статтею 298 Кримінального кодексу України, встановлений порядок поведінки з пам'ятками історії, культури або археології. Цей порядок має забезпечити збереження та

використання об'єктів культурної спадщини в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь, зокрема для їх духовного виховання» [138, с. 10–11]. Водночас дослідник акцентує увагу на значущості додаткового об'єкта – права власності на пам'ятки культурної спадщини, а також на рухомі предмети, що походять з об'єктів археологічної спадщини. Найбільш вдалим та таким, що відповідає сутності кримінально-правової норми, передбаченої ст. 298 КК України є, на нашу думку, визначення запропоноване К. В. Гуляков, який в якості основного безпосереднього об'єкту злочину, передбаченого ст. 298 КК України рекомендував вважати «сукупність принципів та норм поведінки людей по відношенню до об'єктів археологічної та культурної спадщини у питаннях запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання цих об'єктів. Додатковим обов'язковим об'єктом слід вважати відносини власності щодо об'єктів археологічної та культурної спадщини, чи їх частин та рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної та культурної спадщини» [51, с. 9].

Стаття 298 Кримінального кодексу України охоплює кілька видів культурної спадщини як предмета кримінального правопорушення. Зокрема, у частині першій ідеться про нерухомі археологічні об'єкти – місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі) та їхні частини, а також пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною. У частині другій статті 298 Кримінального кодексу України розглядаються об'єкти культурної спадщини та їхні складові, зокрема: споруди (витвори), визначні місця, комплекси (ансамблі), їх частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території або водні об'єкти (зокрема підводні культурні та археологічні об'єкти), інші природні чи створені людиною об'єкти. Частина третя статті 298 Кримінального кодексу України стосується пам'яток національного значення, що внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Такі об'єкти зберегли свою автентичність, мають суттєве значення для культурного розвитку держави, пов'язані з важливими історичними подіями,

релігійними віруваннями, життям і діяльністю видатних осіб, репрезентують шедеври архітектури, мистецтва або є унікальними пам'ятками зниклих цивілізацій і мистецьких стилів. Нарешті, частина четверта статті 298 Кримінального кодексу України акцентує увагу на рухомих предметах, що походять з археологічних об'єктів. Водночас чинне законодавство не містить чіткого визначення цієї категорії об'єктів культурної спадщини.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, що визначається ст. 298 КК України, насправді складається з двох окремих правопорушень. По-перше, ідеться про незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини; по-друге – про умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Частина перша статті 298 Кримінального кодексу України передбачає три альтернативні форми злочинної діяльності: проведення археологічних розвідок, здійснення розкопок, а також виконання інших земляних або підводних робіт на археологічних об'єктах. Водночас частина друга цієї ж статті також містить три альтернативні форми протиправної поведінки: знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх окремих частин.

Визначальною ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого статтею 298 Кримінального кодексу України, є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке, залежно від частини статті, може проявлятися у формі незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок або інших земляних чи підводних робіт (ч. 1), або ж у формі знищення, руйнування чи пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх окремих частин (ч. 2).

Аналіз положень статей 297 і 298 Кримінального кодексу України засвідчує, що у контексті співвідношення предметів кримінального правопорушення, передбачених частиною другою статті 297 та частиною другою статті 298 КК України, слід зазначити: частина друга статті 297 не охоплює діянь, спрямованих проти пам'яток, пов'язаних із давніми історичними подіями. Відповідно, за наявності інших обов'язкових ознак

складу злочину, такі дії підлягають кваліфікації за статтею 298 КК України. Наприклад, наруга над могилою або останками померлого корелює з руйнуванням або пошкодженням, передбаченим ч. 2 ст. 298 КК України, але з обов'язковою наявністю образливого ставлення, жорстокого знущання і демонстрації зневаги до могили або останків померлого. Це не охоплює дії, такі як незаконне проведення археологічних розвідок на старовинних могилах, які є об'єктами археологічної спадщини, оскільки вони мають інші мотиви та цілі і підпадають під ст. 298 КК України.

Це також стосується терміну «осквернення», визначеного ч. 2 ст. 297 КК України, оскільки цей термін охоплює дії, що здебільшого збігаються з поняттями «наруга» та «глум». Мова йде про порушення недоторканності місць пам'яті, глум над почуттями людей, суспільною оцінкою святості таких об'єктів та цінностями ідеалів, за які боролися і загинули люди. З діями, передбаченими ч. 2 ст. 298 КК України, «осквернення» співвідноситься так само, як і «наруга».

разі, якщо дії, передбачені статтею 297 Кримінального кодексу України, стосуються рухомих предметів – тіл (останків, праху) померлого, урн з прахом або предметів, розміщених на (у) могилі, в іншому місці поховання чи на самих тілах (останках, праху) – і ці об'єкти походять із давніх поховань, що мають статус об'єктів археологічної спадщини, зазначені дії підлягають кваліфікації за статтею 298 КК України та не потребують додаткової кваліфікації за статтею 297 КК України.

Висновки до розділу 4

Таким чином, дослідження наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого у порівнянні з іншими суміжними, подібними кримінальними правопорушеннями виявив, що основні відмінності між ст. 297 КК України та іншими діями, передбаченими статтями 194, 178, 179, 298 КК України, полягають у різниці об'єктів,

предметів кримінального правопорушення, змісту та деяких особливостях об'єктивних і суб'єктивних ознак цих кримінальних правопорушень.

Спеціальна кримінально-правова норма є окремим видом норми у порівнянні із ширшою загальною нормою кримінального права. У випадку ст. 297 КК України, такою загальною нормою є ст. 194 КК України (Умисне знищення або пошкодження майна), яка виступає як загальна, тоді як спеціальними щодо неї є ст. 178 КК України (Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків), ст. 179 КК України (Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь), ст. 297 КК України (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини).

Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 194 КК України, має за безпосередній об'єкт право власності, і предметом кримінальних правопорушень проти власності, пов'язаних зі знищенням чи пошкодженням майна, може бути будь-яке майно, окрім визначених видів, знищення або пошкодження яких кваліфікується законом як спеціальний вид знищення або пошкодження чужого майна. Це стосується ст. 297 КК України, яка визначає спеціальний вид знищення або пошкодження майна, коли предметом кримінального правопорушення є могила, інші місця поховання або тіло померлого.

Проте, за певних умов знищення чи пошкодження могили або іншого місця поховання може додатково кваліфікуватися за ст. 194 КК України. Наприклад, це може статися у випадку знищення, руйнування або пошкодження поховань шляхом підпалу, вибуху чи іншим загально небезпечним способом, оскільки такий спосіб не передбачений як кваліфікуюча ознака наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.

Виникає проблема з розмежуванням статей 178 та 298 КК України, оскільки ознаки кримінального правопорушення, передбачені ст. 297 КК України, можна застосувати до релігійних споруд за умови, що ці об'єкти є

похованнями, наприклад, видатних релігійних діячів, які є об'єктами поклоніння. На нашу думку, якщо релігійна споруда, яка є похованням певної особи пошкоджена або зруйнована, кримінальне правопорушення слід кваліфікувати за сукупністю статей 178 та 297 КК України.

Ст. 179 КК України має багато спільного зі статтями 178 та 297 КК України з точки зору об'єктивних ознак. Тому, якщо релігійна святиня одночасно є похованням певної особи, то суспільно небезпечні дії, такі як осквернення (пошкодження) і знищення такої реліквії, мають бути кваліфіковані за сукупністю зі ст. 297 КК України.

Аналіз положень статей 297 та 298 КК України довів, що відносно співвідношення предметів кримінального правопорушення в ч. 2 ст. 297 КК України та ч. 2 ст. 298 КК України, то ч. 2 ст. 297 КК України не охоплює діяння, вчинені стосовно пам'яток, пов'язаних із давніми історичними подіями. Такі дії, за наявності інших обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення, варто кваліфікувати за ст. 298 КК України. Наприклад, наруга над могилою або останками померлого корелює з руйнуванням або пошкодженням, передбаченим ч. 2 ст. 298 КК України, але з обов'язковою наявністю образливого ставлення, жорстокого знущання і демонстрації зневаги до могили або останків померлого. Це не охоплює дії, такі як незаконне проведення археологічних розвідок на старовинних могилах, які є об'єктами археологічної спадщини, оскільки вони мають інші мотиви та цілі і підпадають під ст. 298 КК України.

Це також стосується терміну «осквернення», визначеного ч. 2 ст. 297 КК України, оскільки цей термін охоплює дії, що здебільшого збігаються з поняттями «наруга» та «глум». Мова йде про порушення недоторканності місць пам'яті, глум над почуттями людей, суспільною оцінкою святості таких об'єктів та цінностями ідеалів, за які боролися і загинули люди. З діями, передбаченими ч. 2 ст. 298 КК України, «осквернення» співвідноситься так само, як і «наруга».

Якщо розглядати дії, передбачені ст. 297 КК України стосовно рухомих предметів – тіл (останків, праху) померлого, урн з прахом, предметів, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання або на тілах (останках, прахові) померлого, що походять із давніх поховань, які є об'єктами археологічної спадщини, такі дії кваліфікуються за ст. 298 КК України не підлягають додатковій кваліфікації за статтею 297 Кримінального кодексу України.

ВИСНОВКИ

Комплексне кримінально-правове дослідження проблем наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого дає можливість сформулювати такі висновки:

1. Законодавство про наругу над могилами на території України пройшло довгий і складний шлях розвитку, починаючи з часів Київської Русі до сучасності, і відображає різні етапи історичного, соціального, політичного та культурного розвитку країни. У цьому роботі розглянуто основні етапи формування та розвитку законодавства про наругу над могилами в Україні, проаналізовано ключові законодавчі акти та зміни, що відбувалися протягом століть.

I етап (XI-XVII століття) – давньоруський. Перші норми щодо наруги над могилами з'явилися в «Руській Правді» – основному джерелі правових, соціальних та економічних відносин у Київській Русі. Цей документ поєднував місцеві звичаї, традиції та візантійське право. Християнізація Русі суттєво вплинула на формування цих норм, оскільки релігійний світогляд змінився від язичництва до православ'я. Законодавство того часу розглядало наругу над могилами як великий гріх і злочин, що порушує священний спокій предків.

Після втрати Київською Руссю політичної самостійності українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського, у межах якого основним джерелом права слугував Литовський Статут у редакціях 1529, 1566 та 1588 років. Литовський Статут містив норми, які регулювали покарання за святотатство та грабіж мертвих тіл. Також у Польсько-Литовському князівстві діяли норми, що передбачали покарання за осквернення єврейських кладовищ, як це зазначено в Статуті Казімежа III від 1367 року.

II етап (XVII століття – 1917 рік) – імперський. Звільнення від польсько-шляхетського панування українських земель і подальший перехід

під владу Московії вимагали значних змін в законодавстві. У 1743 році був завершений проект збірника законів «Права, по которым судится малороссийский народ». У Російській імперії Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року та Кримінальне уложення 1903 року передбачали покарання за розкопування могил та грабіж мертвих тіл.

ІІІ етап (1917-1991 роки) – радянський. Після 1917 року кримінально-правові норми щодо наруги над могилами не знайшли свого відображення в законодавстві СРСР, що було пов'язано з політикою відокремлення держави від церкви. Проте у 1960 році Кримінальний кодекс УРСР включив статтю 212, яка передбачала відповідальність за глум над могилою.

ІV етап (1991 рік – до сьогодні) – сучасний, часів незалежності України. Прийняття нового Кримінального кодексу України у 2001 році включало статтю 297, яка передбачала відповідальність за наругу над могилою, викрадення предметів з могили або тіла померлого. Протягом 2009-2019 років до цієї статті вносилися зміни, спрямовані на уточнення та розширення відповідальності за такі дії.

У законодавчій практиці було висунуто чимало законопроектів, спрямованих на посилення відповідальності за наругу над могилами учасників боротьби за незалежність України, а також жертв репресій і геноциду. Втім, не всі з них були ухвалені, що пояснюється, зокрема, недостатнім обґрунтуванням положень окремих ініціатив та наявністю потенційних правових колізій.

Прийняті зміни до ст. 297 КК України передбачали зростання відповідальності за осквернення пам'ятників, споруджених у пам'ять про борців проти нацизму, учасників АТО та інших категорій. Так, у 2014 році був прийнятий закон, який встановлював відповідальність за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять про радянських воїнів-визволителів та учасників партизанського руху. У 2019 році до цієї статті були внесені зміни, які включали захист пам'ятників борців за незалежність

України у XX столітті, учасників Революції Гідності та захисників суверенітету України.

Отже, сучасне законодавство враховує нові виклики, пов'язані з політичними, національними та релігійними мотивами кримінальних правопорушень. Прийняті зміни спрямовані на посилення відповідальності за наругу над могилами та пам'ятниками, що відображає суспільну потребу в захисті моральних цінностей та пам'яті про загиблих. Однак, незважаючи на значний прогрес, залишається необхідність у подальшому вдосконаленні норм для забезпечення належного рівня охорони моральних цінностей в частині глибокого шанування пам'яті померлих та прагнення суспільства захистити місця поховань від осквернення та наруги, чіткого визначення термінів та об'єктів кримінально-правової охорони, що забезпечить ефективне правозастосування.

Компаративний аналіз кримінального законодавства різних країн романо-германської правової системи щодо наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого виявляє значну схожість у формулюванні норм, характері відповідальності та загальному принципі суворого покарання за такі діяння. Однак, є відмінності в деталях і техніко-юридичній конструкції відповідних кримінально-правових норм.

Кримінальні кодекси Німеччини, Австрії та Франції включають положення, які регулюють відповідальність за дії щодо тіла померлого та місця його поховання, а також за зневагу до пам'яті про нього. У Німеччині покарання передбачене за незаконне вилучення тіла померлого або його частин, а також за руйнування місця поховання та вчинення образливих дій. В Австрії відповідальність настає за вилучення тіла, його частин або попелу померлого з правомірного володіння, зловживання тілом, осквернення трупа або місць поховання. У Франції передбачена відповідальність за злочини проти недоторканності тіла померлого та осквернення могил, пам'ятників або гробниць.

Законодавство Польщі також містить два склади такого злочину: наруга над тілом померлого, людським прахом чи місцем поховання особи, і пограбування тіла, могили або ж іншого місця поховання померлого. Це підкреслює важливість громадського порядку, моральності та пошани до померлих.

Кримінальні кодекси Казахстану, Молдови та Таджикистану також передбачають відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого. У Казахстані законодавство включає кваліфікуючі ознаки, такі як вчинення злочину неодноразово, групою осіб або з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті. У Молдові передбачено покарання за наругу різними способами над могилою, пам'ятником або поховальною урною, а також за викрадення предметів з могили. У Таджикистані передбачені більш суворі покарання за діяння, вчинені з мотивів національної, расової, місцевої чи релігійної ненависті або ворожнечі.

Кримінальний кодекс Узбекистану містить статтю, яка передбачає відповідальність за наругу над могилою або трупом, а також вилучення предметів з могили. Використовується термін «вилучення», що підкреслює відсутність ознак розкрадання.

Кримінальний кодекс Литви містить три статті, що стосуються цієї тематики. Ст. 311 передбачає відповідальність за наругу над останками померлих, ст. 312 – за наругу над могилою, а ст. 313 – за глум над пам'яттю про померлого. Особливу увагу привертає стаття, яка передбачає відповідальність за розголошення хибних вигадок про померлого, здатних викликати зневагу людей.

Зважаючи на аналіз законодавства інших країн, можна зробити висновок, що кримінальне законодавство України також потребує вдосконалення для ефективнішого регулювання відповідальності за наругу над могилами чи іншим місцем поховання або над тілом померлого, зокрема, вчинення такого діяння через національну або расову чи релігійну ненависть.

Про це піде мова при дослідженні суб'єктивних ознак кримінального правопорушення, яке передбачене статтею 297 КК України.

Загалом проведений аналіз засвідчив доволі схожі підходи українських та європейських науковців-правників, що створює підґрунтя для подальшої ефективної адаптації українського кримінального законодавства до правової системи Європейського Союзу.

2. Видовим об'єктом злочину, передбаченого статтею 297 КК України (наруга над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого), виступає моральність, що слід розуміти як сукупність правил поведінки, сформованих у суспільстві на основі традиційних соціокультурних і духовних цінностей, моральних ідеалів та переконань.

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, що передбачене статтею 297 КК України, є суспільні відносини, які забезпечують повагу до гідності померлих осіб, включаючи їхні тіла, місця поховання та ритуальні предмети. Це визначення охоплює не лише традиційні моральні та етичні норми, але й враховує сучасні ритуальні практики. Повага до померлих є важливим аспектом суспільної моралі, що відображає рівень цивілізованості суспільства та сприяє збереженню соціальної гармонії. Порушення цих норм завдає моральної шкоди родичам та близьким померлих, моральному здоров'ю суспільства і може спричинити конфлікти на етнічному та релігійному ґрунті.

У разі самовільного пошкодження, розкопування, руйнування або іншого способу знищення кладовищеньських споруд, що призначені для здійснення обрядів поховання та вшанування пам'яті померлих (зокрема, надмогильних споруд, огорож, склепів, урн з прахом, могил чи інших місць поховання), а також у випадку незаконного заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом або предметами, що розміщені на (у) могилі, іншому місці поховання чи на тілі (останках, прахові) померлого, або вчинення діянь, передбачених частиною першою чи другою статті 297 КК

України з корисливих мотивів — додатковим безпосереднім об'єктом такого кримінального правопорушення виступають відносини власності.

Крім того, якщо кримінальне правопорушення вчинено із застосуванням насильства чи навіть погрозою застосування насильства, або якщо воно спричинило тяжкі наслідки (ч. 3, 4 ст. 297 КК України), то в такому разі додатковим безпосереднім об'єктом відповідного кримінального правопорушення виступає здоров'я людини.

Аналізуючи кримінальне правопорушення, передбачене ст. 297 КК України, можна зробити висновок, що в цій нормі можлива присутність такого учасника кримінального провадження як потерпілий, якими в цьому випадку можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Можна виділити дві групи потерпілих, залежно від відповідних предметів цього кримінального правопорушення: потерпілі, які є власниками територій, пов'язаних з місцями поховання; потерпілі, які є власниками пам'ятників, намогильних споруд та інших кладовищеньських будівель. Померлі люди, чиї тіла зазнали наруги, не вважаються потерпілими, а їхні останки є предметом кримінального правопорушення. Встановлення потерпілого не є обов'язковим для кваліфікації наруги над тілами померлих, але є важливим у випадках осквернення або руйнування місць поховання, намогильних споруд чи кладовищеньських будівель. У таких випадках потерпілими можуть бути близькі родичі померлих або організації, що є власниками та утримують чи обслуговують місця поховання.

З урахуванням аналізу тексту Закону України «Про поховання та похоронну справу» та власного бачення, можна стверджувати, що кримінально-правовий захист похоронної культури є необхідним інструментом для збереження соціальних відносин, які базуються на традиціях та звичаях вшанування пам'яті померлих. Законодавче визначення поняття «поховання» вимагає уточнень та розширення для врахування сучасних ритуальних практик, таких, наприклад, як розвіювання праху або зберігання урни вдома. Це допоможе уникнути правових колізій та

забезпечити належне виконання обрядових дій, що відповідають культурним та етичним нормам суспільства. Крім того, процес утримання місця поховання, який вказаний в цьому Законі як складова поховання, триває роками і навіть століттями, тому варто розглядати його окремо від самого ритуалу поховання, що дозволить більш адекватно регулювати ці відносини і забезпечити їх правовий захист.

Пропонуємо внести зміни до Закон України «Про поховання та похоронну справу». Так, назву статті 1 цього Закону слід змінити на «Поняття похоронної справи» та замість слів «Поховання – діяльність...» вставити «Похоронна справа – діяльність...». В ст. 2 цього Закону абзац «Поховання померлого» слід викласти в такій редакції: «Поховання померлого – це комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, розвіювання праху над визначеною територією, зберігання урни з прахом вдома або в іншому місці, спеціально не призначеному для зберігання такого роду предметів, а також облаштування місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству». Також ст. 2 цього Закону слід доповнити таким абзацем: «Утримання місця поховання – це комплекс заходів, спрямованих на підтримання належного стану та охорону місця поховання, яке включає регулярне прибирання, догляд за могильною спорудою, рослинністю та іншими елементами декору, відновлення та ремонт пошкоджених частин, а також забезпечення збереження та дотримання естетичних, культурних і релігійних норм, пов'язаних з місцем поховання. Ці заходи можуть здійснюватися як родичами померлого, так і спеціалізованими організаціями чи особами, уповноваженими відповідно до законодавства. Утримання місця поховання триває протягом тривалого часу, аж до повного зникнення матеріальних слідів поховання, і виходить за межі ритуалу поховання».

Пропонується внести зміни до Закону України «Про поховання та похоронну справу», щоб уточнити визначення намогильних споруд і

класифікацію будівель на кладовищах. Зокрема, намогильними спорудами слід вважати архітектурні чи скульптурні конструкції, що містять пам'ятні написи і встановлюються для вшанування пам'яті померлих. До таких споруд відносяться пам'ятники (надгробки) у вигляді стел, обелісків, плит, скульптур, хрестів, а також склепи, пантеони, мавзолеї з внутрішніми приміщеннями та інші стаціонарні елементи, наприклад, огорожі, квітники, столи та лавки.

Квіти, вінки, лампадки та інші предмети, залишені на похованнях, слід вважати предметами ритуальної належності, а не спорудами.

Також пропонується уточнити, що будівлі, призначені для організації поховань та утримання місць поховань, включають лише ті, що розташовані на території кладовищ і використовуються для проведення похоронних або поминальних церемоній, такі як каплиці, крематорії, зали для прощання та ритуальні зали. Інші будівлі на кладовищах, такі як адміністративні приміщення, охоронні будівлі, склади для зберігання інвентарю та магазини ритуальних товарів, не слід відносити до цієї категорії.

Не можуть бути предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, скелетовані, муміфіковані чи заспиртовані останки людини, які використовуються в музеях та навчальних закладах, оскільки вони служать освітнім та науковим цілям і втрачають свою ритуальну функцію, стаючи частиною матеріальної культури. Крім того, правове регулювання майнових відносин чітко визначає, що такі предмети можуть підпадати під захист як об'єкти власності. Відповідно до ст. 194 КК України, знищення або пошкодження майна класифікується як кримінальне правопорушення проти власності. Якщо ж такі останки мають історичну або культурну цінність, їх захист підпадає під ст. 298 КК України, яка передбачає за умисне знищення, руйнування чи пошкодження об'єктів, які належать до культурної спадщини.

Складним є питання щодо класифікації як тіл померлих трупів мертвонароджених дітей, викиднів та ембріонів, вилучених з утроби матері,

чий життя завершилися до їхнього повного вигнання або вилучення з організму матері. Такі організми завершили своє існування ще до народження, тому вони не можуть вважатися живими в юридичному розумінні, адже лише жива особа може померти. Вважаємо, що померлі в утробі матері заслуговують на шанобливе ставлення суспільства та повинні стати елементом похоронної справи, оскільки вони належать до людського роду. Особливо це стосується дітей, які народилися мертвими на пізніх термінах вагітності, після двадцяти двох тижнів вагітності. Наруга над тілами таких дітей є так само аморальною і соціально небезпечною, як і наруга над тілами людей, які померли біологічною смертю. Тому, щоб забезпечити кримінально-правовий захист принципу гідного ставлення до тіл мертвонароджених дітей, які досягли двадцяти двох тижнів внутрішньоутробного розвитку, необхідно включити до предмету злочинної наруги, передбаченої ст. 297 КК України, поняття «тіло людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності».

З'ясовано, що ч. 3 ст. 297 КК України повторює зміст ч. 2 цієї норми щодо предмету злочинного посягання, що призводить до юридичної колізії і створює неоднозначність у правозастосуванні. Крім того, після 2023 року значно розширився перелік поховань героїв, за посягання на які встановлюється відповідальність у ч. 2 ст. 297 КК України, проте у ч. 3 цієї ж статті цей перелік залишився без змін, що робить ч. 3 менш релевантною та актуальною у порівнянні з ч. 2 ст. 297 КК України. З огляду на вищезазначене, доцільно розглянути можливість виключення фрагменту з ч. 3 ст. 297 КК України, який дублює положення ч. 2 цієї ж кримінально-правової норми.

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, є досить неоднорідною, оскільки фактично охоплює два різні за своєю природою кримінальні правопорушення – по-перше, це злочинні дії щодо могили, іншого місця поховання, тіла (останків, праху) померлого; по-друге, злочинні

дії щодо поховань героїв України різних часів. Крім того, частина перша аналізованої кримінально-правової норми передбачає два окремі види злочинної поведінки — а саме: «наруга над могилою...» та «незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого...». Аналогічно, частина друга містить вказівку на два варіанти злочинної поведінки — «осквернення або руйнування братської могили чи могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого на честь осіб, які боролися проти...». Частини третя та четверта передбачають кваліфіковані склади дій, передбачених попередніми частинами цієї статті.

Термін наруга, ужитий у статті 297 Кримінального кодексу України, слугує позначенням злочинних дій і охоплює досить широкий спектр поведінки, спрямованої проти визначених матеріальних об'єктів. Кримінальна відповідальність встановлюється лише за дії, що мають характер наруги щодо чітко окресленого кола специфічних об'єктів: могил, інших місць поховання та тіл (останків, праху) померлих. Водночас законодавець не надає нормативного визначення поняття наруга ні у Кримінальному кодексі України, ні в статті 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу», де лише окреслюються можливі форми прояву таких дій.

На нашу думку, поняття наруги над могилою, іншим місцем поховання чи тілом померлого охоплює широкий спектр дій, що порушують усталені традиції, звичаї та порядок поховання, виражають неповагу до родинної або суспільної пам'яті про померлого, демонструють зневажливе ставлення до особи померлого та спрямовані на завдання моральної шкоди його родичам або близьким. Наруга над могилою чи іншим місцем поховання як активна дія — це самовільне створення написів, малюнків або інших зображень, пошкодження, розкопування, руйнування чи знищення кладовищеньських споруд, використання їх з непередбаченою законодавством метою, або інші подібні дії; наруга над тілом (останками, прахом) померлого як активна дія — ідеться про вчинення умисних непристойних дій щодо тіла померлого,

зокрема: знімання одягу, переміщення, розчленування, знищення тіла, вчинення акту некрофілії, використання частин тіла з ритуальною або іншою незаконною метою, а також інші подібні дії, що свідчать про зневажливе ставлення до померлого.

Стосовно незаконного заволодіння тілом (прахом, останками) померлого, урною з прахом, а також предметами, що розміщені на (у) могилі, в іншому місці поховання або на тілі (останках, праху) померлого, слід розуміти умисні дії, спрямовані на встановлення незаконного повного фізичного контролю над відповідними об'єктами, що мають статус чужого майна. Це надає можливість особі використовувати та розпоряджатися майном на власний розсуд, у тому числі шляхом його переміщення чи без такого, що фактично означає протиправне вилучення та привласнення зазначених об'єктів. У контексті ст. 297 КК України, це може бути викрадення тіла (праху або останків) задля вимагання за повернення викупу, а також демонтаж і продаж огорож, пам'ятників, могильних плит, квітів, вінків, лампад, що знаходяться на місці поховання, привласнення коштовних речей, які є частиною поховання тощо.

Розглянувши різні підходи до тлумачення термінів, використовуваних у ч. 2 ст. 297 КК України, і беручи до уваги власні міркування, ми зробили висновок, що основними спільними характеристиками злочинного впливу на братську могилу чи могилу Невідомого солдата тощо в межах цієї статті КК України є: втрата ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події, обмеження їхнього використання та можливість відновлення. Спосіб незаконного впливу на ці споруди може бути будь-яким (механічним, фізичним, хімічним тощо) і не впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення. Виходячи з визначених критеріїв, ми можемо уніфікувати формулювання цих термінів і запропонувати власні визначення:

осквернення – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується

паплюженням їх духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і неможливістю використання за призначеною метою;

руйнування – це протизаконний вплив на поховання, перераховані у ч. 2 ст. 297 КК України в будь-який спосіб, який характеризується значною зворотною втратою ними духовних і ціннісних якостей, пов'язаних з пам'яттю про героїчні вчинки померлих і суспільною пам'яттю про важливі події і значним обмеженням використання за призначеною метою, з можливістю відновлення.

Вдосконалення термінологічної бази дозволить вирішити кілька проблем, пов'язаних із забезпеченням належного збереження місць поховання осіб, які боролися проти нацизму під час Другої світової війни в Україні, а також людей, які захищали незалежність і суверенітет, територіальну цілісність України.

Три з чотирьох видів злочинних дій, перелічених у ст. 297 КК України (наруга, осквернення, руйнування), слід вважати завершеними з моменту їх вчинення. Так, наприклад, термін «руйнування» означає процес, що ще триває і спрямований на припинення існування могили або намогильної споруди, на відміну від терміну «зруйнування», який вказує на завершення цього процесу. Заволодіння ж, за своєю суттю, вимагає настання суспільно небезпечних наслідків. Отже, юридична структура складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, є формально-матеріальною. Наслідки кримінального правопорушення в диспозиції ст. 297 КК України позначені тими ж термінами, що й дії, і щодо поховань вони означають: наруга, заволодіння, осквернення, руйнування.

3. Ураховуючи критерії, закладені законодавцем у правовий інститут суб'єкта кримінального правопорушення, можна стверджувати, що суб'єктом наруги над могилою чи іншим місцем поховання або над тілом померлого, згідно зі ст. 22 КК України, є фізична осудна особа, а саме, громадянин України, іноземний громадянин, особа без громадянства або з подвійним

громадянством, яка досягла шістнадцятирічного віку. Це відповідає тяжкості та суспільній небезпеці цього кримінального правопорушення.

Вчинення за попередньою змовою певною групою осіб кримінального правопорушення у ч. 3 ст. 297 КК України охоплює як співвиконавство з попередньою домовленістю, так і співучасть з розподілом ролей. Ключовою ознакою цієї норми є наявність групового суб'єкта, що є обставиною, яка обтяжує відповідальність за дії, передбачені ст. 297 КК України. Наявність групи сама по собі є обтяжуючою обставиною, а ознаки згуртованості та організованості можуть лише посилити покарання.

Наруга над могилою чи іншим місцем поховання або ж над тілом померлого, за загальноприйнятою думкою, є кримінальним правопорушенням з формальним складом, яке може бути вчинене лише умисно. Без зміни теоретичного розуміння та законодавчого визначення форм вини, уявити необережне кримінальне правопорушення з формальним складом неможливо, оскільки законодавче визначення необережної вини зосереджене на суспільно небезпечних наслідках діяння, які не входять до структури об'єктивної сторони формальних складів кримінального правопорушення. Це стосується і злочинних діянь, передбачених у ст. 297 КК України як «незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого», які очевидно, характеризуються як умисне корисливе кримінальне правопорушення.

Сутність умислу визначається сукупністю об'єктивних і суб'єктивних характеристик, що стосуються наруги над могилою чи іншим місцем поховання, над тілом (прахом або останками) померлого, а також незаконного заволодіння тілом, предметами, які розміщено на (в) могилі чи в іншому місці поховання. Ці характеристики відображаються у свідомості винного та мають значення для правової кваліфікації кримінального правопорушення. Інтелектуальний складник умислу при вчиненні наруги над

могилою, іншим місцем поховання, тілом померлого, а також при незаконному заволодінні тілом або предметами, що знаходяться на (у) могилі чи в іншому місці поховання, охоплює усвідомлення особою об'єкта кримінального правопорушення, характеру власних дій, їх суспільної небезпеки та протиправності. Вольова складова полягає в бажанні здійснити наругу над могилою, іншим місцем поховання, над тілом померлого або незаконного заволодіти тілом, предметами, які знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання тощо.

Отже, ст. 297 КК України охоплює лише умисні дії щодо місць поховання та тіла померлого, виключаючи необережну форму вини з переліку кримінальних правопорушень.

Мотив наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого може бути будь-який, однак, при цьому ч. 3 ст. 297 передбачає в якості кваліфікуючих корисливі та хуліганські мотиви, що, згідно з нашою думкою, є цілком логічним та виваженим рішенням законодавця.

Відсутність кваліфікуючого мотиву расової, національної чи релігійної нетерпимості у ст. 297 КК України не дозволяє належним чином кваліфікувати відповідні дії та призначати справедливе покарання. Тому, з огляду на поширеність випадків наруги над місцями поховань з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, їх підвищену суспільну небезпеку, необхідність диференціації відповідальності та заповнення прогалин у законодавстві, вважаємо за доцільне доповнити ст. 297 КК України цим мотивом як кваліфікуючою ознакою. Це дозволить забезпечити більш ефективну кримінально-правову охорону поховань та посилити запобігання злочинам на ґрунті такої нетерпимості.

4. Дослідження наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого у порівнянні з іншими суміжними, подібними кримінальними правопорушеннями виявив, що основні відмінності між ст. 297 КК України та іншими діяннями, передбаченими статтями 194, 178, 179, 298 КК України, полягають у різниці об'єктів, предметів кримінального

правопорушення, змісту та деяких особливостях об'єктивних і суб'єктивних ознак цих кримінальних правопорушень.

Спеціальна кримінально-правова норма є окремим видом норми у порівнянні із ширшою загальною нормою кримінального права. У випадку ст. 297 КК України, такою загальною нормою є ст. 194 КК України (Умисне знищення або пошкодження майна), яка виступає як загальна, тоді як спеціальними щодо неї є ст. 178 КК України (Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків), ст. 179 КК України (Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь), ст. 297 КК України (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини).

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого статтею 194 Кримінального кодексу України, є право власності. Предметом злочинів проти власності, що пов'язані із знищенням або пошкодженням майна, може виступати будь-яке майно, за винятком окремих його видів, щодо яких законом передбачено спеціальну кримінально-правову кваліфікацію як особливі випадки знищення або пошкодження чужого майна. Це стосується ст. 297 КК України, яка визначає спеціальний вид знищення або пошкодження майна, коли предметом кримінального правопорушення є могила, інші місця поховання або тіло померлого.

Проте, за певних умов знищення чи пошкодження могили або іншого місця поховання може додатково кваліфікуватися за ст. 194 КК України. Наприклад, це може статися у випадку знищення, руйнування або пошкодження поховань шляхом підпалу, вибуху чи іншим загально небезпечним способом, оскільки такий спосіб не передбачений як кваліфікуюча ознака наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого.

Виникає проблема з розмежуванням статей 178 та 298 КК України, оскільки ознаки кримінального правопорушення, передбачені ст. 297 КК

України, можна застосувати до релігійних споруд за умови, що ці об'єкти є похованнями, наприклад, видатних релігійних діячів, які є об'єктами поклоніння. На нашу думку, якщо релігійна споруда, яка є похованням певної особи пошкоджена або зруйнована, кримінальне правопорушення слід кваліфікувати за сукупністю статей 178 та 297 КК України.

Ст. 179 КК України має багато спільного зі статтями 178 та 297 КК України з точки зору об'єктивних ознак. Тому, якщо релігійна святиня одночасно є похованням певної особи, то суспільно небезпечні дії, такі як осквернення (пошкодження) і знищення такої реліквії, мають бути кваліфіковані за сукупністю зі ст. 297 КК України.

Аналіз положень статей 297 та 298 КК України довів, що відносно співвідношення предметів кримінального правопорушення в ч. 2 ст. 297 КК України та ч. 2 ст. 298 КК України, то ч. 2 ст. 297 КК України не охоплює діяння, вчинені стосовно пам'яток, пов'язаних із давніми історичними подіями. Такі дії, за наявності інших обов'язкових ознак складу кримінального правопорушення, варто кваліфікувати за ст. 298 КК України. Наприклад, наруга над могилою або останками померлого корелює з руйнуванням або пошкодженням, передбаченим ч. 2 ст. 298 КК України, але з обов'язковою наявністю образливого ставлення, жорстокого знущання і демонстрації зневаги до могили або останків померлого. Це не охоплює дії, такі як незаконне проведення археологічних розвідок на старовинних могилах, які є об'єктами археологічної спадщини, оскільки вони мають інші мотиви та цілі і підпадають під ст. 298 КК України.

Це також стосується терміну «осквернення», визначеного ч. 2 ст. 297 КК України, оскільки цей термін охоплює дії, що здебільшого збігаються з поняттями «наруга» та «глум». Мова йде про порушення недоторканності місць пам'яті, глум над почуттями людей, суспільною оцінкою святості таких об'єктів та цінностями ідеалів, за які боролися і загинули люди. З діями, передбаченими ч. 2 ст. 298 КК України, «осквернення» співвідноситься так само, як і «наруга».

Якщо розглядати дії, передбачені ст. 297 КК України стосовно рухомих предметів – тіл (останків, праху) померлого, урн з прахом, предметів, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання або на тілах (останках, прахові) померлого, що походять із давніх поховань, які є об'єктами археологічної спадщини, такі дії кваліфікуються за ст. 298 КК України і не потребують додаткової кваліфікації за ст. 297 КК України.

Виходячи з наведених положень і сформульованих висновків, пропонуються такі рекомендації *de lege ferenda* щодо вдосконалення кримінального законодавства, яке регламентує відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого. Зазначені пропозиції автор вважає доцільними для внесення до чинного Кримінального кодексу України та Закону України «Про поховання та похоронну справу»:

1. Ч. 1 ст. 297 КК України викласти у наступній редакції:

«Наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого (в тому числі, тілом людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності) або над урною з прахом померлого, а також незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого (в тому числі, тілом людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності), урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого».

2. Ч. 3 ст. 297 КК України після слів «або з корисливих чи хуліганських мотивів» доповнити словами «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

3. Вилучити з ч. 3 ст. 297 КК України слова «щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців», як такі, що дублюють положення ч. 2 ст. 297 КК України.

4. Внести зміни до Закон України «Про поховання та похоронну справу»:

назву ст. 1 цього Закону слід змінити на «Поняття похоронної справи» та замість слів «Поховання – діяльність...» вставити «Похоронна справа – діяльність...»;

ст. 2 цього Закону абзац «Поховання померлого» слід викласти в такій редакції: «Поховання померлого – це комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, розвіювання праху над визначеною територією, зберігання урни з прахом вдома або в іншому місці, спеціально не призначеному для зберігання такого роду предметів, а також облаштування місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству»;

ст. 2 цього Закону слід доповнити таким абзацем: «Утримання місця поховання – це комплекс заходів, спрямованих на підтримання належного стану та охорону місця поховання, яке включає регулярне прибирання, догляд за могильною спорудою, рослинністю та іншими елементами декору, відновлення та ремонт пошкоджених частин, а також забезпечення збереження та дотримання естетичних, культурних і релігійних норм, пов'язаних з місцем поховання. Ці заходи можуть здійснюватися як родичами померлого, так і спеціалізованими організаціями чи особами, уповноваженими відповідно до законодавства. Утримання місця поховання триває протягом тривалого часу, аж до повного зникнення матеріальних слідів поховання, і виходить за межі ритуалу поховання»;

ст. 2 цього Закону абзац «намогильні споруди» слід викласти в такій редакції: «намогильні споруди – архітектурні чи скульптурні конструкції, що містять пам'ятні написи і встановлюються для вшанування пам'яті померлих. До таких споруд відносяться пам'ятники (надгробки) у вигляді стел, обелісків, плит, скульптур, хрестів, а також склепи, пантеони, мавзолеї з внутрішніми приміщеннями та інші стаціонарні елементи, наприклад, огорожі, квітники, столи та лавки. Квіти, вінки, лампадки та інші предмети, залишені на похованнях, слід вважати предметами

ритуальної належності, а не спорудами. Будівлі, призначені для організації поховань та утримання місць поховань, включають лише ті, що розташовані на території кладовищ і використовуються для проведення похоронних або поминальних церемоній, такі як каплиці, крематорії, зали для прощання та ритуальні зали. Інші будівлі на кладовищах, такі як адміністративні приміщення, охоронні будівлі, склади для зберігання інвентарю та магазини ритуальних товарів, не слід відносити до цієї категорії».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. В. Клименко В. А. Кримінальне право України : Заг. частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2004. 328 с.
2. Александров Ю. В., Дудоров О. О., Клименко В. А. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ : Юрид. думка, 2004. 656 с.
3. Альошин Д. П. Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 21 с.
4. Андрушко П. П. Стрижевська А. А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально правова характеристика. Навч. посіб. Київ : Юрисконсульт, 2006. 342 с.
5. Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 514 с.
6. Бажанов М. И. Уголовное право Украины: Общая часть: конспект лекций. Днепропетровск. 1992. 168 с.
7. Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм. Харьков: Ун-т внутр. дел. 1996. 198 с.
8. Бандурка І. О. Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 20 с.
9. Бантишев О. Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Київ : Вид-во НА СБ України, 2001. 122 с.
10. Бачинин В. А. Философия права: Конспект лекций. Харьков : Консум, 2002. 368 с.
11. Безуглий Л. А. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого статтею 297 КК України. *Формування національної правової системи України в контексті євроінтеграційних процесів*. 2017. С. 42–44. URL: <http://>

//elar.naiaiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3943/180_p043-045.pdf (дата звернення: 12.08.2024).

12. Березніков О. В. Моральність як об'єкт кримінально-правової охорони для кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №. 1. С. 349–351. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2023/84.pdf (дата звернення: 12.08.2024).
13. Березніков О. В. Польський досвід криміналізації наруги над могилою. *Юридичний вісник*. 2023. №. 4. С. 146–152. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2023/19.pdf (дата звернення: 12.08.2024).
14. Березніков О. В. Предмет кримінального правопорушення у статтях 297 та 298 КК України: питання співвідношення. *Кримінально-правова правотворчість: визначення та значення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 28 травн. 2021 р. Одеса : НУ «ОЮА», ПРЦ НАПрН України, 2021. С. 139–141.
15. Березніков О. В. Становлення і розвиток законодавства про наругу над могилою на теренах сучасної України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2024. Випуск 2. С. 9–12. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/issue/view/17> (дата звернення: 12.08.2024).
16. Білаш О. В. Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2013. 19 с.
17. Бойко А. В. Непрямий умисел при вчиненні насильства щодо працівника правоохоронного органу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 631–637.
18. Бойченко В. П. Особливості кримінально-правового впливу на правопорушення проти суспільної моралі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 545–548.
19. Борисов В. І. Необережність та її види : текст лекції. Харків : Юрид. ін-т, 1991. 23 с.

20. Ботякова В. Родовий об'єкт злочину ненадання допомоги хворому медичним працівником. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 235–243.
21. Брайнін Я. М. Основні питання загального вчення про склад злочину. Київ : Видавництво Київського університету, 1964. 191 с.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
23. Вереша Р. В. Теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони складу злочину : монографія. Київ : Алерта, 2017. 568 с.
24. Вереша Р. В. Умисел і його види (коментар до ст. 24 КК України). *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Число 3. С. 73–82.
25. Вирок по справі № 134/38/20 від 27 липня 2021 року Піщанського районного суду Вінницької області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98618239> (дата звернення: 12.08.2024).
26. Вирок по справі № 141/34/24 від 06 лютого 2024 року Оратівського районного суду Вінницької області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116788576> (дата звернення: 12.08.2024).]
27. Вирок по справі № 151/115/20 від 08 жовтня 2021 року Бершадського районного суду Вінницької області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102175612> (дата звернення: 12.08.2024).
28. Вирок по справі № 161/6789/21 від 11 травня 2021 року Луцького міськрайонного суду Волинської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96808355> (дата звернення: 12.08.2024).
29. Вирок по справі № 189/481/21 від 17 травня 2021 року Покровського районного суду Дніпропетровської області. *Єдиний державний реєстр*

- судових рішень* : веб-сайт. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/96957936> (дата звернення: 12.08.2024).
30. Вирок по справі № 278/2619/19 від 26 липня 2021 року Житомирського районного суду Житомирської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/98549165> (дата звернення: 12.08.2024).
31. Вирок по справі № 357/5464/20 від 18 серпня 2021 року Білоцерківського міськрайонного суду Київської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/99051569> (дата звернення: 12.08.2024).
32. Вирок по справі № 473/1955/21 від 08 липня 2021 року Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/98161199> (дата звернення: 12.08.2024).
33. Вирок по справі № 515/1283/21 від 23 грудня 2021 року Татарбунарського районного суду Одеської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/102175612> (дата звернення: 12.08.2024).
34. Вирок по справі № 524/8510/20 від 07 травня 2021 року Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL:
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/96749236> (дата звернення: 12.08.2024).
35. Вирок по справі № 527/877/21 від 08 червня 2021 року Глобинського районного суду Полтавської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97478257> (дата звернення: 12.08.2024).
36. Вирок по справі № 541/1550/21 від 03 вересня 2021 року Миргородського міськрайонного суду Полтавської області. *Єдиний*

- державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99364209> (дата звернення: 12.08.2024).
37. Вирок по справі № 542/1173/20 від 13 листопада 2020 року Новосанжарського районного суду Полтавської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92834673> (дата звернення: 12.08.2024).
38. Вирок по справі № 568/591/21 від 29 вересня 2021 року Радивилівського районного суду Рівненської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99980134> (дата звернення: 12.08.2024).
39. Вирок по справі № 591/641/19 від 24 квітня 2019 року Зарічного районного суду м. Суми. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81380684> (дата звернення: 12.08.2024).
40. Вирок по справі № 601/1253/21 від 07 липня 2021 року Кременецького районного суду Тернопільської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98134421> (дата звернення: 12.08.2024).
41. Вирок по справі № 736/1289/20 від 22 лютого 2021 року Корюківського районного суду Чернігівської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95057107> (дата звернення: 12.08.2024).
42. Вирок по справі № № 515/1283/21 від 23 грудня 2021 року Татарбунарського районного суду Одеської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102175612> (дата звернення: 12.08.2024).
43. Вирок по справі №225/496/21 від 22 лютого 2021 року Держинського міського суду Донецької області. *Єдиний державний реєстр судових*

рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95048259> (дата звернення: 12.08.2024).

44. Вирок по справі №477/1273/23 від 03 червня 2024 року Жовтневого районного суду Миколаївської області. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119448291> (дата звернення: 12.08.2024).
45. Військова гігієна з гігієною при надзвичайних ситуаціях / К. О. Пашко та ін. Тернопіль : Укрмедкнига, 2005. 312 с.
46. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков : Основа, 1994. 640 с.
47. Горб Н. О. Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Запорізьк. юрид. ін-т МВС України. Запоріжжя, 2005. 240 с.
48. Горб Н. О. Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 17 с.
49. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / ред. П. С. Сохань та ін. 2.вид. Київ : Наук. думка, 1991–1998. Т. 3.: До року 1340. 1993. 592 с.
50. Гуляков К. В. Кримінально-правова характеристика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2021. 20 с.
51. Дзюба В. Т. Проблема потерпілого від злочину в кримінальному праві України. *Теорет.-правові пробл. протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 квіт. 2005 р. Львів, 2005. Ч. 1. С. 149–154.

52. Дорохіна Ю. А. Злочини проти власності : теоретико-правове дослідження : монографія. Київ, 2016. 744 с.
53. Дорохіна Ю. А. Суб'єкт злочину проти власності. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2013. № 4. С. 149–155.
54. Дудоров О. О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2. С. 133–141.
55. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
56. Експертна зустріч робочих груп з підготовки проектів Кримінального кодексу України та Кримінально-процесуального кодексу України (витяг) від 3–7 лютого 1997 р. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. Харків : Право, 2011. С. 23–25.
57. Емельянов В. П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке. *Право і безпека*. 2002. № 4. С. 7–11.
58. Енциклопедія Українознавства: в 10 т. / Глобенко М. та ін. ; гол. ред. В. Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989. Т. 4. 1962. 1205–1600 с.
59. Ємець О. М. Суспільна мораль та моральність як об'єкти державно-правового захисту в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 182–189.
60. Ємельянов В. П. Дискусійні питання щодо визначення об'єкту злочину у кримінально-правовій науці. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2007. Вип. 16. С. 172–182.
61. Ілляшова К. В. Етимологія поняття «корисливий мотив»: окремі питання. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. 2012. Вип. 19. С. 202–208.

62. Ільїна О. В. Особливості тлумачення кваліфікуючої ознаки «вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб» корисливих злочинів проти власності. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 287–291.
63. Інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Єдиний державний веб-портал відкритих даних* : веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 12.08.2024).]
64. Канцір В. С., Сосніна О. В. Корисливий мотив як кваліфікуюча ознака у складі злочину «порушення недоторканності приватного життя» (ст. 182 КК України). *Наше право*. 2016. № 1. С. 87–91.
65. Качур І. М. Об'єкт ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію. *Митна справа*. 2011. № 1 (73). Ч. 2. С. 505–509.
66. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 12.08.2024).
67. Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій та ін. Харків: Право ; Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 808 с.
68. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна: Курс лекцій. Київ : Атіка, 2001. 432 с.
69. Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина Особлива. Київ : Генеза, 1998. 592 с.
70. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Загальна частина: курс лекцій. Київ : Наук. думка, 1996. 334 с.
71. Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (психологический механизм криминального поведения). Киев : Наукова думка, 1986. 128 с.

72. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу : монографія. К. : Атіка, 2008. 352 с.
73. Костенко О., Ландіна-Виговська А. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити. *Право України*. 2008. № 4. С. 101–105.
74. Красницький І. В., Щутяк Л. С. Відповідальність за замах на злочин за кримінальним правом України : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2015. 224 с.
75. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 2. Луганськ : Видавництво «Елтон-2», 2012. 704 с.
76. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник / Александров Ю. В. та ін. ; за ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : «Правові джерела», 2002. 431 с.
77. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. / Андрушко П. П. та ін. ; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
78. Кримінальне право України. Особлива частина / Бажанов М. І. та ін. ; за ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ-Харків : Юрінком-Інтер–Право, 2001. 496 с.
79. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник / за ред. О. М. Омельчука. Київ : Алерта; КНТ, 2010. 496 с.
80. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / Александров Ю. В. та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ : Юридична думка, 2004. 656 с.
81. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Баулін Ю. В. та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-е вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.
82. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Баулін Ю. В. та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

83. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Бабий А. П. та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України Є. Л. Стрельцова. Харків : Одіссей, 2009. 496 с.
84. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / Бажанов М. І. та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова , В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
85. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки, Кримінальний кодекс Республіки Казахстан / під ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову Т. В. Руденко. Київ : ОВК, 2016. 490 с.
86. Кримінальний кодекс Грузії / під заг. ред. О. В. Коротюк. ; пер. на укр. мову Т. В. Руденко. Київ : ОВК, 2021. 254 с.
87. Кримінальний кодекс Литовської Республіки / під ред. О. В. Коротюк. ; пер. на укр. мову К. В. Менченя. Київ : ОВК, 2021. 158 с.
88. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь, Кримінальний кодекс Республіки Молдова : збірник / під ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову Т. В. Руденко. Київ : ОВК, 2016. 462 с.
89. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан / під ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову К. В. Менченя. Київ : ОВК, 2019. 288 с.
90. Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан / під ред. В. Л. Менчинського ; пер. на укр. мову О. В. Іванов. Київ : ОВК, 2019. 194 с.
91. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітн. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20010405> (дата звернення: 12.08.2024).
92. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / Баулін Ю. В. та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Вид. 5-те, допов. Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина. 2013. 1040 с.

93. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. ст. 131.
94. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Алієва О. М. та ін. ; відп. ред. Є. Л. Стрельцов. 7-е вид., перероб. і допов. Харків : Одиссей, 2011. 824 с.
95. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.
96. Кримінальний кодекс України: офіц. видання. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 336 с.
97. Кримінальний кодекс Української РСР / Редактори-упорядники В. В. Меленевський, С. С. Яценко. Державне видавництво політичної літератури УРСР, Київ 1961. 210 с.
98. Кримінальний кодекс Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28 груд. 1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-05#o705> (дата звернення: 12.08.2024).
99. Кримінальний кодекс УРСР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. 167 с.
100. Кримінальний кодекс Французької Республіки / під ред. В. Л. Менчинського ; переклад на укр. мову К. І. Мазуренко. Київ : ОВК, 2017. 348 с.
101. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 12.08.2024).
102. Круглова О. О., Котляров С. О. Правове положення зачатої, але ще не народженої дитини за законодавством України та країн ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 106–108. URL: www.lsej.org.ua/6_2018/27.pdf (дата звернення: 12.08.2024).

103. Кудін С. В. Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі. *Право України*. 2000. № 7. С.101–105.
104. Кузнецов В. В. Окремі аспекти визначення предмета злочину, передбаченого ст. 297 КК України. *Актуальні проблеми кримінального права (пам'яті професора П.П. Михайленка)* : Тези доп. наук.-теорет. конф. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2010. С. 89–91.
105. Кузнецов В. В. Основні напрями вдосконалення кримінально-правової охорони громадського порядку й моральності. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія: Юридичні науки*. 2014. Т. 3. Вип. 6–1. С. 135–139.
106. Кузнецов В. В. Кримінальна відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого за законодавством країн колишнього СРСР. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 173–177.
107. Кузьминець О. А., Калиновський В. С., Дігтяр П. А. Історія держави і права України: навч. посіб. / ред.: Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Україна, 2000. 428 с.
108. Кузьмін С. А. До питання про удосконалення дефініції предмета злочину в теорії вітчизняного кримінального права. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2. С. 195–200.
109. Кузьмін С. А. Кримінальна відповідальність учасників організованих груп корисливо-насиленої спрямованості: монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 132 с.
110. Куц В. М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1996. Вип. 1. С. 17–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_1996_1_6. (дата звернення: 12.08.2024).
111. Кучанська Л. С. Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України : дис... канд. юрид. Наук : 12.00.08 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2007. 212 с.

112. Кучанська Л. С. Реформування законодавства – важливий напрям апробації наукових досліджень. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 218–221.
113. Ландіна А. В. Кримінально-правова охорона моральності в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2005. 227 с.
114. Литвак О. М. Про кримінальну агресію та її витоки. *Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ*. 2000. № 2. С. 3–9.
115. Лихова С. Я. Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження) : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ , 2006. 529 с.
116. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 573 с.
117. Лихова С. Я. Конституційно-правовий інститут основних прав і свобод людини як об'єкт кримінально-правової охорони. *Юридичний вісник України*. 2000. № 25. С. 20–21.
118. Луцький Р. П. Основні типи праворозуміння. *Науковий вісник Ужгородського університету Серія: Право*. 2011. Випуск 15. С. 53–56. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/17378.pdf> (дата звернення: 12.08.2024).
119. Максимович Р. Л. Норми про посягання на власність. *IV Львівський форум кримінальної юстиції* : Збірник матеріалів міжн. наук.-практ. конф. Львів, С. 116–120.
120. Максимович Р. Л. Про поняття «заволодіння» в Кримінальному кодексі України. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 2. С. 317–324.

121. Мандро О. В. Особливості встановлення об'єкта злочинів, що посягають на життя та здоров'я судді, народного засідателя чи присяжного. *Митна справа*. 2012. № 2 (80). Ч. 2. Кн. 2. С. 208–214.
122. Маркін В. Предмет складів злочинів проти свободи віросповідання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 47. С. 192–201.
123. Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. Київ : Юрінком, 1996. 240 с.
124. Митрофанов І. І. Загальна частина кримінального права України : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2015. 575 с.
125. Митрофанов І. І., Лінов В. М. Тілесні ушкодження (кримінально-правові та медичні аспекти) : навчальний посібник. Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2010. 258 с.
126. Митрофанов І. І., Стрельцов Є. Л. Кримінально-правове забезпечення охорони законної професійної діяльності журналіста : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 302 с.
127. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. – Київ, 2008. 16 с.
128. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Київ : Логос, 1998. 324 с.
129. Музика А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2011. 192 с.
130. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. 771 с.
131. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
132. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Ч. 2. Особлива частина. Київ : Форум, 2001. 941 с.

133. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Бойко А. М. та ін. ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Вид. 10-ме, переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
134. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Бойко А. М. ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 4-тє вид., переробл. та доповн. Київ : Атіка, 2007. 1184 с.
135. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.
136. Невідомі поглумилися з єврейських могил у Прилуках, завдавши на них свастики. *Bigmir)net* : веб-сайт. URL: <https://news.bigmir.net/ukraine/4582198-neizvestny-e-nadrugalis-nad-evreiskimi-mogilami-v-prilukax-nanesya-na-nix-svastiki> (дата звернення: 12.08.2024).
137. Одайник Б. М. Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток—об'єктів культурної спадщини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 19 с.
138. Одайник Б. М. Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток-об'єктів культурної спадщини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2010. 215 с.
139. Орловський Р. С. Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2019. 623 с.
140. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 лист. 1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 12.08.2024).

141. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982. 161 с.
142. Перед прибуттям хасидів. В Умані невідомі списали івритом розп'яття. *Korrespondent.net* : веб-сайт. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/1592976-pered-pribytiem-hasidov-v-umani-neizvestnye-ispisali-ivritom-raspyatie> (дата звернення: 12.08.2024).
143. Пинаев А. А. Уголовно-правовая борьба с хищением. Харьков: Высш. шк., 1975. 191 с.
144. Порядок констатації та діагностичні критерії смерті мозку людини : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09 лист. 2020 р. № 2559. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1260-20#n4> (дата звернення: 12.08.2024).
145. Постанова Верховного Суду Колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 01 груд. 2022 р. у справі № 216/4652/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107706697> (дата звернення: 12.08.2024).
146. Постанова касаційного господарського суду Верховного Суду у справі № 926/1288/18 від 05 червня 2019 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82426179> (дата звернення: 12.08.2024).
147. Правове регулювання відносин власності : термінологічний словник / за заг. ред. О. В. Нестерцової-Собакарь. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т. внутр. справ, 2017. 170 с. URL: <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1388/1> (дата звернення: 12.08.2024).
148. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль. Львів, 2000. 576 с.
149. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України від 28 січн. 2014 р. № 732-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18> (дата звернення: 12.08.2024).

150. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого : Закон України від 19 берез. 2009 р. № 1166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1166-17> (дата звернення: 12.08.2024).
151. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 лист. 2018 р. № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19> (дата звернення: 12.08.2024).
152. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконні дії стосовно державних нагород, незаконне носіння військової форми одягу, наругу над місцем поховання захисника суверенітету та територіальної цілісності України та деяких інших осіб : Закон України від 06 черв. 2019 р. № 2747-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-19> (дата звернення: 12.08.2024).
153. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості: Закон України від 5 лист. 2009 р. № 1707-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1707-17> (дата звернення: 12.08.2024).]
154. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань : Закон України від 23 серп. 2023 р. № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20> (дата звернення: 12.08.2024).
155. Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів,

учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців) : Проект Закону України від 30 трав. 2013 р. № 2178а. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2178%D0%B0&skl=8 (дата звернення: 12.08.2024).

156. Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни — радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців : Закон України від 16 січн. 2014 р. № 728-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-18> (дата звернення: 12.08.2024).
157. Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни — радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців : Закон України від 28 січн. 2014 р. № 734-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-18> (дата звернення: 12.08.2024).
158. Про внесення зміни до статті 297 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни — радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців : Закон України від 16 січн. 2014 р. № 728-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-18> (дата звернення: 12.08.2024).

159. Про День захисника України : Указ Президента України від 14 жовт. 2014 р. № 806/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816> (дата звернення: 12.08.2024).
160. Про Державний Протокол та Церемоніал України : Указ Президента України від 22 серп. 2002 р. № 746/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746/2002> (дата звернення: 12.08.2024).
161. Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» : Роз'яснення Вищого арбітражного суду України № 02–5/109 від 29 лютого 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_109800-96 (дата звернення: 12.08.2024).
162. Про захист суспільної моралі: Закон України від 2 квітня 2004 р. № 1296-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення: 12.08.2024).
163. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08 черв. 2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 12.08.2024).
164. Про поховання та похоронну справу : Закон України від 10 черв. 2003 р. № 1102-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15> (дата звернення: 12.08.2024).
165. Про проекти Кримінального кодексу України: Постанова Верховної Ради України від 10 вересня 1998 р. № 96-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/96-14> (дата звернення: 12.08.2024).
166. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/987-12> (дата звернення: 12.08.2024).
167. Про створення робочих груп з питань підготовки законопроектів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 березня 1992 р. №

- 176-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/176-92-%D1%80> (дата звернення: 12.08.2024).
168. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03> (дата звернення: 12.08.2024).
169. Про судову практику у справах про хуліганство : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 2006 р. № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06> (дата звернення: 12.08.2024).
170. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 груд. 2022 р. № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
171. Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років : Закон України від 20 квіт. 2000 р. № 1684-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14> (дата звернення: 12.08.2024).
172. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою та іншими місцями поховання : Проект Закону України від 04 берез. 2008 р. № 2160. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2160&skl=7 (дата звернення: 12.08.2024).
173. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконні дії стосовно державних нагород, незаконне носіння військової форми одягу та наругу над місцем поховання захисника суверенітету та територіальної цілісності України та деяких інших осіб : Проект Закону України від 18 жовт. 2018 р. №

9217.

URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=9217&skl=9 (дата звернення: 12.08.2024).

174. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за наругу над могилою або знищення, руйнування або пошкодження пам'яток-об'єктів культурної спадщини з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі : Проект Закону України від 18 лют. 2009 р. № 4076. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=34503 (дата звернення: 12.08.2024).
175. Проект Закону про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань в умовах воєнного стану : Проект Закону України від 05 квіт. 2023 р. № 9185. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=9185&conv=9> (дата звернення: 12.08.2024).
176. Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над пам'яттю радянських воїнів-визволителів) : Проект Закону України від 04 квіт. 2009 р. № 4362. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=35013 (дата звернення: 12.08.2024).
177. Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над пам'яттю радянських воїнів-визволителів) : Проект Закону України від 04 квіт. 2009 р. № 4362. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=35013 (дата звернення: 12.08.2024).
178. Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над

могилами учасників боротьби за свободу й незалежність України, жертв репресій та геноциду) : Проект Закону України від 28 лют. 2011 р. № 8150-1. URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=39769 (дата звернення: 12.08.2024).

179. Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять, тих хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців) : Проект Закону України від 17 лют. 2012 р. № 10077. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=42605 (дата звернення: 12.08.2024).

180. Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над місцями поховання учасників національно-визвольної боротьби за свободу і незалежність України, жертв репресій тоталітарного комуністичного режиму та геноциду 1932-33 років) : Проект Закону України від 22 берез. 2012 р. № 10249. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=42941 (дата звернення: 12.08.2024).

181. Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за осквернення або руйнування пам'ятників, споруджених в пам'ять, тих хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни – радянських воїнів-визволителів, учасників партизанського руху, підпільників, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців) : Проект Закону України від 04 вер. 2012 р. № 11167. URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=44251 (дата звернення: 12.08.2024).

182. Проект Закону про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над місцями поховання учасників національно-визвольної боротьби за свободу і незалежність України, жертв репресій тоталітарного комуністичного режиму та геноциду 1932-33 років) : Проект Закону України від 14 вер. 2012 р. № 11167-1. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=44388 (дата звернення: 12.08.2024).
183. Проект Кримінального кодексу України (підготовлений авторським колективом, на чолі з заслуженим юристом України, доктором юридичних наук, професором В. М. Смітійенком, за завданням Комісії (тепер Комітету) Верховної Ради України з питань правопорядку і законності та внесений народним депутатом О. Б. Матковським на розгляд Верховної Ради в першому читанні). *Іменем закону*. 16 трав. 1997 р. № 20. С. 1–16.
184. Проект Кримінального кодексу України : Проект Закону України від 12 трав. 1998 р. № 1029. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1029&skl=4 (дата звернення: 12.08.2024).
185. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Любовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.
186. Репецький С. П. Суспільна моральність як об'єкт кримінально-правової охорони : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2010. 259 с.
187. Рихлевич І. В. Предмет складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 297 КК України (Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого). *Юридична лінія* : веб-сайт.

URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3589 (дата звернення: 12.08.2024).

188. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ : Либідь, 1994. 768 с.
189. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України : монографія. Харків : Право, 2016. 288 с.
190. Савків І. М. Поняття расової, національної та релігійної нетерпимості у кримінальному праві України. *Юридична психологія та педагогіка*. 2011. № 2. С. 84–92.
191. Савченко А. В. Вплив мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості на кваліфікацію злочинів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Число 1(17). С. 174–177.
192. Савченко А. В., Репецький С. П. Суспільна моральність як об'єкт злочинних посягань : моногр. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. 280 с.
193. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2005. 20 с.
194. Сень І. З. Поняття спеціальної норми в кримінальному праві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2018. № 32. С. 106–110.
195. Сироватка С. С. Кримінальна відповідальність за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, вчинені у співучасті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 290 с.
196. Словник української мови : у 11 т. / голов. редкол. Білодід І. К. та ін. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1 : А–В. 799 с.
197. Словник української мови: в 11 т. / голов. редкол.: Білодід І. К. та ін. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 2: Г–Ж. 1971. 550 с.

198. Словник української мови : в 11 т. / голов. редкол. : Білодід І. К. та ін. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 3 : З. 1972. 840 с.
199. Словник української мови: в 11 т. / голов. редкол.: Білодід І. К. та ін. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т.4: І–М. 1973. 840 с.
200. Словник української мови: в 11 т. / голов. редкол.: Білодід І. К. та ін. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 5: Н–О. 1974. 840 с.
201. Словник української мови: в 11 т. / голов. редкол.: Білодід І. К. та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 7: Поїхати–Приробляти. 1976. 723 с.
202. Словник української мови: в 11 т. / голов. редкол.: Білодід І. К. та ін. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 8: Природа–Ряхтливий. 1977. 927 с.
203. Смаглюк О. М., Павловська А. А. Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 181–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_2_25. (дата звернення: 12.08.2024).
204. Сотула О. С. Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча : дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2003. 201 с.
205. Сотула О. С. Кримінально-правова охорона життя людини у країнах романо-германської правової сім'ї: ретроспектива, компаративістика, моделювання : монографія. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2015. 429 с.
206. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.
207. Сташис В. В. Основні новели нового Кримінального кодексу України. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. №2–3 (33–34). С. 612–626.
208. Стрельцов Є. Л. Об'єкт і кваліфікація злочинів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Число 1(17). С. 131–134.
209. Стрельцов Є. Л. Суб'єктивна сторона злочину. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 160–170.

210. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Суми : Університетська книга, 2005. 536 с.
211. Тацій В. Я. Справка о состоянии работы над проектом Уголовного кодекса Украины. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. Харків : Право, 2011. С. 17–18.
212. Тацій В. Я. Об'єкт злочину. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 131–134.
213. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: навчальний посібник. Харків : УкрЮА, 1994. 76 с.
214. Терещенко С. І. Приватизація як механізм трансформації форм власності. *Національне господарство України : теорія та практика управління*. 2009. С. 277–284.
215. Трубников В. М. Поняття об'єкта злочину з нових позицій. *Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Право*. 2009. Вип. 1 (5). С. 14–18.
216. Туляков В. А. Виктимологические проблемы применения нового Уголовного кодекса. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 жовт. 2001 р. Київ; Харків : Юрінком Інтер, 2002. С. 234–237.
217. Уголовное право Украины. Общая часть : учебник для студ. вузов. / Алиева А. М. и др. ; отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Харків : Одиссей, 2009. 344 с.
218. Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Бабий А. П. и др. ; под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. Изд. втор. Харьков : ООО «Одиссей», 2002. 960 с.
219. Федоренко Д. М. Вимагання: співвідношення загальної і спеціальної кримінально-правових норм. Питання боротьби зі злочинністю. 2013. Випуск 25. С. 265–274.

220. Федулова І. М. Характеристика об'єкта злочину, передбаченого статтею 206-2 Кримінального кодексу України. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 215–224.
221. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та система заходів з його охорони: монографія. Київ : Атіка, 2004. 280 с.
222. Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 73–77.
223. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Атіка, 2004. 488 с.
224. Харитонов С. О. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб в системі кримінального законодавства України. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 7 лют. 2014 р. Одеса, 2014. С. 145–147.
225. Ходико Ю. Є. Щодо особливостей правового режиму об'єкта володіння. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 237–244.
226. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-І. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 12.08.2024).
227. Чеботарьова Г. В. Проблеми визначення поняття об'єктивної сторони злочину. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2009. Том 22 (61). № 1. С. 249–254.
228. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія / відп. ред. О. М. Костенко. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.
229. Чугуніков І. І. До питання про поняття об'єкта злочину. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 27. С. 208–217.
230. Шепітько М. В. Завідомо неправдиве показання: аналіз суб'єктивної сторони злочину. *Форум права*. 2011. № 2. С. 1039–1042. URL:

<http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11smvccz.pdf>. (дата звернення: 12.08.2024).

231. Яковлів А. Українським кодекс 1743 року «Права, по котормь судится малороссійській народь». Мюнхен : Кооперативне видавництво «Заграва», 1949. 210 с.
232. Ярмиш Н. М. Дія як ознака суб'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики). Харків : Основа, 1999. 84 с.
233. Ярмиш Н. М. Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою. *Вісн. Нац. акад. прокуратури України*. 2010. №4. С. 53–58.
234. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб : теоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2014. № 7. С. 199–202.
235. Allingham H., Goodwin D. Kitchener's Last Volunteer. Edinburgh, London : Random House, 2011. 272 p.
236. Bereznikov O. V. Criminal responsibility for desecration over the grave, other place of burial or over the body of the dead: problems of improvement and correlation. *Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 03–04 лист. 2022 р. м. Івано-Франківськ: Херс. держ. ун-т, 2022. С. 342–346.
237. Das österreichische Strafgesetzbuch. *Bundeskanzleramt der Republik Österreich* : веб-сайт. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296> (дата звернення: 12.08.2024).
238. Gardocka T. Czy zwłoki ludzkie są rzeczą i co z tego wynika? *Non omnis moriar. Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane* / pod red. J. Gołaczyńskiego, J. Mazurkiewicza, J. Turłukowskiego,

- D. Karkuta, Wrocław : Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. 463 s.
239. Goldstein A. The psychology of vandalism. New York: Plenum Press, 1996. 299 p.; Reade E. Household movement and social control. *Vandalism: Behavior and motivation* / Ed. by C. Levy-Leboyer. Amsterdam: Hoth-Holland, 1983. P. 247–260.
240. Góral R. Kodeks karny. Praktyczny komentarz. Warszawa : Zrzeszenia Prawników Polskich, 2002. 531 s.
241. Grześkowiak A., Wiak K. Kodeks karny. Warszawa : C.H. Beck, 2015, 1493 s.
242. Inwentarz Voluminow Legum. Część I : Do tomów I–VI. Petersburg, 1860. 624, IX s.
243. Kodeks karny : Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (дата звернення: 22.10.2023).
244. Kodeks karny. część szczególna / pod red. A. Wąska, R. Zawłockiego. Warszawa : Wolters Kluwer, 2010. 1057 s.
245. Kodeks karny. Część szczególna / Zalewski W. i in. ; pod red. M. Królikowskiego, R. Zawłockiego. Warszawa : C.H. Beck, 2017. Tom II. Komentarz do artykułów 222–316. 1015 s.
246. Kodeks karny. Część szczególna. / Barczak-Oplustil A. i in. ; pod red. A. Zolla. Tom II. Komentarz do art. 117-211a (cz. 1). Komentarz do art. 212-277d (cz. 2). Wydanie: 5. Warszawa : Wolters Kluwer, 2017. 1884 s.
247. Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz / D. Gruszecka i in. ; pod red. J. Giezka. Warszawa : Wolters Kluwer, 2021. 1544 s.
248. Migros Z. Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim kodeksie karnym z 1932 r. *Wojskowy Przegląd Prawniczy*. 1982. nr 37. s. 187–208.
249. Nowe kodeksy karne z 1997 r. z uzasadnieniami. Warszawa : Wydawnictwo Prawnicze, 1997. 607 s.

250. Paprzycki R. Prawnokarna analiza zjawiska satanizmu w Polsce. Kraków : Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2002. 153 s.
251. Peiper L. Komentarz do Kodeksu karnego. Kraków : Wydawca Leon Frommer, 1936. 1035 s.
252. Prawo karne w zarysie, część szczególną / pod red. J. Waszczyńskiego. Łódź : UŁ, 1981. 231 s.
253. Przestępstwa przeciwko państwu i dobrom zbiorowym, System Prawa Karnego / M. Bojarski i in. ; pod red. Lecha Gardockiego. T. 8. Wydanie: 2. Warszawa, 2013. 1212 s.
254. Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi : Ustawa z dnia 7 grudnia 2001 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20011531783/O/D20011783.pdf> (дата звернення: 12.08.2024).
255. Rybak A. Prawnokarna ochrona godności zwłok człowieka. *Palestra*. 2004. nr 49/1–2. S. 99–104.
256. Śliwowski J. Prawo karne. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1979. 593 s.
257. Stefański R. A. Przestępstwo znieważenia zwłok, prochów ludzkich lub grobu (art. 262 k.k.), *Prokuratura i Prawo*. 2004, nr 10. s. 19–28. URL: <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnz037t> (дата звернення: 12.08.2024).
258. Strafgesetzbuch (StGB). Potsdam : Universitätsverlag Potsdam, 2021. 489 s.
259. The substrate of criminal-legal influence / Kozachenko O., Sotula O., Biblenko V., Giulyakov K., Bereznikov O. *Cuestiones Políticas*. Vol. 39 N°68 (Enero–Junio 2021). P. 441–462. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/issue/view/3580/N%C3%BAmero%20completo> (Last accessed: 12.08.2024).
260. Wójtowicz L. Odkopali zwłoki i odcięli głowę. Ruszył proces Sławomira J. *Dziennik Wschodni* : веб-сайт. URL: [Http://www.dziennikwschodni.pl/zamosc/odkopali-zwloki-i-odcieli-glowe](http://www.dziennikwschodni.pl/zamosc/odkopali-zwloki-i-odcieli-glowe)

ruszyl-proces-slawomira-j,n,1000122726.htmlw (дата звернення:
12.08.2024).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Вих. № 01/120/1025 від 02.06.2025 р.

ПРОЕКТ ЗАКОНУ УКРАЇНИ

Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Закону України «Про поховання та похоронну справу» (щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

I. Внести до Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131) такі зміни:

1. Частину першу статті 297 викласти у такій редакції:

«1. Наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого (в тому числі, тілом людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності) або над урною з прахом померлого, а також незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого (в тому числі, тілом людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності), урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого, –»

2. Частину третю статті 297 після слів «або з корисливих чи хуліганських мотивів» доповнити словами «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості».

3. Вилучити з частини третьої статті 297 слова «щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців».

II. Внести до Закону України «Про поховання та похоронну справу» (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 53, ст. 376) такі зміни:

1. Назву статті 1 викласти у такій редакції: «Поняття похоронної справи».

2. У статті 1 слова «Поховання – діяльність» замінити словами «Похоронна справа – діяльність».

3. У статті 2:

а) абзац «Поховання померлого» викласти у такій редакції: «Поховання померлого – це комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, розвіювання праху над визначеною територією, зберігання урни з прахом вдома або в іншому місці, спеціально не призначеному для зберігання такого роду предметів, а також облаштування місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству»;

б) доповнити новим абзацом такого змісту: «Утримання місця поховання – це комплекс заходів, спрямованих на підтримання належного стану та охорону місця поховання, яке включає регулярне прибирання, догляд за могильною спорудою, рослинністю та іншими елементами декору, відновлення та ремонт пошкоджених частин, а також забезпечення збереження та дотримання естетичних, культурних і релігійних норм, пов'язаних з місцем поховання. Ці заходи можуть здійснюватися як родичами померлого, так і спеціалізованими організаціями чи особами, уповноваженими відповідно до законодавства. Утримання місця поховання триває протягом тривалого часу, аж до повного зникнення матеріальних слідів поховання, і виходить за межі ритуалу поховання»;

в) абзац «намогильні споруди» викласти у такій редакції: «намогильні споруди – архітектурні чи скульптурні конструкції, що містять пам'ятні написи і встановлюються для вшанування пам'яті померлих. До таких споруд відносяться пам'ятники (надгробки) у вигляді стел, обелісків, плит, скульптур, хрестів, а також склепи, пантеони, мавзолеї з внутрішніми приміщеннями та інші стаціонарні елементи, наприклад, огорожі, квітники,

столи та лавки. Квіти, вінки, лампадки та інші предмети, залишені на похованнях, слід вважати предметами ритуальної належності, а не спорудами. Будівлі, призначені для організації поховань та утримання місць поховань, включають лише ті, що розташовані на території кладовищ і використовуються для проведення похоронних або поминальних церемоній, такі як каплиці, крематорії, зали для прощання та ритуальні зали. Інші будівлі на кладовищах, такі як адміністративні приміщення, охоронні будівлі, склади для зберігання інвентарю та магазини ритуальних товарів, не слід відносити до цієї категорії».

III. Прикінцеві положення

Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Закону України «Про поховання та похоронну справу» (щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого)»

Обґрунтування необхідності прийняття законопроекту

Проект Закону України розроблено з метою вдосконалення правового регулювання кримінальної відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого, а також приведення у відповідність положень суміжного законодавства у сфері поховання та похоронної справи.

Необхідність прийняття законопроекту зумовлена:

1. Прогалинами у кримінально-правовій охороні. Чинна редакція ст. 297 КК України не забезпечує належний захист тіл мертвонароджених дітей, що досягли 22 тижнів внутрішньоутробного розвитку, від кримінальних посягань, незважаючи на те, що такі дії є аморальними та соціально небезпечними.

2. Недостатньою диференціацією відповідальності. Відсутність у ст. 297 КК України кваліфікуючої ознаки у вигляді мотиву расової, національної чи релігійної нетерпимості не дозволяє належним чином кваліфікувати відповідні дії та призначати справедливе покарання.

3. Наявністю юридичних колізій. Частина третя ст. 297 КК України містить повторення положень частини другої цієї ж статті щодо предмету злочинного посягання, що призводить до правової невизначеності.

4. Необхідністю термінологічної узгодженості. Закон України «Про поховання та похоронну справу» потребує уточнення ключових понять для забезпечення ефективного правозастосування.

Цілі і завдання прийняття законопроекту

– Законопроект має на меті:

- розширення кримінально-правової охорони на тіла мертвонароджених дітей;
- посилення відповідальності за злочини, вчинені з мотивів нетерпимості;
- усунення законодавчих колізій;
- вдосконалення понятійного апарату у сфері поховання.

Загальна характеристика і основні положення законопроекту

Щодо змін до Кримінального кодексу України:

1. **Розширення предмету кримінального правопорушення** шляхом включення тіл мертвонароджених дітей після 22 тижнів вагітності до складу ст. 297 КК України.
2. **Введення нової кваліфікуючої ознаки** - мотиву расової, національної чи релігійної нетерпимості у частині третій ст. 297 КК України.
3. **Усунення дублювання норм** шляхом вилучення з частини третьої ст. 297 КК України положень, що повторюють зміст частини другої.

Щодо змін до Закону України «Про поховання та похоронну справу»:

1. **Уточнення термінології** щодо похоронної справи та поховання померлого.
2. **Введення нового поняття** «утримання місця поховання» для чіткого розмежування з процесом поховання.
3. **Деталізація визначення** намогильних споруд для уникнення правозастосовних помилок.

Стан нормативно-правової бази

Основу нормативно-правової бази становлять Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про поховання та похоронну справу», міжнародні договори у сфері захисту прав людини.

Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття законопроекту не потребуватиме додаткових витрат з Державного бюджету України, оскільки запропоновані зміни не передбачають створення нових органів або посад.

Прогноз соціально-економічних наслідків

Прийняття законопроекту сприятиме:

- посиленню захисту моральних цінностей суспільства;
- попередженню злочинів на ґрунті нетерпимості;
- підвищенню ефективності правозастосування;
- забезпеченню гідного ставлення до всіх категорій померлих.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Закону України «Про поховання та похоронну справу» (щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого)»

Чинна редакція	Пропонована редакція
КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ	
Стаття 297. Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого	
1. Наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого або над урною з прахом померлого, а також незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого, –	1. Наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого (в тому числі, тілом людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності) або над урною з прахом померлого, а також незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого (в тому числі, тілом людини, мертвонародженої після двадцяти двох тижнів вагітності), урною з прахом

Чинна редакція	Пропонована редакція
	померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого, –
3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з корисливих чи хуліганських мотивів, або щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, або поєднані із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, –	3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з корисливих чи хуліганських мотивів, з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, або щодо пам'ятника, спорудженого в пам'ять тих, хто боровся проти нацизму в роки Другої світової війни, жертв нацистських переслідувань, а також воїнів-інтернаціоналістів та миротворців, або поєднані із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, –
ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ПОХОВАННЯ ТА ПОХОРОННУ СПРАВУ»	
Стаття 1. Поняття поховання	Стаття 1. Поняття похоронної справи
Поховання – діяльність відповідних органів державної	Похоронна справа – діяльність відповідних органів

Чинна редакція	Пропонована редакція
влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання, спрямована на забезпечення належного ставлення до тіла померлого...	державної влади, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання, спрямована на забезпечення належного ставлення до тіла померлого...
Стаття 2. Основні поняття	
Поховання померлого – комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, облаштування та утримання місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству	Поховання померлого – це комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, розвіювання праху над визначеною територією, зберігання урни з прахом вдома або в іншому місці, спеціально не призначеному для зберігання такого роду предметів, а також облаштування місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству
<i>відсутнє</i>	Утримання місця поховання – це комплекс заходів, спрямованих на підтримання належного стану та охорону місця поховання, яке включає регулярне прибирання,

Чинна редакція	Пропонована редакція
	догляд за могильною спорудою, рослинністю та іншими елементами декору, відновлення та ремонт пошкоджених частин, а також забезпечення збереження та дотримання естетичних, культурних і релігійних норм, пов'язаних з місцем поховання. Ці заходи можуть здійснюватися як родичами померлого, так і спеціалізованими організаціями чи особами, уповноваженими відповідно до законодавства. Утримання місця поховання триває протягом тривалого часу, аж до повного зникнення матеріальних слідів поховання, і виходить за межі ритуалу поховання
намогильні споруди – пам'ятні споруди, що встановлюються на могилах та увічнюють пам'ять про померлих	намогильні споруди – архітектурні чи скульптурні конструкції, що містять пам'ятні написи і встановлюються для вшанування пам'яті померлих. До таких споруд відносяться пам'ятники (надгробки) у вигляді стел, обелісків, плит,

Чинна редакція	Пропонована редакція
	скульптур, хрестів, а також склепи, пантеони, мавзолеї з внутрішніми приміщеннями та інші стаціонарні елементи, наприклад, огорожі, квітники, столи та лавки. Квіти, вінки, лампадки та інші предмети, залишені на похованнях, слід вважати предметами ритуальної належності, а не спорудами.

Умовні позначення:

жирний шрифт – нові положення

~~закреслений текст~~ – положення, що вилучаються

Кілійський районний суд Одеської області
(найменування суб'єкта державного сектору)

Ідентифікаційний

код ЄДРПОУ 02897767

ЗАТВЕРДЖУЮ
Голова Кілійського районного суду
(посада)

Микола БАЛАН

«20» серпня 2024 року

Акт

«20» серпня 2024 року

м.Кілія

про апробацію і впровадження результатів дисертаційної роботи «Кримінально-правова характеристика наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» здобувача наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»

БЕРЕЗНІКОВА Олександра Володимировича

Цей акт засвідчує факт упровадження матеріалів дисертаційного дослідження Березнікова О. В. «Кримінально-правова характеристика наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» у процес підготовки суддів та працівників апарату суду упродовж 2024 р.

Наукові висновки дисертації Березнікова О. В. та ті здобутки, які опубліковані у наукових статтях в матеріалах міжнародних та всеукраїнських конференцій, мають практичну значимість та належне обґрунтування. Результати дисертації Березнікова О. В. можуть враховуватися при здійсненні правосуддя по справах про злочини проти громадського порядку та моральності, а також іншим злочинам, що стосуються посягань на об'єкти, які мають спеціальний статус.

Крім того, отримані Березніковим О. В. висновки можуть бути використані при підготовці узагальнень судової практики, що сприятиме підвищенню якості правосуддя. Матеріали реалізуються при проведенні занять з підвищення кваліфікації суддів та працівників апарату.

Голова Кілійського районного суду

Одеської області

Микола Балан

Додаток 5

Затверджую
Виконувач обов'язків керівника
Миколаївської обласної прокуратури
Денис ФАЛЬЧЕНКО

« 18 » 04 2025 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Березнікова Олександра Володимировича на тему «Кримінально-
правова характеристика порушення над могилою, іншим місцем поховання або
над тілом померлого».

Цей акт засвідчує факт упровадження матеріалів дисертаційного дослідження Березнікова Олександра Володимировича у процес підготовки працівників Миколаївської обласної прокуратури упродовж 2025 р.

Результати дисертаційного дослідження Березнікова О. В. на тему «Кримінально-правова характеристика порушення над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і є актуальними для практичної діяльності щодо кримінально-правового та кримінологічного забезпечення охорони громадського порядку та моральності від злочинних посягань, отже можуть бути використані в діяльності працівників прокуратури щодо боротьби із злочинністю.

Так само, впровадження результатів наукового дослідження Березнікова О. В. здійснювалося під час у проведенні занять з підвищення кваліфікації працівників прокуратури.

Начальник управління
Миколаївської обласної прокуратури
Артем ДЕМІДА

« 18 » 04 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000. Тел. +380963102636; e-mail: office@ksu.k.ua; http://www.ksu.edu.ua
код за ЄДРПОУ 02125609 р/р UA228201720343111002200000120; UA068201720343120002000000120
банк Держказначейська служба України, м. Київ

«10» квітня 2025 р. № 03-22/445
На № _____ від _____ 202__р.

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи
БЕРЕЗНІКОВА ОЛЕКСАНДРА ВОЛОДИМИРОВИЧА
на тему «Кримінально-правова характеристика наруги над могилою,
іншим місцем поховання або над тілом померлого», поданої на здобуття
наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право

Упродовж 2023-2024 та 2024-2025 н.р. на кафедрі національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету здійснювалася апробація і впровадження результатів дисертації здобувача наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» Березнікова Олександра Володимировича на тему «Кримінально-правова характеристика наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого».

Основні положення та висновки дисертації використовувалися під час читання курсів лекцій із навчальних дисциплін «Кримінальне право» (ОП «Право» першого (бакалаврського) РВО спеціальності 081 Право), «Актуальні проблеми кримінального права та кримінального процесу» (ОП «Право» другого (магістерського) РВО спеціальності 081 Право) та «Актуальні проблеми кримінального права та процесу» (ОП «Правоохоронна діяльність» другого (магістерського) РВО спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність»).

Упровадження результатів наукового пошуку дисертанта, Березнікова Олександра Володимировича, у процес підготовки майбутніх правознавців у Херсонському державному університеті стало важливим етапом у формуванні професійних компетенцій студентів у сфері кримінального права. Це впровадження дозволило студентам значно поглибити свої знання з проблеми кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності, які є критично важливими для забезпечення правопорядку в суспільстві. Результати дисертації стали основою для лекційних курсів, що викладаються на кафедрі національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності,

зокрема, під час навчання за ОП першого (бакалаврського) РВО та другого (магістерського) РВО. Завдяки цьому, студенти змогли значно вдосконалити свої знання та навички, що, в свою чергу, позитивно відобразилося на загальному рівні навчально-виховного процесу. Впровадження цих результатів також сприяло розвитку критичного мислення у студентів, що є важливим аспектом їхньої підготовки до професійної діяльності в сфері кримінального права. Таким чином, реалізація наукових результатів дисертаційного дослідження О. Березнікова стала важливим елементом у формуванні компетенцій правознавців, що готуються до роботи в умовах сучасних правових викликів.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Березнікова Олександра Володимировича «Кримінально-правова характеристика наруги над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого» обговорено на засіданні кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності (протокол від 14 березня 2025 р. № 9).

**В.о. ректора,
перший проректор,
доктор педагогічних наук,
професор**

Сергій ОМЕЛЬЧУК

Аліна Гавловська
+380958375057

AKT

o aprobacji i wdrożeniu wyników pracy dysercyjnej „Kryminalno-prawna charakterystyka znieważenia grobu, innego miejsca pochówku lub ciała zmarłego” kandydata na stopień naukowy doktora filozofii w specjalności 081 „Prawo” Oleksandra Bereznikowa

W latach akademickich 2024-2025 w Wyższej Szkole Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Łodzi przeprowadzono aprobację i wdrożenie wyników dysertacji kandydata na stopień naukowy doktora filozofii w specjalności 081 „Prawo” Oleksandra Bereznikowa na temat „Kryminalno-prawna charakterystyka znieważenia grobu, innego miejsca pochówku lub ciała zmarłego”.

Główne założenia i wnioski dysertacji były wykorzystywane podczas prowadzenia wykładów z przedmiotów „Prawo karne materialne” dla studentów II stopnia (magisterium) na kierunku „Prawoznawstwo”, „Podstawy prawa karnego” dla studentów I stopnia (licencjat) na kierunku „Bezpieczeństwo Wewnętrzne”.

Wdrożenie wyników badań naukowych doktoranta w proces przygotowania pomogło studentom pogłębić wiedzę na temat problematyki kryminalno-prawnej ochrony porządku publicznego i moralności, co z kolei przyczyniło się do poprawy efektywności procesu dydaktyczno-wychowawczego.

Biorąc pod uwagę powyższe, zespół Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Wewnętrznego przygotował wnioski dotyczące celowości wdrożenia wyników badań Oleksandra Bereznikowa „Kryminalno-prawna charakterystyka znieważenia grobu, innego miejsca pochówku lub ciała zmarłego” do praktyki procesu edukacyjnego w instytucjach szkolnictwa wyższego.

Rektor Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa

Wewnętrznego w Łodzi

Dr Michał Wacławik

Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa
Wewnętrznego w Łodzi
Rektor
Dr Michał Wacławik